Bodleian Libraries
UNIVERSITY OF OXFORD

This book is part of the collection held by the Bodleian Libraries and scanned by Google, Inc. for the Google Books Library Project.

For more information see:

http://www.bodleian.ox.ac.uk/dbooks

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 2.0 UK: England & Wales (CC BY-NC-SA 2.0) licence.

Ο ΣΩΚΡΑΤΗΣ

ΚΑΙ

ΤΑ ΚΑΘ' ΗΜΑΣ.

ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ.

ΤΟ ΠΕΡΙ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΔΟΓΜΑ.

ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ ΓΑΛΛΙΣΤΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣΑ

ΥΠΟ

ΓΟΥΣΤΑΥΟΥ Δ' ΕΪΧΘΑΛ,

ΕΞΕΛΛΗΝΙΣΘΕΙΣΑ ΔΕ ΜΕΤΑ ΠΡΟΣΘΗΚΗΣ ΕΝ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΙ ΤΩΝ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ

ΥΠΟ

ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΒΑΛΕΤΤΑ.

ΕΝ ΛΕΙΨΙᾼ
ΕΚ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ Γ. ΔΡΟΥΓΟΥΛΙΝΟΥ.
1884.

LIBRAIRIE HACHETTE & CIE.

Messrs. Hachette & Co. request that all orders should be accompanied by a remittance, as they have no open accounts unless for Regular Customers.

P.O.O. PAYABLE AT CHARING CROSS.

CHEQUES TO BE CROSSED LONDON AND COUNTY.

LONDON, 18, *King William Street, Charing Cross.*
PARIS, *Boulevard St. Germain*, 79.

LONDON, Apl 19 84

To the Librarian
University Library
Oxford

Dear Sir

By request of Dr. Valetta we have forwarded to you two copies of his translation of Eichthal's book, by post. You will probably receive the same on Monday the 21st inst.

Yours truly
p Hachette & Co
F. P. M.

Ο ΣΩΚΡΑΤΗΣ
ΚΑΙ ΤΑ ΚΑΘ' ΗΜΑΣ.

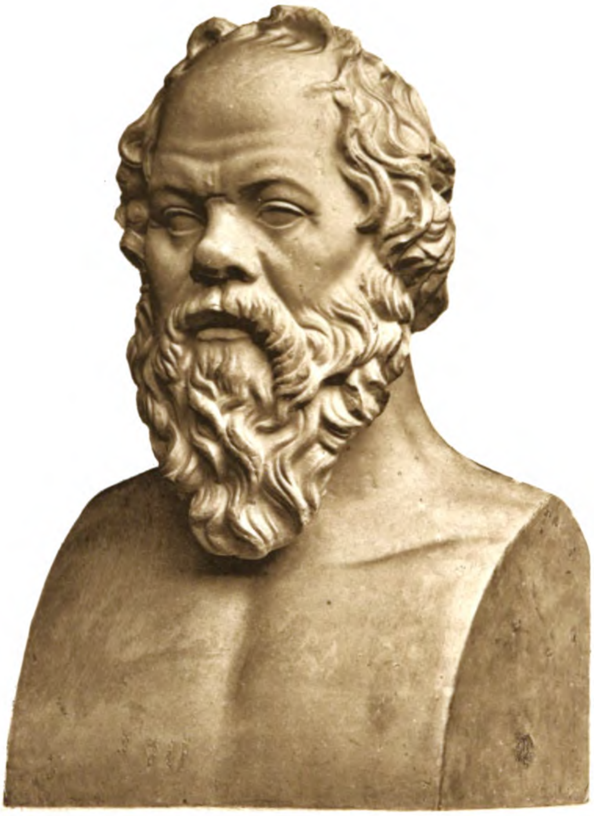

ΣΩΚΡΑΤΗΣ

ἐκ τοῦ ἐν Παρισίοις Ἐθνικοῦ Μουσείου

HELIOG. DUJARDIN. PARIS.

Ο ΣΩΚΡΑΤΗΣ

ΚΑΙ

ΤΑ ΚΑΘ' ΗΜΑΣ.

ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ

ΤΟ ΠΕΡΙ [illegible] ΔΟΓΜΑ

ΠΡΑ[illegible]

[illegible]ΙΟΥΣ.

ΕΞΕΛΛΗΝΙΣΘΕΙΣΑ [illegible]
ΑΠΟΜΝΗ[illegible]ΥΜΑΤΩΝ [illegible]

ΥΠΟ

ΙΩΑΝΝ[illegible] ΒΑΛ[illegible]

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ [illegible]
1884.

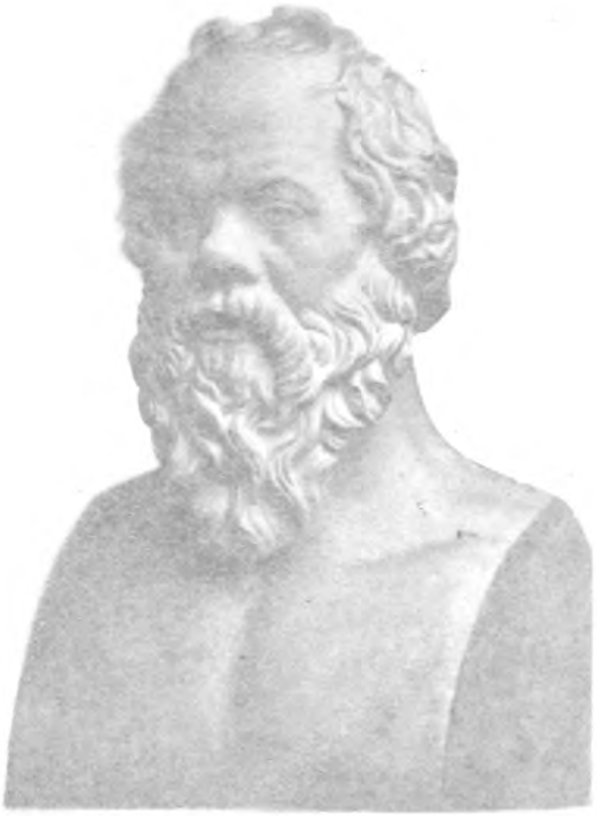

…ΚΡΑΤΗΣ

…ρισιοις Ἐθνικοῦ Μουσείου

Ο ΣΩΚΡΑΤΗΣ

ΚΑΙ

ΤΑ ΚΑΘ' ΗΜΑΣ.

ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ.

ΤΟ ΠΕΡΙ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΔΟΓΜΑ.

ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ ΓΑΛΛΙΣΤΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣΑ

ΥΠΟ

ΓΟΥΣΤΑΥΟΥ Δ' ΕΪΧΘΑΛ,

ΕΞΕΛΛΗΝΙΣΘΕΙΣΑ ΔΕ ΜΕΤΑ ΠΡΟΣΘΗΚΗΣ ΕΝ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΙ ΤΩΝ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ

ΥΠΟ

ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΒΑΛΕΤΤΑ.

ΕΝ ΛΕΙΨΙΑι
ΕΚ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ Γ. ΔΡΟΥΓΟΥΛΙΝΟΥ.
1884.

BODLEIAN LIBRARY
18SEP84
OXFORD.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΣ.

Ἡ πραγματεία αὕτη, ἐκδοθεῖσα τὸ πρῶτον ἐν τῇ ἐπετείῳ βίβλῳ τοῦ ἐν Παρισίοις "Συλλόγου πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν ἐν Γαλλίᾳ", ἐκδίδοται αὖθις νῦν μετὰ μικρᾶς τινος μεταβολῆς τῆς ἐπιγραφῆς καί τινων μικρῶν διορθώσεων.

Τὸ μὲν πρῶτον ἐπεγράφετο "Θεολογία καὶ θρησκευτικὴ διδασκαλία τοῦ Σωκράτους. — Ὁ Σωκράτης καὶ τὰ καθ' ἡμᾶς·" ἡ δὲ νέα αὐτῆς ἐπιγραφή, διατηροῦσα τὸ δεύτερον μέρος ἀμετάβλητον, καὶ προτεταγμένον ἔχουσα αὐτό, διαρρήδην ἐμφαίνει τὸ κύριον δόγμα τῆς Σωκρατικῆς διδασκαλίας, ὅπερ ἐστὶ τὸ περὶ Προνοίας δόγμα. Τὴν μεταβολὴν ταύτην ἐνομίσαμεν ἀναγκαίαν, ὅπως δηλωθῇ ἀκριβέστερον ὅ τε σκοπὸς τοῦ πονήματος τούτου καὶ ἡ ἐν αὐτῷ περιεχομένη ἔννοια.

Ἐν τῇ πραγματείᾳ ταύτῃ προεθέμεθα οὐ μόνον τὸ δηλῶσαι τὴν μεγίστην ἀναλογίαν τῆς ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ Σωκράτους θρησκευτικῆς κρίσεως πρὸς τὴν νῦν ὑφισταμένην, ἀλλὰ πρὸ πάντων τὸ καταδεῖξαι τὴν τελείαν ἐπικράτησιν τοῦ δόγματος

τούτου τῆς Προνοίας, ὅπερ ὁ Σωκράτης ἀντέταξεν ἅμα τε τῷ ἐπιστημονικῷ σκεπτικισμῷ καὶ τῇ δημώδει δεισιδαιμονίᾳ.

Τὸ περὶ Προνοίας δόγμα τοῦ Σωκράτους, ὑπὸ μὲν τῶν Στωϊκῶν διαδοθέν, ὑπὸ δὲ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν ὀνόματι τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ὡς καὶ ἐν ὀνόματι τῆς Ἑβραϊκῆς προφητείας, εἰσποιηθέν, μετὰ βραχεῖαν ἔκλειψιν ἐν τοῖς μέσοις αἰῶσιν αἴφνης ἀνέλαμψεν ἐν τῷ ΙΗ΄ αἰῶνι, καὶ ἔκτοτε κατέστη, καὶ ὁσημέραι τείνει πρὸς τὸ μᾶλλον καταστῆναι, τὸ πρόκριτον σύμβολον τοῦ νεωτέρου θρησκευτικοῦ αἰσθήματος. Ἐν τούτῳ ἐνυπάρχει σημεῖόν τι τῶν καιρῶν, ὃ συμφέρει μὴ παριδεῖν, καὶ πρὸς τοῦτο ἰδίως ἐπικαλούμεθα τὴν προσοχὴν τοῦ τὴν πραγματείαν ταύτην ἀναγινώσκοντος.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΟΥ.

Η μὲν Ἑλλὰς μεγάλους ἀνέδειξε ποιητάς, ῥήτορας, "θεωρητικοὺς φιλοσόφους, ἱστορικοὺς κ. τ. λ.· ἄλλαι "δὲ χῶραι, τῷ φωτὶ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων "καταυγασθεῖσαι, κατὰ πάντα σχεδὸν τὰ εἴδη τῆς "μαθήσεως ἐδείχθησαν ἐφάμιλλοι τῇ Ἑλλάδι, καὶ κατά τινα "ὑπερέβησαν αὐτήν. Ἀλλὰ ποῦ τοῦ ἑλληνικοῦ ἢ τοῦ ἐκτὸς τῆς "Ἑλλάδος κόσμου ἀποβλέψομεν πρὸς ἀνεύρεσιν ἀνδρὸς ἐφαμίλλου "τῷ Σωκράτει;" — Ταύτην προβάλλεται τὴν ἀπορίαν περὶ Σωκράτους ἐν τῇ πολυτόμῳ καὶ πολυτίμῳ ἱστορίᾳ τῆς Ἑλλάδος ὁ μέγας τῆς μεγάλης Βρετανίας ἱστορικός, Γεώργιος ὁ Γρότης, διὰ μακρῶν ἐν κεφαλαίῳ ΞΗʹ τὰ περὶ τοῦ ἀπαραμίλλου τούτου ἕλληνος πραγματευόμενος.[1]

Οὐ μόνον δὲ περὶ Σωκράτους, ἀλλὰ καὶ περὶ Ὁμήρου καὶ Σοφοκλέους καὶ Φειδίου καὶ Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος καὶ Δημοσθένους καὶ ἄλλων, ὅσοι ἐν τῷ χρυσῷ τῆς Ἑλλάδος αἰῶνι διέλαμψαν ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ στερεώματος ὡς ἀστέρες

---

[1] G. Grote, *History of Greece*, vol. VIII, p. 671—2. 3rd ed.

περιλαμπεῖς, ὑπὸ τῆς θείας προνοίας εἰς φωτισμὸν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους προωρισμένοι, δυνατὸν τὴν αὐτὴν προτεῖναι ἀπορίαν. Ὅθεν ὀρθῶς ὁ πολὺς Μὰξ Μύλλερος ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς ἐνάτης τῶν "περὶ ἐπιστήμης τῆς γλώσσης" θαυμασίων ὁμιλιῶν αὐτοῦ λέγει περὶ τούτου· "Μόνης ἐξαιρουμένης τῆς "θρησκείας, πάσης σχεδὸν γνώσεως τὰ στοιχεῖα τοῖς ἕλλησιν "ὀφείλομεν ἡμεῖς οἱ τὴν εὐρώπην οἰκοῦντες, οἱ κληρονομή-"σαντες πλοῦτον διηνεκῶν πόνων ἐν ὅλοις εἴκοσιν ἢ τριάκοντα "αἰῶσι συνειλεγμένον. Καίτοι δὲ παράδοξον ἂν εἴη τὸ λεγό-"μενον, ὅμως ὀλίγοι, νομίζω, ἀντιλέξουσιν αὐτῷ· ὅτι δηλ. "μέχρι τοῦδε τὰ ἀριστουργήματα τῶν ἀρχαιοτάτων ἐκείνων "προγόνων καὶ πρωτίστων διδασκάλων ἡμῶν, τὰ ἔπη τοῦ "Ὁμήρου, οἱ διάλογοι τοῦ Πλάτωνος, οἱ λόγοι τοῦ Δημοσθένους "καὶ τὰ ἀγάλματα τοῦ Φειδίου, διαμένουσιν, εἰ μὴ ἀπαράμιλλα, "ἀλλ' οὖν γε ἀνυπέρβλητα ὑπὸ παντὸς ἔργου τῶν ἀπογόνων "καὶ μαθητῶν ἐκείνων. . . . Ὡς ἡ θεὰ αὐτῶν Ἀθηνᾶ, λαός τις "ἀνεφάνη ἐν Ἀθήναις πάνοπλος ἐν τῷ πεδίῳ τῆς ἱστορίας· "μάτην δὲ ἀποβλέψομεν εἰς τὴν Αἴγυπτον, τὴν Συρίαν καὶ "τὴν Ἰνδικήν, ὅπου οὐδὲν πλέον εὑρίσκομεν ἢ ὀλίγα τινὰ "σπέρματα, ἅπερ ἀνέφυσαν καὶ θαυμασίως ηὐξήθησαν ἐν τῇ "χώρᾳ τῆς Ἀττικῆς."[1]

---

[1] *Lectures on the Science of Language*, by F. MAX MULLER, vol. II, p. 421—2, 6th edition. — Λυπηρὸν ὅτι αἱ θαυμασταὶ καὶ διδακτικώταται αὗται ὁμιλίαι τοῦ σοφοῦ φιλολόγου καὶ πατρῴζοντος φίλου τῆς Ἑλλάδος, γερμανιστὶ καὶ γαλλιστὶ καὶ ἰταλιστὶ (καθ' ὅσον γ' ἐγὼ γινώσκω) μεταφρασθεῖσαι, παρ' ἡμῖν διαμένουσι σχεδὸν ἄγνωστοι, καίτοι πρώτιστοι πάντων ἡμεῖς ὠφείλομεν ἐξελληνίσαι αὐτάς, ὡς ἡμῖν μάλιστα διαφερούσας.

Συνῳδὰ δὲ τοῖς ὑπὸ Γρότου περὶ Σωκράτους εἰρημένοις οὐκ ὀλίγοι τῶν περὶ λόγους ἀσχολουμένων ἀπεφήναντο, τοῦτο δὴ τὸ ὑπὸ τοῦ ἀθανάτου μαθητοῦ αὐτοῦ εἰρημένον ἐπαναλέγοντες· "Πολλὰ μὲν οὖν ἄν τις καὶ ἄλλα ἔχοι Σωκράτην "ἐπαινέσαι καὶ θαυμάσια· ἀλλὰ τῶν μὲν ἄλλων ἐπιτηδευμάτων "τάχ' ἄν τις καὶ περὶ ἄλλου τοιαῦτα εἴποι· τὸ δὲ μηδενὶ "ἀνθρώπων ὅμοιον εἶναι, μήτε τῶν παλαιῶν μήτε τῶν νῦν "ὄντων, τοῦτο ἄξιον παντὸς θαύματος."[1] Καὶ οὐ μόνον φιλόσοφοι καὶ ἠθικολόγοι καὶ ἱστορικοί, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, πολλαχοῦ προβάλλονται τὸν Σωκράτην ζηλωτὸν ἀρετῆς παράδειγμα, ὥς τινα πρὸ Χριστοῦ χριστιανόν.

Καὶ λοιπόν, ὅ,τι ποτὲ αὐτὸς ὁ Σωκράτης προεῖπε τοῖς δικασταῖς αὐτοῦ — "ἐὰν ἐμὲ ἀποκτείνητε, οὐ ῥᾳδίως ἄλλον τοιοῦτον εὑρήσετε·" καὶ — "τοιοῦτος οὖν ἄλλος οὐ ῥᾳδίως ὑμῖν γενήσεται"[2] — τοῦτο φαίνεται πεπληρωμένον οὐ μόνον ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις, ἐν αἷς οἱ τὸν Σωκράτην θανατώσαντες οὐδένα ἄλλον εὗρον ὅμοιον αὐτῷ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ διαρκείᾳ ὅλων τριῶν καὶ εἴκοσι αἰώνων, ὅσοι παρῆλθον ἀπὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ μέχρι νῦν. Ἡ φύσις, ὡς φαίνεται, οὔτε πανταχοῦ οὔτε πάντοτε διανέμει ἀθρόα πάντα τὰ ἑαυτῆς ἀγαθὰ ταῖς ἐπὶ γῆς χώραις, ἀλλ', ὡς εἶπεν ὁ τῆς ἱστορίας πατήρ, "χώρη οὐδεμία "ἐπαρκέει πάντα ἑωυτῇ παρέχουσα, ἀλλὰ ἄλλο μὲν ἔχει, ἑτέρου "δὲ ἐπιδέεται."[3] Κατὰ δὴ τὸν φυσικὸν καὶ ἀναμφισβήτητον τοῦτον νόμον ἔλαχε καὶ τῇ Ἑλλάδι ἄλλων μὲν ἀγαθῶν τῶν

---

[1] Πλάτων ἐν Συμποσίῳ, σελ. 221, C.

[2] Πλάτ. Ἀπολογ. Σωκράτους, § 18.

[3] Ἡροδ. Α', 32.

τῆς φύσεως ἄμοιρον εἶναι, ἄνδρας δὲ τρέφειν καὶ φέρειν πρὸς πᾶσαν ἀρετὴν διαφέροντας, ὡς εἶπεν ὁ φιλόπατρις ῥήτωρ Ἰσοκράτης. "Ἐπίσταμαι γὰρ ἐν μὲν τοῖς ἄλλοις τόποις φύσεις "ἐγγιγνομένας καρπῶν καὶ δένδρων καὶ ζῴων ἰδίας ἐν ἑκάστοις, "καὶ πολὺ τῶν ἄλλων διαφερούσας, τὴν δ' ἡμετέραν χώραν "ἄνδρας καὶ τρέφειν καὶ φέρειν δυναμένην, οὐ μόνον πρὸς τὰς "τέχνας καὶ τὰς πράξεις εὐφυεστάτους, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἀνδρίαν "καὶ πρὸς ἀρετὴν διαφέροντας."[1]

Τῶν δὴ μεγάλων τούτων ἀνδρῶν, οὓς ἡ Ἑλλὰς ἤνεγκε καὶ ἔθρεψε πρὸς ἀρετὴν διαφέροντας, εἷς ἐγένετο ὁ Σωκράτης, εὐλόγως ἀπαράμιλλος νομιζόμενος, ἅτε ἐν παντὶ τῷ βίῳ αὐτοῦ ἐπιδειξάμενος οὐ κατὰ μίαν μόνην ἀρετὴν ἀπαράμιλλον τελειότητα, ἀλλὰ πάσας συλλήβδην τὰς ἀρετάς, ἐξ ὧν ἀποτελεῖται τὸ ἦθος τοῦ ὡς ἀληθῶς φιλοσόφου. Τοιαύτην ἐποιήσατο αὐτοῦ τὴν εἰκόνα ὁ πιστότερος τῶν φίλων καὶ μαθητῶν αὐτοῦ, εἴκοσιν ὅλα ἔτη συνδιατρίψας αὐτῷ καὶ πάσας αὐτοῦ τὰς διαλέξεις ἀπομνημονεύσας, ὁ γλυκύτατος Ξενοφῶν. "Ἐμοὶ "μὲν δὴ (Σωκράτης) τοιοῦτος ὤν, οἷον ἐγὼ διήγημαι, εὐσεβὴς μὲν οὕτως, ὥστε μηδὲν ἄνευ τῆς τῶν θεῶν γνώμης "ποιεῖν, δίκαιος δέ, ὥστε βλάπτειν μὲν μηδὲ μικρὸν μηδένα, "ὠφελεῖν δὲ τὰ μέγιστα τοὺς χρωμένους αὐτῷ, ἐγκρατὴς "δέ, ὥστε μηδέποτε προαιρεῖσθαι τὸ ἥδιον ἀντὶ τοῦ βελτίονος, "φρόνιμος δέ, ὥστε μὴ διαμαρτάνειν κρίνων τὰ βελτίω καὶ "τὰ χείρω, μηδὲ ἄλλου προσδέεσθαι, ἀλλ' αὐτάρκης εἶναι πρὸς "τὴν τούτων γνῶσιν, ἱκανὸς δὲ καὶ λόγῳ εἰπεῖν τε καὶ

---

[1] Ἰσοκρ. Ἀρειοπαγ. § 32.

"διορίσασθαι τὰ τοιαῦτα, ἱκανὸς δὲ καὶ ἄλλους δοκιμάσαι τε "καὶ ἁμαρτάνοντας ἐλέγξαι καὶ προτρέψασθαι ἐπ' ἀρετὴν καὶ "καλοκαγαθίαν, ἐδόκει τοιοῦτος εἶναι, οἷος ἂν εἴη ἄριστός τε "ἀνὴρ καὶ εὐδαιμονέστατος."[1]

Ἀλλὰ τῶν ἀρετῶν τούτων, αἳ κατεκόσμουν τὸν Σωκράτην, βάσις ἀσφαλὴς καὶ βεβαία ἦν ἡ εὐσέβεια, ἐξ ἧς ἐπεγίνετο αὐτῷ ἡ ἐθελοπτωχεία, ἡ ἐγκράτεια, ἡ δικαιοσύνη, ἡ φιλοπατρία, ναὶ μὴν καὶ αὐτὴ ἡ διαλεκτικὴ ἱκανότης, ἐν ᾗ δοκιμάζων καὶ μετὰ παρρησίας ἐλέγχων τοὺς ἁμαρτάνοντας προέτρεπεν αὐτοὺς ἐπ' ἀρετὴν καὶ καλοκαγαθίαν, ὅπως προλάβῃ τὸν ἐκ τῆς ἀσεβείας καὶ δοκησισοφίας, τῶν εἰδεχθῶν τούτων προϊόντων τῆς τῶν σοφιστῶν διδασκαλίας, ἐπαπειλούμενον κίνδυνον. Ἀρχὴν δὲ τῆς ἑαυτοῦ εὐσεβείας ποιούμενος τὴν ἀκράδαντον πεποίθησιν περὶ ὑπάρξεως ἑνὸς μόνου Θεοῦ παντοδυνάμου, παντογνώστου, πανταχοῦ παρόντος, τὰ πάντα ἐφορῶντος, καὶ τῇ ἑαυτοῦ προνοίᾳ διοικοῦντος τὸν κόσμον, τοῦτ' αὐτὸ καὶ τοὺς αὐτῷ συνόντας πρώτιστα πάντων ἐδίδασκεν·[2] οὕτω δὲ παρεσκεύαζεν αὐτοὺς εἰς κτῆσιν τῶν τῇ εὐσεβείᾳ παρεπομένων ἀρετῶν, τῆς δικαιοσύνης, τῆς πρὸς ἀλλήλους ἀγάπης, τῆς φιλοπατρίας, κ. τ. λ. Οἱ δύο αὐτοῦ διάλογοι, ὁ πρὸς τὸν ὅλως ἄθεον Ἀριστόδημον καὶ ὁ πρὸς Εὐθύδημον τὸν περὶ

---

[1] Ξενοφ. Ἀπομνημ. Δ', η', 11.

[2] "Τὸ μὲν οὖν λεκτικοὺς καὶ πρακτικοὺς καὶ μηχανικοὺς γίγνεσθαι "τοὺς συνόντας οὐκ ἔσπευδεν, ἀλλὰ πρότερον τούτων ᾤετο χρῆναι σωφροσύνην αὐτοῖς ἐγγενέσθαι· τοὺς γὰρ ἄνευ τοῦ σωφρονεῖν ταῦτα δυναμένους "ἀδικωτέρους τε καὶ δυνατωτέρους κακουργεῖν ἐνόμιζεν εἶναι. Πρῶτον "μὲν δὴ περὶ θεοὺς ἐπειρᾶτο σώφρονας ποιεῖν τοὺς συνόντας." Ξενοφ. Ἀπομν. Δ', γ', 1.

θείας προνοίας ἀμφιβάλλοντα, οὓς διέσωσεν ἡμῖν ὁ Ξενοφῶν,[1] μαρτυροῦσι τρανότατα τὴν ἀλήθειαν ταύτην.

Γνωστὸν μέν ἐστιν ὅτι καὶ τῶν πρὸ τοῦ Σωκράτους φιλοσόφων τινὲς τὴν τοῦ ἑνὸς Θεοῦ ὕπαρξιν ἐδογμάτισαν· ὡς Ξενοφάνης ὁ Χαλκηδόνιος, δύο περίπου πρὸ τοῦ Σωκράτους αἰῶνας ἀκμάσας καὶ εἰπών, ὅτι

εἷς Θεὸς ἔν τε θεοῖσι καὶ ἀνθρώποισι μέγιστος,
οὔ τι δέμας θνητοῖσιν ὁμοῖος οὐδὲ νόημα·[2]

ὡς Ζήνων ὁ Ἐλεάτης, διδάξας "ἀΐδιον εἶναι τὸν Θεόν· εἰ δ "ἔστιν ὁ Θεὸς ἁπάντων κράτιστον, ἕνα αὐτὸν προσήκειν εἶναι·"[3] ὡς Ἀναξαγόρας ὁ ἐπικληθεὶς Νοῦς, διότι ἐδογμάτιζεν, ὅτι "πάντα χρήματα ἦν ὁμοῦ, εἶτα νοῦς ἐλθὼν αὐτὰ διεκόσμησε·"[4] καὶ ἄλλοι ἄλλως φιλόσοφοί τε καὶ ποιηταί, τὴν Ὁμήρειον καὶ Ἡσιόδειον χλευάζοντες πολυθεΐαν ὡς παράλογον καὶ ἀσύστατον. Ἀλλ' οὐδεὶς αὐτῶν προέβη περαιτέρω, οὐδὲ κατενόησε μετὰ τοῦ ἑνὸς Θεοῦ καὶ τὰς θείας αὐτοῦ ἰδιότητας, καὶ πασῶν μάλιστα τὴν περὶ τοῦ κόσμου πρόνοιαν αὐτοῦ, οὐδ' ἠφείδησεν ἑαυτοῦ ὑπὲρ τῆς κοινῆς σωτηρίας.

Ὁ δὲ Σωκράτης τὴν ἐκείνων δόξαν περὶ ὑπάρξεως ἑνὸς μόνου Θεοῦ ἀποδεξάμενος, πάσας τὰς τῷ Θεῷ προσηκούσας ἰδιότητας, μάλιστα δὲ τὴν θείαν πρόνοιαν, πρῶτος ἐπέγνω

---

[1] Αὐτόθι, Α΄, δ΄ καὶ Δ΄, γ΄.

[2] Παρὰ Κλήμ. Ἀλεξ. ἐν Στρωματεῦσι, τόμ. β΄, στ. 165, ἔκδ. MIGNE.

[3] Ἀριστοτ. περὶ Ξενοφάνους, Ζήνωνος καὶ Γοργίου, σελ. 977, ἔκδ. Βεκκήρου.

[4] Πλούτ. ἐν β. Περικλέους, § 4, καὶ Διογ. Λαέρτ. ἐν βίῳ Ἀναξαγόρου.

καὶ παρρησίᾳ ἐδίδαξε τούς τε ἰδίους αὐτοῦ συμπολίτας καὶ τοὺς προσερχομένους αὐτῷ ξένους.[1] Τοῦτο δὲ διὰ παντὸς τοῦ βίου ἐποιήσατο κύριον ἔργον, τῶν μὲν ἑαυτοῦ πάντων καταμελήσας καὶ ἑκουσίως πενόμενος μετὰ τῶν οἰκείων, καίτοι πολλοὶ τῶν φίλων προσέφερον αὐτῷ πλουσίας προσφοράς,[2] τὸ δὲ συμφέρον τοῖς ἑαυτοῦ συμπολίταις πράττων ἀεί, ὡς αὐτὸς ἔλεγε πρὸς τοὺς ἑαυτοῦ δικαστὰς ἀπολογούμενος. "Οὐ γὰρ "ἀνθρωπίνῳ ἔοικε τὸ ἐμὲ τῶν μὲν ἐμαυτοῦ ἁπάντων ἠμελη-

[1] „Avant Socrate Anaxagore avait enseigné la nécessité d'une intelligence dans l'univers; mais *le dogme de la Providence appartient à Socrate.*" Ταῦτα μὲν λέγει περὶ Σωκράτους ὁ SAINT-RENÉ TAILLENDIER, ὡς ἐφεξῆς ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τῆσδε τῆς πραγματείας ὀψόμεθα. Ὁ δὲ Ἰάκωβος Κλάρκιος ἐν τῷ λαμπρῷ αὐτοῦ συγγράμματι "Δέκα μεγάλαι θρησκεῖαι" τοῦτ' αὐτὸ βεβαιοῖ λέγων, ὅτι "ὁ Σωκράτης, τὸ θαυμάσιον "φαινόμενον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος, τὸ τεράστιον θέαμα τὸ "δοξάζον τὴν ἀνθρωπότητα, ἐστὶν ὁ ἱδρυτὴς τῆς ἠθικῆς ἐπιστήμης, καὶ "πρῶτος ἐδίδαξε τὸ δόγμα τῆς θείας προνοίας, διακηρύξας, ὅτι "μόνον ὁρῶντες τὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ δυνάμεθα γνῶναι αὐτόν." "It was in the midst of these dilapidated opinions that Socrates came, that wonderful phenomenon in human history. A marvellous vision glorifying humanity! He may be considered as having created the science of ethics. *He first taught the doctrine of divine Providence,* declaring that we can only know God in his works. He placed religion on the basis of humanity, proclaiming the wellbeing of man to be the end of universe &c. &c. — *Ten Great Religions, an Essay in comparative Theology* — by JAMES FREEMAN CLARKE. 19th edition. Boston, 1883.

[2] Διογένης ὁ Λαέρτιος ἐν βίῳ Σωκράτους (§ 24 καὶ 25) ἱστορεῖ, ὅτι "Ἀλκιβιάδου ποτὲ διδόντος αὐτῷ χώραν μεγάλην, ἵνα οἰκοδομήσηται "οἰκίαν, ἔφη, καὶ εἰ ὑποδημάτων ἔδει, βύρσαν μοι ἐδίδους, ἵν' ἐμαυτῷ "ὑποδήματα ποιησαίμην; — Ὑπερεφρόνησε δὲ καὶ Ἀρχελάου τοῦ Μακε"δόνος καὶ Σκόπα τοῦ Κρανωνίου καὶ Εὐρυλόχου τοῦ Λαρισσαίου, μήτε "χρήματα προσέμενος αὐτῶν μήτε παρ' αὐτοὺς ἀπελθών."

"κέναι καὶ ἀνέχεσθαι τῶν οἰκείων ἀμελουμένων τοσαῦτα ἤδη "ἔτη, τὸ δὲ ὑμέτερον πράττειν ἀεί, ἰδίᾳ ἑκάστῳ προσιόντα, "ὥσπερ πατέρα ἢ ἀδελφὸν πρεσβύτερον, πείθοντα ἐπιμελεῖσθαι "ἀρετῆς. Καὶ εἰ μέν τι ἀπὸ τούτων ἀπέλαυον καὶ μισθὸν "λαμβάνων ταῦτα παρεκελευόμην, εἶχον ἄν τινα λόγον· νῦν δὲ "ὁρᾶτε δὴ καὶ αὐτοί, ὅτι οἱ κατήγοροι τἆλλα πάντα ἀναισχύν-"τως οὕτω κατηγορηκότες τοῦτό γε οὐχ οἷοί τε ἐγένοντο "ἀπαναισχυντῆσαι, παρασχόμενοι μάρτυρα, ὡς ἐγώ ποτέ τινα "ἢ ἐπραξάμην μισθὸν ἢ ᾔτησα· ἱκανὸν γάρ, οἶμαι, ἐγὼ παρ-"έχομαι τὸν μάρτυρα, ὡς ἀληθῆ λέγω, τὴν πενίαν."[1] Τέλος πάντων δέ, καὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ ζωῆς ἠφείδησεν ὑπὲρ τῆς ἀληθείας, ἣν ἐδίδασκε, καίτοι πρόδηλον ἦν αὐτῷ, ὅτι τὸ μῖσος καὶ ἡ καταδρομὴ τῶν ὑπ' αὐτοῦ πολεμουμένων σοφιστῶν εἰς ὄλεθρον αὐτοῦ ἔμελλε καταλῆξαι. Ὅθεν πρὸ μὲν τῆς δίκης ἔλεγε πρὸς τὸν Καλλικλέα ἐκφοβοῦντα αὐτὸν διὰ τοῦ ἐπικειμένου κινδύνου τοῦ θανάτου, καὶ παραινοῦντα κολακεύειν τοὺς Ἀθηναίους, τάδε· "Οὐδέν γε ἄτοπον, εἰ ἀποθάνοιμι. Βούλει "δέ σοι εἴπω, διότι ταῦτα προσδοκῶ; . . . . Οἶμαι μετ' ὀλίγων "Ἀθηναίων, ἵνα μὴ εἴπω μόνος, ἐπιχειρεῖν τῇ ὡς ἀληθῶς "πολιτικῇ τέχνῃ καὶ πράττειν τὰ πολιτικὰ μόνος τῶν νῦν. "Ἅτε οὖν οὐ πρὸς χάριν λέγων τοὺς λόγους, οὓς λέγω ἑκά-"στοτε, ἀλλὰ πρὸς τὸ βέλτιστον, οὐ πρὸς τὸ ἥδιστον, καὶ οὐκ "ἐθέλων ποιεῖν, ἃ σὺ παραινεῖς, τὰ κομψὰ ταῦτα, οὐχ ἕξω "ὅ,τι λέγω ἐν τῷ δικαστηρίῳ. Ὁ αὐτὸς δέ μοι ἥκει λόγος, "ὅνπερ πρὸς Πῶλον ἔλεγον· κρινοῦμαι γὰρ ὡς ἐν παιδίοις

---

[1] Πλάτ. Ἀπολογ. Σωκράτους, § 18.

“ἰατρὸς ἂν κρίνοιτο, κατηγοροῦντος ὀψοποιοῦ.”[1] Ἐν δὲ τῇ δίκῃ ἀπολογούμενος ἔλεγε πρὸς τοὺς δικαστὰς αὐτοῦ ἐν παρρησίᾳ ἀπαραμίλλῳ· “Εἴ μοι πρὸς ταῦτα εἴποιτε· ὦ Σώκρατες, νῦν “μὲν Ἀνύτῳ οὐ πεισόμεθα, ἀλλ᾽ ἀφίεμέν σε, ἐπί τούτῳ μέν-“τοι, ἐφ᾽ ᾧ τε μηκέτι ἐν ταύτῃ τῇ ζητήσει διατρίβειν μηδὲ “φιλοσοφεῖν· ἐὰν δὲ ἁλῷς ἔτι τοῦτο πράττων, ἀποθανεῖ· . . . . “εἴποιμ᾽ ἂν ὑμῖν, ὅτι ἐγὼ ὑμᾶς, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἀσπάζομαι “μὲν καὶ φιλῶ, πείσομαι δὲ τῷ Θεῷ μᾶλλον ἢ ὑμῖν[2] . . . . Πρὸς “ταῦτα φαίην ἄν· ὦ Ἀθηναῖοι, ἢ πείθεσθε Ἀνύτῳ, ἢ μή, καὶ “ἢ ἀφίετέ με, ἢ μὴ ἀφίετε, ὡς ἐμοῦ οὐκ ἂν ποιήσοντος ἄλλα, “οὐδ᾽ εἰ μέλλω πολλάκις τεθνάναι.”[3] Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν καταδίκην αὐτοῦ, καίτοι δυνάμενος ἀντιτιμήσασθαι φυγῆς ἢ χρημάτων, καὶ οὕτως ἀποφυγεῖν τὸν θάνατον, οὗ ἐτιμήσαντο αὐτῷ οἱ κατήγοροι, ὅμως οὐδέτερον τούτων προείλετο, ἀλλὰ γενναίως ἀπεδέξατο τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου, ὃν ἐθεώρει ὥς τινα εὐδαιμονίαν ἀμήχανον, λέγων πρὸς τοὺς δικαστὰς αὐτοῦ, ὅτι καὶ ἐν τῷ ᾅδῃ οὐ παύσεται “τοὺς ἐκεῖ ἐξετάζων καὶ “ἐρευνῶν, ὥσπερ τοὺς ἐνταῦθα, τίς αὐτῶν σοφός ἐστι, καὶ τίς

---

[1] Πλάτ. Γοργίας, σελ. 521, D.

[2] Τοῦτ᾽ αὐτὸ καὶ οἱ θεῖοι Ἀπόστολοι ἐκήρυττον· “πειθαρχεῖν δεῖ Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις.” Πράξ. Ε΄, 29.

[3] Πλάτ. Ἀπολογ. Σωκρ. § 17. Ἡ τοιαύτη τοῦ θανάτου καταφρόνησις πρὸς ἐκπλήρωσιν τῆς θείας βουλῆς οὐδὲν διαφέρει τῆς τοῦ Ἰησοῦ, ὅτε εἰπὼν πρὸς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ, “ὅτι δεῖ αὐτὸν ἀπελθεῖν εἰς Ἱεροσόλυμα καὶ πολλὰ παθεῖν καὶ ἀποκτανθῆναι”, καὶ ἐπιτιμώμενος ὑπὸ τοῦ Πέτρου λέγοντος, “ἵλεώς σοι, Κύριε· οὐ μὴ ἔσται σοι τοῦτο”, στραφεὶς εἶπε πρὸς αὐτόν· “ὕπαγε ὀπίσω μου, Σατανᾶ· σκάνδαλόν μου εἶ ὅτι οὐ φρονεῖς τὰ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τὰ τῶν ἀνθρώπων.” — Μάρκος, ΙΣΤ΄, 22—24.

"οἴεται μέν, ἔστι δ' οὔ . . . . οἷς ἐκεῖ διαλέγεσθαι καὶ ξυνεῖναι "καὶ ἐξετάζειν ἀμήχανον ἂν εἴη εὐδαιμονίας·"[1] καὶ περαίνων τὴν ἀπολογίαν αὐτοῦ κινεῖ τὸ βῆμα θαρραλέως πρὸς τὸν θάνατον, ἐπιλέγων τοῖς καταψηφισαμένοις αὐτοῦ. "'Αλλὰ γὰρ ἤδη "ὥρα ἀπιέναι, ἐμοὶ μὲν ἀποθανουμένῳ, ὑμῖν δὲ βιωσομένοις· "ὁπότεροι δ' ἡμῶν ἔρχονται ἐπὶ ἄμεινον πρᾶγμα, ἄδηλον παντὶ "πλὴν ἢ τῷ Θεῷ."[2]

Καὶ ἀληθῶς, τοιαύτη τοῦ θανάτου καταφρόνησις ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ καλοῦ, τοιαύτη τῶν φίλων ἀγάπη "οὐκ ἀνθρωπίνῳ ἔοικε." Αὗται αἱ ἀρεταὶ παρ' Ἐκείνῳ μόνῳ εὕρηνται, ὃς ἑκουσίᾳ βουλῇ προσενεγκὼν ἑαυτὸν θυσίαν ἐπὶ τοῦ Γολγοθᾶ ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου σωτηρίας, πρὸς μὲν τὸν προδότην μαθητὴν ἔλεγεν, "ὃ ποιεῖς, ποίησον τάχιον,"[3] τοῖς δὲ ἄλλοις μαθηταῖς τὸν βαθμὸν τῆς ἑαυτοῦ ἀγάπης ἐδήλωσεν εἰπών· "μείζονα "ταύτης ἀγάπην οὐδεὶς ἔχει, ἵνα τις τὴν ψυχὴν αὐτοῦ θῇ "ὑπὲρ τῶν φίλων αὐτοῦ."[4]

Διὰ δὴ ταῦτα ὀρθῶς μὲν ὁ Σωκράτης ἐπεκλήθη χριστιανὸς πρὸ Χριστοῦ, ὀρθῶς δὲ καὶ ὁ ἀοίδιμος Κοραῆς εἶπε περὶ αὐτοῦ, ὅτι "μόνος ἴσως ὁ Σωκράτης μεταξὺ τῶν παλαιῶν "φιλοσόφων πρὸ τοῦ Εὐαγγελίου ηὐτύχησε νὰ κατασταθῇ "ἐργάτης καὶ διδάσκαλος τῆς εὐαγγελικῆς δικαιοσύνης."[5] Οὐχ ἧττον δ' ὀρθῶς καὶ ὁ σεβάσμιος πρέσβυς καὶ νῦν πρεσβευτὴς τῆς Ἑλλάδος ἐν Λονδίνῳ, ὁ εὐσεβὴς φιλόσοφος Κ. Πέτρος

---

1 Πλάτ. Ἀπολογ. Σωκρ. § 32.

2 αὐτ. ἐν τέλει.

3 Ἰωάννης, ΙΓ΄, 26—27.

4 Ἰωάννης, ΙΕ΄, 13.

5 Προλεγόμ. εἰς τὰ Ξενοφῶντος Ἀπομνημ. σελ. λη΄.

Βράϊλας τάδε περὶ Σωκράτους ἀπεφήνατο ἐν τῇ "περὶ Θεοῦ" σοφωτάτῃ διατριβῇ αὐτοῦ. "Ὁ πρῶτος θεμελιωτὴς καὶ αὐτουρ-"γὸς τῆς φιλοσοφίας, ὁ Σωκράτης, ἐκ τοῦ σκοποῦ τῶν ὄντων, "ὃν διὰ τῆς ἀκαταμαχήτου διαλεκτικῆς του πανταχοῦ ἀνεζήτει "καὶ ἀνεδείκνυεν, ἀνῆλθεν εἰς τὸ πρῶτον αἴτιον τῶν ὄντων, "καὶ ἐν μέσῳ τῆς πολυθεΐας τὸν ἕνα καὶ μόνον Θεὸν ὡμολόγησε, "καὶ τὸν θεῖον νόμον τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τὴν ὁλοσχερῆ ἀφοσίωσιν "εἰς τὸν νόμον τοῦτον δι' ὅλου τοῦ βίου ἐδίδαξε καὶ διὰ τοῦ "ἰδίου αἵματος ἐπεσφράγισε."[1] Γνωστὴ δὲ πρὸ πάντων τούτων καὶ ἡ τοῦ Κικέρωνος κρίσις περὶ Σωκράτους, ἣν καὶ ὁ ἡμέτερος συγγραφεὺς ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τῆσδε τῆς πραγματείας (σελ. 13) παρατίθεται.

Ἐπειδὴ λοιπὸν ὁ Σωκράτης οὐ μόνον τὸ ἑνιαῖον τῆς θεότητος ἔγνω τε καὶ ἐκήρυξεν, ἀλλὰ καὶ πρῶτος ἐπέγνω καὶ μετὰ παρρησίας ἐδίδαξε τὴν προνοητικὴν αὐτῆς δύναμιν καὶ ἐνέργειαν, καὶ τοῦτο ἐποιήσατο ἀρχὴν καὶ κρηπῖδα τῆς φιλοσοφικῆς αὐτοῦ διδασκαλίας, ὥς τις ἱεραπόστολος ἔργον τελῶν φιλοσόφου·[2] καὶ ἐπειδὴ τὸ περὶ Προνοίας τοῦτο δόγμα ὑπὸ μὲν τῶν Στωϊκῶν φιλοσόφων διαδοθέν, ὑπὸ δὲ τοῦ χριστιανισμοῦ εἰσποιηθέν, ἐγένετο, οὕτως εἰπεῖν, τὸ πρόκριτον σύμβολον ὀρθοδόξου θρησκευτικῆς πεποιθήσεως, εὐλόγως ἐπῆλθον εἰς τὸν νοῦν τοῦ τὴν πραγματείαν τήνδε συγγράψαντος τὰ ἑξῆς τέσσαρα ζητήματα. — α') Πῶς ὁ Σωκράτης ἀνυψώθη εἰς τὴν ἐπίγνωσιν ταύτην; — β') Ἐκ τίνος ἐμπνεύσεως

---

[1] Π. Βράϊλα Ἀρμένη Διατριβαὶ περὶ ψυχῆς, Θεοῦ καὶ ἠθικοῦ νόμου, σελ. 87—88.

[2] Ἴδε τὰ ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ (σελ. 4 καὶ 5) περὶ τούτου εἰρημένα.

ὡδηγήθη πρὸς τοῦτο; — γ') Ἐπὶ τίνος ἀρχῆς ἐστήριξε τὰς ἑαυτοῦ γνώμας; — δ') Τίνα κοινωνικὰ καὶ θρησκευτικὰ συμπεράσματα συνῆψε τῇ θεολογικῇ αὐτοῦ πίστει;

Ἀναλαβὼν δὲ τῶν ζητημάτων τούτων τὴν λύσιν, καὶ οὐ μόνον τὰ ἐκ τῆς ἀρχαιότητος περιελθόντα εἰς ἡμᾶς μαρτύρια τῆς τοῦ Σωκράτους διδασκαλίας, ὧν μάλιστά εἰσιν ἀξιόπιστα τὰ τοῦ Ξενοφῶντος καὶ Πλάτωνος, καὶ ἰδίως τὰ τοῦ πρώτου, ἀλλὰ καὶ τὰ σπουδαιότερα τῶν περὶ αὐτῆς νεωτέρων συγγραμμάτων, ἐπιμελῶς ἐκμελετήσας, συνέταξε τήνδε τὴν πραγματείαν, τὸ πρῶτον μὲν ἐν τῇ ἐπετείῳ βίβλῳ τοῦ ἐν Παρισίοις "Συλλόγου πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν ἐν Γαλλίᾳ" δημοσιευθεῖσαν (1880), ἔπειτα δὲ μετὰ μικρῶν τινων παραλλαγῶν καὶ διορθώσεων τὸ δεύτερον ἐκδοθεῖσαν (1881), ὅθεν δὴ καὶ ἡ ἐμὴ αὕτη ἐγένετο μετάφρασις. Διελὼν δὲ αὐτὴν εἰς ὀκτὼ κεφάλαια, ὧν προτέτακται σπουδαιοτάτη εἰσαγωγή, ἀνέπτυξεν ἐν αὐτοῖς μετὰ πολλῆς ἐμβριθείας τὰ προειρημένα ζητήματα, καὶ προσήνεγκε τοῖς φιλομαθοῦσιν ἱστορικὴν καὶ κριτικὴν μελέτην τῆς τε ἀρχῆς καὶ τῆς μέχρις ἡμῶν διαδόσεως τοῦ περὶ Προνοίας δόγματος, ὅπερ ἐστὶν ἡ θεμελιώδης ἀρχὴ τῆς Σωκρατικῆς θεολογίας καὶ τῆς χριστιανικῆς ὀρθοδοξίας.

Ὀρθῶς δὲ καὶ προσηκόντως ἐπέγραψε τὴν πραγματείαν ταύτην "ὁ Σωκράτης καὶ τὰ καθ' ἡμᾶς·" διότι ὡς ἐν τῷ τότε ἡ εὐζωΐα καὶ ἡ διεστραμμένη ἐκπαίδευσις τῶν νέων ἐπήγαγον βαθμηδὸν τὴν καταφρόνησιν τῆς θρησκευτικῆς πίστεως, κατέσβεσαν ἐν ταῖς καρδίαις τῶν ἑλλήνων τὸ πρότερον καταφλέγον αὐτὰς πῦρ τῆς φιλοπατρίας ἐκείνης, δι' ἧς ἔστησαν ἀθάνατα

τρόπαια κατὰ ξένων ἐχθρῶν, καὶ παρατρέψασαι αὐτοὺς εἰς ἐμφυλίους πολέμους καὶ καταστροφὰς ἐπήνεγκον τέλος πάντων τὴν παρακμὴν καὶ τὴν πτῶσιν τῆς τῶν Ἀθηνῶν δημοκρατίας καὶ τῆς Ἑλλάδος ἁπάσης τὴν ὑποδούλωσιν, οὕτω καὶ νῦν ὁ ὑλισμὸς καὶ ἡ ἀθεΐα ὑπὸ παντοῖα προκύπτουσιν εἰδεχθῆ ὀνόματα, αὐθάδη ἐγείροντα κεφαλὴν καὶ παντοίας ἐπαπειλοῦντα συμφορὰς ἀνὰ πάντα τὸν διὰ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ φωτισθέντα καὶ εὐδαιμονήσαντα κόσμον.

Ἐν τοιούτοις οὖν καιροῖς ὠφελιμώτατον προσήνεγκε τοῖς φιλομαθοῦσιν ἀνάγνωσμα ὁ πολυσέβαστος γέρων, οὗ τὴν ὄντως χριστιανικὴν φιλανθρωπίαν καὶ τὸν ὑπὲρ τῆς διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἔνθερμον ζῆλον καὶ ἐξ ἄλλων αὐτοῦ πράξεων καὶ συγγραφῶν πάντες γινώσκουσιν οἱ Ἕλληνες εὐγνωμονοῦντες·[1] μάλιστα δὲ πάντων γινώσκουσι ταῦτα οἱ εὐτυχή-

---

[1] Ἐν πολλαῖς καὶ παντοίαις διατριβαῖς, ἃς ὁ Κύριος Δ' Εϊχθὰλ κατὰ καιροὺς ἔγραψεν ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῆς ἐκ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ὠφελείας (ἧς χάριν καὶ τοῦ ἐν Παρισίοις Συλλόγου ἐγένετο εἷς τῶν πρωτίστων ἱδρυτῶν) πλείστου λόγου ἀξία ἐστὶν ἡ ἄρτι δημοσιευθεῖσα ἐπιστολὴ αὐτοῦ ἐν τῇ "Ἐπιστημονικῇ Ἐπιθεωρήσει" (Revue Scientifique — 19 Janvier 1884). Λαβὼν ἀφορμὴν ὁ εὐπαίδευτος γέρων ἔκ τινος διατριβῆς δημοσιευθείσης ἐν τῇ "Φυσιολογικῇ Ἐπιθεωρήσει" (Revue de Physiologie — 13 Octobre 1883), ἐν ᾗ ὁ γράφων καταδεικνύει τὴν ἀνάγκην κοινῆς τινος ἐπιστημονικῆς γλώσσης, ἣν οὐ δύναται θεραπεῦσαι ἡ λατινική, ἅτε δὴ νεκρωθεῖσα καὶ οὐ λαλουμένη οὐδὲ γραφομένη, ἔγραψε τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος ἐπιστολήν. Ἐν ταύτῃ δὲ διὰ λόγων ἀκαταμαχήτων ἀποφαίνεται, ὅτι, εἴπερ ἐξέλιπεν ὡς γλῶσσα λαλουμένη καὶ γραφομένη ἡ λατινική, ἡ ἄλλοτε ὑπηρετοῦσα ταῖς ἐπιστημονικαῖς χρείαις, εὐτυχῶς ἐπέζησε καὶ λαλεῖται καὶ γράφεται πανταχοῦ τῆς ὑφηλίου ἡ ἀδελφὴ ἐκείνης, ἡ γλῶσσα τοῦ Ὁμήρου, τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Δημοσθένους· αὕτη δέ ἐστιν ἡ μόνη κατάλληλος ὅπως καταστῇ κοινὴ

σαντες ἀπολαῦσαι τῆς φιλίας αὐτοῦ, ὧν εἷς κἀγὼ "εὔχομαι εἶναι", τοῦτο κάλλιστον πάντων ἐν τῷ μακρῷ χρόνῳ τῆς ἐν ξένῃ διατριβῆς μου κτησάμενος ἀγαθόν, τὴν πολύτιμον φιλίαν τοῦ ἀληθῶς Σωκρατικοῦ τούτου ἀνδρός.

Ἀλλ' ἡ ἐκ τῆς πραγματείας ταύτης ὠφέλεια μεγάλη τις οὖσα πᾶσι τοῖς ἄλλοις, πολλῷ μείζων ἔσται τοῖς ἕλλησιν ἡμῖν, ἐὰν μετὰ τῆς ὀφειλομένης προσοχῆς ἀναγινώσκωμεν καὶ μελετῶμεν τοὺς λόγους καὶ τὰς παραινέσεις τοῦ Σωκράτους, ὃν καυχώμενοι ἀποκαλοῦμεν πατέρα καὶ πρόγονον, ὡς εἶπεν ὁ ἀοίδιμος Κοραῆς. "Ἂν οἱ τότε πολῖται δὲν ὠφελήθησαν ἀπ' αὐτούς (τοὺς λόγους τοῦ Σωκράτους), ὅλοι "σήμερον οἱ φωτισμένοι λαοὶ ἔγιναν μαθηταὶ καὶ συμπολῖται "αὐτοῦ, καὶ ὀργανίζουν κατὰ τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ τὰς πολιτείας των, στηρίζοντες αὐτὰς εἰς τὴν ἰσόνομον δικαιοσύνην, "χωρὶς τὴν ὁποίαν οἱ λαοὶ μεταβάλλονται εἰς ληστρικὰς κοινωνίας καὶ οἱ ἄρχοντες αὐτῶν εἰς ἀρχιληστάς. . . . Τὴν αὐτὴν "ὠφέλειαν ἐλπίζουν κ' εὔχονται ν' ἀπολαύσωσι καὶ οἱ νεωστὶ "ἐλευθερωθέντες ἕλληνες, τόσον δικαιότερον, ὅσον καυχῶνται

ἐπιστημονικὴ γλῶσσα, ἐν ᾗ παντοῖα ἐπιστημονικὰ συγγράμματα καὶ διατριβαὶ ἐγράφησαν καὶ γράφονται ὑπὸ τῶν νῦν ἐπιστημόνων ἑλλήνων, καὶ ταύτης ὁ πλοῦτός ἐστιν ἐπαρκὴς εἰς πλήρωσιν πασῶν τῶν ἐπιστημονικῶν ἀναγκῶν, πρόχειρος δὲ πᾶσι τοῖς ἐπιστήμοσιν, ὡς ἐκ παίδων διδασκομένοις μετὰ τῆς λατινικῆς καὶ τὴν ἑλληνικήν. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη τοῦ Κυρίου Δ' Εἴχθαλ πολλῆς προσοχῆς καὶ μελέτης ἐστὶν ἀξία, καὶ ὡς ἀληθῶς εὔλογον παρέχει ἀφορμὴν πρὸς ἔλεγχον ἑλλήνων τινῶν, οἵτινες μακρὰν τῆς Ἑλλάδος ζῶντες καταφρονοῦσι τῆς μητρικῆς αὐτῶν γλώσσης, ἐπονειδίστως ἀμελοῦντες τοῦ μεταδοῦναι τοῖς τέκνοις αὐτῶν τὴν ἔνδοξον ταύτην κληρονομίαν.

"πατέρα των καὶ πρόγονον τὸν Σωκράτην, καὶ τόσον προθυ-"μότερον, ὅσον τὰ παθήματα τῶν παρακουσάντων τὰς "συμβουλάς του πρέπει νὰ γίνωσιν εἰς τοὺς σημερι-"νοὺς ἕλληνας μαθήματα."[1]

Πρὸς τὴν τοιαύτην τῶν φίλων ὁμογενῶν μοι ὠφέλειαν ἀποβλέψας κἀγὼ προσφέρω αὐτοῖς ἐξηλληνισμένην τήνδε τὴν πραγματείαν, τὰς ὀλίγας τῆς ἀπὸ τοῦ συνήθους ἔργου μου ὑπολειπομένας μοι πρὸς ἄνεσιν ὥρας δαπανήσας εἰς μετάφρασιν αὐτῆς. Ἐπιθυμῶν δὲ καταστῆσαι τοῖς ἀναγινώσκουσιν εὔκολον τὴν μελέτην καὶ κατανόησιν τῶν ἐν τῇ πραγματείᾳ ταύτῃ λεγομένων, ἐπέταξα ἐν παραρτήματι ἐκεῖνα τῶν Ἀπομνημονευμάτων τὰ κεφάλαια, ἐφ' ὧν αὕτη στηρίζεται, ὅπως ἔχωσιν εὐχερῶς ἀναγινώσκειν πλῆρες τὸ κείμενον τοῦ Ξενοφῶντος, ἐὰν μὴ ἐξαρκῇ αὐτοῖς ἡ πρὸς ἀπόδειξιν παρατιθεμένη περικοπή. Ἐπειδὴ δὲ τὰ πλεῖστα καὶ κάλλιστα τῆς ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι διδασκαλίας τοῦ Σωκράτους περιέχονται ἐν τῷ παραρτήματι, κατὰ τὴν ἀρίστην ἔκδοσιν τοῦ γερμανοῦ φιλολόγου L. BREITENBACH (διότι τῇ ἐκδόσει ταύτῃ ἐχρήσατο καὶ ὁ τῆς πραγματείας συγγραφεύς), δυνατὸν ἔσται χρησιμεύειν τὸ βιβλίον καὶ τοῖς ἐν τοῖς σχολείοις διδασκομένοις τὰ τοῦ

[1] Ταῦτα ἔγραφεν ὁ μακάριος ἀνὴρ ἐν ἔτει 1825, ὅτε συνεξέδωκε τοῦ Ξενοφῶντος τὰ Ἀπομνημονεύματα καὶ τοῦ Πλάτωνος τὸν Γοργίαν, ἐν οἷς, ὡς λέγει εὐθὺς ἐν ἀρχῇ τῶν προλεγομένων, περιέχεται ὅλη ἡ ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ διδασκαλία τοῦ Σωκράτους. "Τοῦτο (λέγει) μ' ἐκίνησε "νὰ ἐκδώσω σήμερον ἑνωμένα τὰ δύο ταῦτα συγγράμματα, διὰ νὰ κατασταθῇ, ὅσον τὸ δυνατόν, κοινὴ εἰς τὰ σχολεῖά μας ἡ παράδοσις αὐτῶν "εἰς τοὺς νέους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐλπίζεται ἡ φυλακὴ τῆς μὲ τόσους "ἀγῶνας ἀποκτηθείσης ἐλευθερίας."

Ξενοφῶντος Ἀπομνημονεύματα, ἐὰν οἱ διδάσκοντες περὶ πολλοῦ ποιῶνται, ὡς ὀφείλουσι καὶ πρέπει, τὸ προσφέρειν τοῖς μαθηταῖς κείμενα συγγραφέων, καθαρῶς καί, ὅσα γε τἀνθρώπεια, ἀναμαρτήτως ἐκτετυπωμένα.

Καὶ τέλος πάντων, πρέπον νομίσας κόσμημα τοιαύτῃ βίβλῳ, περὶ τῆς Σωκρατικῆς διδασκαλίας πραγματευομένῃ, αὐτοῦ τοῦ θείου ἀνδρὸς τὴν εἰκόνα, καὶ ταύτην προέταξα, ἐκ τῆς ἐν τῷ ἐθνικῷ μουσείῳ τῶν Παρισίων ἀποκειμένης μαρμαρίνης προτομῆς ἐπιμελῶς καὶ ἀκριβῶς ἐπεξειργασμένην.

Ταῦτ' ἔγραφον ἐν Λονδίνῳ, μηνὸς ἀρχομένου Φεβρουαρίου τοῦ 1884ου ἔτους.

Ι. Ν. Β.

Ο ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΚΑΘ' ΗΜΑΣ.

ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ. — ΤΟ ΠΕΡΙ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΔΟΓΜΑ.

Α'. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.

Η εποχή, καθ' ἣν ὁ Σωκράτης ἔζησε, προφανῆ ἔχει ἀναλογίαν πρὸς τὴν καθ' ἡμᾶς. Ὄντως τότε ἡ πρὸ δύο αἰώνων ἀρξαμένη σπουδὴ περὶ τὴν ἀστρονομίαν καὶ κοσμολογίαν παρὰ τοῖς σοφοῖς τῆς Ἰωνικῆς Σχολῆς, καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν, τῆς λογικῆς καὶ τῆς ψυχολογίας ἐν ταῖς ἰδεολογικαῖς Σχολαῖς τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, ἀνεπαισθήτως ἐπήνεγκον τὴν παρακμήν, καὶ παρὰ τοῖς μᾶλλον εὐπαιδεύτοις αὐτὴν τὴν καταστροφὴν τοῦ ἀρχαίου θρησκευτικοῦ συστήματος. Ἡ γνῶσις τῆς ἑνότητος, τῆς ἀπεράντου ἐκτάσεως καὶ τῆς αἰωνιότητος τοῦ κόσμου, ἡ γνῶσις τῆς τακτικῆς κινήσεως καὶ τῆς ἀμοιβαίας σχέσεως τῶν φαινομένων, ἡ ἐπὶ τὸ κρεῖττον γινομένη ἐξέτασις τῆς ἐνεργείας τῆς φύσεως ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἡ μείζων ἀνάπτυξις τῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐνεργείας ἐπὶ τῆς φύσεως, αἱ ταχεῖαι πρόοδοι τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς βιομηχανίας, καὶ τὸ ἐντεῦθεν ὁσημέραι μᾶλλον ἐκδηλούμενον αἴσθημα τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου,

ταῦτα πάντα βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον κατέστρεψαν τὴν πίστιν εἰς τὴν ἀπεριόριστον καὶ αὐθαίρετον καὶ ἰδιότροπον δύναμιν πολυαρίθμων θεῶν, πολλάκις διχοστατούντων καὶ ἀλληλομαχούντων. Οὐ μόνον δὲ εἰς ἁπλῆν καταφρόνησιν τῆς δημώδους θρησκείας, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ἄρνησιν πάσης θρησκείας, εἰς πλήρη ἀθεΐαν, ἦσαν ἤδη προηγμένοι οἱ ἰσχυρότατοι νόες. Ἐπελθόντες μετὰ τοὺς πρώτους σοφοὺς οἱ σοφισταί, κληρονόμοι τῆς ἐκείνων ἐπιστήμης, προήγαγον τὸ ἔργον, οὗπερ ἐκεῖνοι κατήρξαντο. Οὗτοι ὑπέβαλον εἰς αὐστηρὰν ἐξέλεγξιν τὰς ἤδη παραδεδεγμένας γνώμας, καὶ κατήργησαν τὰς ἀρχαίας θρησκευτικὰς δόξας, οὐδὲν ἀντικαταστήσαντες· ἀσχολούμενοι δὲ περὶ λεπτολόγους καὶ ἀπεράντους συζητήσεις, κατέστησαν εὐαρέστους τοῖς νέοις τὰς ματαίας ἀμφισβητήσεις, καὶ διὰ τοῦ ἰδίου αὐτῶν παραδείγματος καὶ τῆς ἐπενεργείας ἡ τοιαύτη τῶν πνευμάτων διάθεσις ἔτεινεν εἰς τὸ γενέσθαι παρὰ τοῖς Ἕλλησι σπουδαῖον ἐλάττωμα καὶ κίνδυνος ἐθνικός.[1] Ἑτέρωθεν δὲ πάλιν τοῦ λαοῦ τὰ ἐπινοήματα καὶ τῶν ποιητῶν ἡ φαντασία ἐνέπλησαν τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν παντοίων μυθευμάτων, ἐν οἷς οἱ θεοὶ παρίσταντο ὑποκείμενοι εἰς πάντα τὰ πάθη καὶ εἰς

---

[1] "Ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ Σωκράτους," ὡς λέγει ὁ Πλούταρχος, "ὥσπερ "ἐκ τύχης συνέβη φορὰν γενέσθαι σοφιστῶν ἐν τῇ Ἑλλάδι· καὶ τούτοις "οἱ νέοι πολὺ τελοῦντες ἀργύριον, οἰήματος ἐπληροῦντο καὶ δοξοσοφίας, "καὶ λόγων ἐζήλουν σχολὴν καὶ διατριβὰς ἀπράκτους ἐν ἔρισι καὶ φιλοτι- "μίαις, καλὸν δὲ καὶ χρήσιμον οὐδ' ὁτιοῦν." (Πλατων. Ζητημ. Α', § α'.)

Αἱ λέξεις αὗται τοῦ Πλουτάρχου ἀναμιμνήσκουσιν ἡμᾶς τὴν τοῦ Ξενοφῶντος ἐπίθεσιν κατὰ τῶν ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτοῦ σοφιστῶν. "Θαυ- "μάζω δὲ τῶν σοφιστῶν καλουμένων, ὅτι φασὶ μὲν ἐπ' ἀρετὴν ἄγειν οἱ "πολλοὶ τοὺς νέους, ἄγουσι δὲ ἐπὶ τοὐναντίον. Οὔτε γὰρ ἄνδρα που "ἑωράκαμεν, ὅντιν' οἱ νῦν σοφισταὶ ἀγαθὸν ἐποίησαν, οὔτε γράμματα "παρέχονται, ἐξ ὧν χρὴ ἀγαθοὺς γίγνεσθαι· ἀλλὰ περὶ μὲν τῶν ματαίων "πολλὰ αὐτοῖς γέγραπται, ἀφ' ὧν τοῖς νέοις αἱ μὲν ἡδοναὶ κεναί, ἀρετὴ "δὲ οὐκ ἔνι." κ. τ. λ. (Κυνηγετ. κεφ. ΙΓ', ἐν ἀρχῇ).

πάσας τὰς ἀδυναμίας τῶν ἀνθρώπων. Οὕτω κατὰ μικρὸν τὸ ἀρχαῖον πρὸς τοὺς θεοὺς σέβας ἐξέλιπε, καὶ πολλάκις μάλιστα μετεποιήθη εἰς καταφρόνησιν καὶ σαρκασμόν. Ἐπὶ πᾶσι τούτοις ἡ αὔξησις τοῦ πλούτου καὶ τῆς εὐζωΐας παρεθάρρυνε τὴν μαλθακότητα, τὴν πολυτέλειαν καὶ τὴν διαφθορὰν τῶν ἠθῶν· τῶν δὲ Περσικῶν πολέμων ἡ ἔκβασις μεγάλας ἐπήνεγκε μεταβολὰς εἰς τὴν πολιτικὴν τῆς Ἑλλάδος κατάστασιν, νέας δημιουργήσασα σχέσεις ἐν ταῖς Ἑλληνικαῖς πόλεσι, καὶ ἰδίως ἀναγαγοῦσα εἰς ὕπατον βαθμὸν τὴν φιλαρχίαν τῆς τῶν Ἀθηνῶν δημοκρατίας καὶ τῶν ἐν αὐτῇ πρωτευόντων.

Ἐν τοιούτοις καιροῖς ἀναφανεὶς ὁ Σωκράτης εἶδε τὴν τῶν Ἀθηνῶν πόλιν ἐπηρμένην μὲν ἐπὶ μεγάλῃ εὐτυχίᾳ, ἀνοήτως δὲ ἀποδυομένην εἰς τοὺς φρικτοὺς ἀγῶνας τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ἐξαντλοῦσαν ἐν αὐτῷ τὰς ἑαυτῆς δυνάμεις, καὶ οὕτω καταφερομένην εἰς τὴν ταπείνωσιν καὶ τὸν ὄλεθρον.[1] Συγχρόνως εἶδεν αὐτὴν κατεχομένην ὑπὸ διανοητικῆς ἀταξίας καὶ ἠθικῆς ἀναρχίας, ἐξ ὧν ἡ παρακμὴ αὐτῆς ἐπέκειτο ἄφευκτος. Ὁ Σωκράτης τολμηρῶς ἀνέλαβε τὸ ἐπιστῆσαι τὸ κακόν· καὶ πρὸς τοῦτο ἐσπούδασεν ἐπανορθῶσαι παρὰ τοῖς συμπολίταις αὐτοῦ τὸ κῦρος τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ἐπαναγαγεῖν παρ' αὐτοῖς τὴν ἀγάπην τῆς δικαιοσύνης, καὶ πάντων μάλιστα ἐπαναδοῦναι αὐτοῖς ὅ,τι αὐτὸς ἐθεώρει ἀρχὴν πάσης ἀρετῆς καὶ πρώτιστον ὅρον πάσης μεταρρυθμίσεως, θρησκευτικὴν πίστιν. Διὰ τοῦτο, ὡς λέγει ὁ Ξενοφῶν, "τὸ μὲν λεκτικοὺς καὶ πρακτικοὺς "καὶ μηχανικοὺς γίγνεσθαι τοὺς συνόντας οὐκ ἔσπευδεν, ἀλλὰ "πρότερον τούτων ᾤετο χρῆναι σωφροσύνην αὐτοῖς ἐγγενέσθαι.

[1] "Ἐγὼ μὲν οἶμαι," ἔφη ὁ Σωκράτης, "ὥσπερ καὶ ἀθληταί τινες διὰ "τὸ πολὺ ὑπερενεγκεῖν καὶ κρατιστεῦσαι καταρραθυμήσαντες ὑστερίζουσι "τῶν ἀντιπάλων, οὕτω καὶ Ἀθηναίους πολὺ διενεγκόντας ἀμελῆσαι ἑαυ-"τῶν, καὶ διὰ τοῦτο χείρους γεγονέναι." (Ἀπομν. Γ', ε', 13.)

"Τοὺς γὰρ ἄνευ τοῦ σωφρονεῖν ταῦτα δυναμένους ἀδικωτέρους "τε καὶ δυνατωτέρους κακουργεῖν ἐνόμιζεν εἶναι. Πρῶτον μὲν "δὴ περὶ θεοὺς ἐπειρᾶτο σώφρονας ποιεῖν τοὺς συνόντας."[1] Καὶ ἀληθῶς, τὸ μᾶλλον ἀξιόλογον ἔργον τῆς τοῦ Σωκράτους διδασκαλίας, οἵαν ταύτην κατέχομεν, κύριον ἔχει σκοπὸν τὴν θρησκευτικὴν πίστιν· καί, ἀκριβῶς εἰπεῖν, ἐν τούτῳ μάλιστα ἔγκειται τὸ ἐξαίρετον τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ καὶ ὁ ὑψηλὸς αὐτῆς χαρακτήρ. "Ὁ Σωκράτης," ὡς εἶπεν ὀρθότατα ὁ Ἄγγλος GROTE, "ἐγένετο ἱεραπόστολος, ἔργον τελῶν φιλοσόφου."[2] Ἡ κρίσις αὕτη ἐστί, κατά γε τὴν ἐμὴν γνώμην, πασῶν ἀληθεστάτη, ὅσαι ποτὲ ἐξεδηλώθησαν περὶ τοῦ ἀπαραμίλλου τούτου ἀνδρός, ἅτε δὴ οὐ μόνον τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ χαρακτηρίζουσα, ἀλλὰ καὶ τὴν ἁγιότητα τοῦ βίου αὐτοῦ καὶ τὸν ἡρωϊκὸν θάνατον ἑρμηνεύουσα.

Ἄλλως δέ, ὁ Σωκράτης ἠρύσατο ἣν εἶχε θρησκευτικὴν πίστιν ἐξ αὐτῶν τῶν πηγῶν τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως. Ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Ἡσίοδος μεγαλοπρεπῶς ἐξεικόνισαν τὴν ἰσχύν, τὴν δικαιοσύνην, τὴν προνοητικὴν ἐνέργειαν τῶν θεῶν, καὶ ἰδίᾳ τοῦ Διός, τοῦ προεξάρχοντος πάντων καὶ κοινοῦ πατρὸς αὐτῶν· ταῖς δὲ περὶ τῶν Ὀλυμπίων θεῶν ἀρχαίαις ταύταις δόξαις οἱ ποιηταὶ τοῦ ἕκτου καὶ πέμπτου αἰῶνος, γνωμικοί, λυρικοὶ καὶ τραγικοί, προσέθεντο νέας ἰδέας, προϊόντα διανοίας οὐχ ἧττον ἰσχυρᾶς,[3] μᾶλλον δὲ λογικῆς. Ὁ Σωκράτης, ὡς

---

[1] Ἀπομν. Δ', γ', 1. Ἐν τῷ λαμπρῷ ἐγκωμίῳ τοῦ Σωκράτους, ἐν ᾧ ὁ Ξενοφῶν συμπληροῖ τὰ Ἀπομνημονεύματα, τὰς ἀρετὰς αὐτοῦ ἀπαριθμῶν, ἀφ' ἑνὸς μὲν τίθησι τὴν εὐσέβειαν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰς ἄλλας ἀρετὰς τοῦ ἀνδρός "εὐσεβὴς μέν, δίκαιος δέ·" κ. τ. λ.

[2] *Histoire de la Grèce.* t. II. p. 251 τῆς Γαλλικῆς μεταφράσεως.

[3] Ἴδε ZELLER, *Die Philosophie der Griechen.* t. II. *Die Entwickelung des griechischen Geistes im V. Jahrhundert.*

αὐτὸς ὁμολογεῖ, καὶ ὡς ἐκ πολλῶν χωρίων τῶν Ἀπομνημονευμάτων καταφαίνεται, ἐξεπαιδεύθη ἐν τοῖς λόγοις τῶν πρὸ αὐτοῦ μεγάλων ἀνδρῶν·[1] καὶ τὰς ἐκείνων κληρονομήσας δόξας, ἐξηκρίβωσεν, ἀνέπτυξε καὶ ὑπέβαλεν αὐτὰς εἰς τὸν ἔλεγχον τῆς φιλοσοφίας.

Ἀλλ' ὅμως ἐν τῇ τοῦ Σωκράτους διδασκαλίᾳ τὸ θρησκευτικὸν μέρος ἐστὶν ἴσως τὸ ἥκιστα τιμηθὲν καὶ ἥκιστα κατανοηθέν. Καὶ αὐτὸς ὁ GROTE ἐν τῷ ἄρτι παρατεθέντι χωρίῳ τῆς ἱστορίας αὐτοῦ δίδωσι σαφῆ τινα σύνοψιν μᾶλλον ἢ πόρισμα βαθείας ἐρεύνης τῆς τοῦ Σωκράτους διδασκαλίας. Ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις, ὡς καὶ ἐν τῇ ἀρχαιότητι, πλήρης ἀπεδόθη δικαιοσύνη εἴς τε τὴν διαλεκτικὴν δεινότητα τοῦ Σωκράτους καὶ εἰς τὸ ἐξαίρετον τῶν ἠθικῶν καὶ πολιτικῶν αὐτοῦ διδαγμάτων· περὶ δὲ τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας αὐτοῦ, ἔτι καὶ νῦν κατέστη δημώδης ἀλήθεια, ὅτι πρῶτος ἐν τοῖς Ἕλλησιν ἐπρέσβευσε καὶ ἐδίδαξεν οὐ μόνον τὴν ἑνότητα, ἀλλὰ καὶ τὴν προνοητικὴν ἐνέργειαν τῆς θεότητος. "Πρὸ τοῦ

Παρὰ Πινδάρῳ πᾶσαι αἱ ὑψηλαὶ γνώσεις, ἃς περὶ θεότητος εἶχον ὅ τε Ὅμηρος καὶ ὁ Ἡσίοδος, συμπληροῦνται καὶ τελειοποιοῦνται. Οἱ ἐπικοὶ ποιηταὶ ἐπίστευον ἤδη εἰς τὴν δικαιοσύνην καὶ εἰς τὴν πρόνοιαν τῶν θεῶν, ἀλλὰ κατά τινα τρόπον πολλάκις συγκεχυμένον καὶ ἄτοπον· καὶ αὐτὴ ἡ γλῶσσα τῶν Πινδαρικῶν ποιημάτων προκηρύττει συνεχῶς τὴν ἑνότητα τῆς θεότητος . . . Αἱ ἀπρόσωποι ἐκεῖναι ἐκφράσεις, θεός, δαίμων, ἐπαναλαμβάνονται συνεχῶς, ὅπως ἐκφράσωσι τὴν ὕπαρξιν καὶ τὴν φύσιν τῆς θεότητος, οὐδὲν ὁρίζουσαι πρόσωπον. *La poésie de Pindare*, par ALFRED CROISET, 2e partie t. I. ch. 1, IV, p. 186—189, ἔνθα ἴδε πᾶσαν τὴν παράγραφον.

[1] "Καὶ τοὺς θησαυροὺς τῶν πάλαι σοφῶν ἀνδρῶν, οὓς ἐκεῖνοι κατ-"έλιπον ἐν βιβλίοις γράψαντες, ἀνελίττων κοινῇ σὺν τοῖς φίλοις διέρχομαι· "καί, ἄν τι ὁρῶμεν ἀγαθόν, ἐκλεγόμεθα, καὶ μέγα νομίζομεν κέρδος, ἐὰν "ἀλλήλοις ὠφέλιμοι γιγνώμεθα" (Α', ζ', 14).

Σωκράτους ὁ Ἀναξαγόρας ἐδίδαξε τὴν ἀναγκαίαν ἐν τῷ σύμπαντι ὕπαρξιν Νοῦ, ὡς εἶπεν ὁ Κ. SAINT-RENÉ TAILLANDIER ἔν τινι περὶ Σωκράτους διατριβῇ·[1] ἀλλὰ τὸ περὶ Προνοίας δόγμα ἀνήκει τῷ Σωκράτει."[2] Ἀλλὰ πῶς ὁ Σωκράτης ἀνυψώθη εἰς τὴν ἐπινόησιν ταύτην; ἐκ τίνος ἐμπνεύσεως ὡδηγήθη πρὸς τοῦτο; ἐπὶ τίνος ἀρχῆς ἐστήριξε τὰς ἑαυτοῦ γνώμας; τίνα κοινωνικὰ καὶ θρησκευτικὰ συμπεράσματα συνῆψε τῇ θεολογικῇ αὐτοῦ πίστει; Καθ' ὅσον ἐγὼ γινώσκω, τὸ σύνολον τῶν ζητημάτων τούτων οὐδέποτε μέχρι νῦν ἐγένετο ἰδίας μελέτης ὑποκείμενον, καίτοι πρός τε τὴν ἱστορίαν τῆς θεολογικῆς φιλοσοφίας καὶ πρὸς τὰ προβλήματα, ὧν ἡ λύσις ἐπιβάλλεται τοῖς νῦν καιροῖς, ἡ μελέτη αὕτη φαίνεταί μοι ἐν τοῖς μάλιστα διαφέρουσα. Ὅθεν συγγνωστέον μοι, εἰ ἐν τῇ ἐπιγνώσει τῆς πρὸς τοιοῦτον ἔργον ἀσθενείας μου ἐπιχειρῶ πραγματεύσασθαι περὶ τῶν ζητημάτων τούτων.

Ἀλλὰ πρὶν ἢ ἐφάψωμαι τῆς οὐσίας τοῦ προκειμένου

---

[1] *Dictionnaire d'histoire et de géographie* de DEZOBRY et BACHELET.

[2] Βιβλιοθήκην δυνατὸν συστῆσαι, ὡς εἶπεν ὁ PAUL JANET, ἐκ τῶν περὶ Σωκράτους, τοῦ βίου αὐτοῦ, τῆς διδασκαλίας, τῆς δίκης καὶ τοῦ δαιμονίου γεγραμμένων. (*Dictionnaire des sciences philosophiques*, 2e éd. art. *Socrate.*) Παρὰ τὴν διατριβὴν ταύτην τοῦ κ. PAUL JANET ὑποδεικνύομεν ἐνταῦθα καὶ τὰ κυριώτερα τῶν περὶ τούτου νεωτέρων συγγραμμάτων, ἅτινα διεξήλθομεν. — GROTE, *Histoire de la Grèce*, 2e partie, ch. IV (tome XII de la traduction française). — ZELLER, *Die Philosophie der Griechen*, 2. Theil, 1. Abtg. *Socrates.* (T. II, 3. Aufl.) — BREITENBACH, *Xenophon's Memorabilien.* (*Einleitung*, 5. Aufl.) — FOUILLÉE, *Histoire de la Philosophie*, et *Philosophie de Socrate.* — AUBÉ, article *Socrate*, dans la *Nouvelle Biographie générale* de HŒFER. — J. DENIS, *Histoire des théories et des idées morales dans l'antiquité* (t. I, *les Sophistes et Socrate*). — STAPFER, art. *Socrate. Biographie universelle.* — CHAIGNET, *Vie de Socrate.* — TALBOT, *Traduction nouvelle des Œuvres complètes de Xénophon, avec introduction et notes.* — LELUT, *Le Démon de Socrate.*

θέματος, ἀπαραίτητον νομίζω προτάξαι εἰσαγωγικάς τινας παρατηρήσεις.

Τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἐν τοῖς ἐπαλλήλοις αὐτοῦ ἀναπτύξεσιν ἀείποτε διαμένει ἓν καὶ τὸ αὐτό, ἀείποτε καθ' ἑαυτὸ ἀναλλοίωτον· ἐν πάσῃ δὲ ἐπιστήμῃ ἡ ὑπὸ τοῦ ἱδρυτοῦ αὐτῆς τεθειμένη βάσις διαμένει ἀμετάβλητος. Ὁ μετὰ τὸν Σωκράτη ἐπιχειρῶν μεταβαλεῖν τὰς ἀρχὰς τῆς λογικῆς θεολογίας ὁμοίως ματαιοπονήσει τῷ προτιθεμένῳ ἀνακαινίσαι μετ' Εὐκλείδην τὰς ἀρχὰς τῆς γεωμετρίας. Ἀναμφιβόλως τοῦ τε θεολόγου καὶ τοῦ γεωμέτρου τὸ ἔργον οὐκ ἐγένετο εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐντελές· βεβαίως ἀμφότερα ἐπιδέχονται διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις. Ὁ Σωκράτης ἐν μεταιχμίῳ δύο κόσμων εὑρισκόμενος οὐκ ἠδυνήθη ὅλως ἀποστῆναι τοῦ ἐξ οὗ ἐξῆλθεν· ὡς νεωτεριστὴς δέ, οὔτε ἐλευθερίαν ἔσχε πλήρη, οὔτε αὐτενέργειαν· κἂν ὑποτεθῇ ὅτι ἠδύνατο ὅλως παριδεῖν τὰς δημώδεις ἕξεις καὶ προλήψεις, ὤφειλε μᾶλλον ἢ ἧττον συναρμόζεσθαι πρὸς αὐτάς· καὶ ὅπως ἐφελκύσῃ τὴν προσοχὴν εἰς τοὺς λόγους αὐτοῦ, ὤφειλε μεταχειρίζεσθαι τὴν γλῶσσαν καὶ τὰς ἰδέας τῶν ἰδίων αὐτοῦ ἀκροατῶν. Οὕτω δὴ βλέπομεν αὐτόν, καίτοι ἐν πεποιθήσει μονοθεϊστήν, μεταχειριζόμενον πρὸς ἔνδειξιν τῆς θεότητος ὁτὲ μὲν τὰ ἑνικὰ θεός, τὸ θεῖον, τὸ δαιμόνιον,[1] ὁτὲ δὲ τὸ πληθυντικὸν οἱ θεοί· καὶ τοῦτο, διότι τὸ πληθυντικὸν ἦν ἤδη καθιερωμένον καὶ σύνηθες ἐν τῇ δημώδει γλώσσῃ, ἄλλως τε ὑποσημαῖνον ἐν τῇ χρήσει αὐτοῦ μᾶλλον τὴν ἰδέαν

---

[1] Περὶ τῆς λέξεως ταύτης, ἣ τοσοῦτόν ἐστι σπουδαία ἐν τῇ Σωκρατικῇ θεολογίᾳ, ἔπιθι τὰ ἐν τοῖς ἑξῆς (§ Η') ἐκτιθέμενα πρὸς ἑρμηνείαν αὐτῆς. Ἀλλὰ καὶ ἐν πάσῃ τῇ συνεχείᾳ τῆσδε τῆς πραγματείας διάφορα εὑρήσομεν παραδείγματα μαρτυροῦντα, ὅτι τὸ δαιμόνιον οὐδεμίαν ἄλλην ἔχει ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασιν ἔννοιαν ἢ τὴν τῆς θεότητος.

περιληπτικῆς ἐνεργείας ἢ τὴν τῆς πολυθεΐας.[1] Οὕτω καὶ πρὸς ἑρμηνείαν τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἡ θεότης, οἵαν ταύτην αὐτὸς ἐννοεῖ, συγκοινωνεῖ τοῖς ἀνθρώποις, ἐκδηλοῦσα τὰς ἰδίας αὐτῆς βουλάς, χρῆται τῇ λέξει μαντική[2], καίτοι ἡ λέξις αὕτη ἔχει ἀληθῶς ἐν τῇ δημώδει χρήσει σημασίαν λίαν διάφορον τῆς ὑπὸ τοῦ Σωκράτους ἀποδιδομένης αὐτῇ. Ὡς ὁ ὄχλος, οὕτω καὶ αὐτὸς ὀμνύει λέγων, νὴ τὸν Δία, νὴ τὴν Ἥραν, καίτοι ἀληθῶς οὔτε εἰς τὸν Δία οὔτε εἰς τὴν Ἥραν πιστεύει.[3] "Θύων "φανερὸς ἦν (λέγει ὁ Ξενοφῶν) πολλάκις μὲν οἴκοι, πολλάκις

---

[1] "S'il importe beaucoup à la vérité métaphysique de n'admettre "qu'un Dieu, il semble qu'il importe assez peu à la morale d'en "admettre plusieurs, pourvu qu'ils s'accordent ensemble, et qu'ils ne "soient pas des modèles sacrés d'immoralité et de corruption." (J. DENIS, *Histoire des idées morales dans l'antiquité,* 1. partie, 2e art., *les Sophistes et Socrate.*)

[2] Ὁ συγγραφεὺς μεταφράζων τὸ Ἑλληνικὸν ὄνομα "μαντική" διὰ τοῦ *manteutique* ὑποσημειοῖ τὰ ἑξῆς δικαιολογούμενος. — Τὸ Ἑλληνικὸν ὄνομα μαντικὴ περιλαμβάνει πάντας τοὺς τρόπους τοῦ αἰτεῖσθαι τὰς τῶν θεῶν συμβουλάς, τοῦτ' ἔστι τὴν πτῆσιν καὶ τὸ κελάδημα τῶν πτηνῶν, τυχαίας συναντήσεις, λόγους ἀπροσδοκήτους, σπλαγχνοσκοπίαν ἐν ταῖς θυσίαις, χρησμοὺς κ. τ. λ. Ἡ λέξις αὕτη συνεχῶς εὕρηται ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι καὶ διὰ τὴν κοινὴν αὐτῆς χρῆσιν παρὰ τοῖς πολλοῖς ὁ Σωκράτης συνεχῶς αὐτῇ χρῆται, ὥς τινι πέπλῳ, ὑφ' ὃν καλύπτεται τὸ ἀληθὲς αὐτοῦ φρόνημα. Δυστυχῶς οὐκ ἔχομεν ἐν τῇ γαλλικῇ γλώσσῃ λέξιν ἀκριβῶς ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν "ἡ μαντική"· ἡ λέξις *devination* λίαν ἀτελῶς ἐκφράζει τὴν ἔννοιαν· ὅθεν οὐδὲν ἄλλο λείπεται ἢ ἐκγαλλίσαι αὐτήν. Καὶ ἀκριβῶς μὲν λεκτέον *la mantique*· ἀλλὰ πᾶς τις εὐκόλως ἐννοεῖ, ὅτι ὁ σχηματισμὸς οὗτος οὐκ ἔστιν εὐπρόσδεκτος τῇ ἡμετέρᾳ γλώσσῃ. Τούτου ἕνεκεν ἀντικατεστήσαμεν τὴν λέξιν *mantique* διὰ τῆς *manteutique,* μεταφράζοντες οὕτω τὴν ἑλληνικὴν λέξιν "μαντευτική", ἥτις ὅτι μάλιστα προσεγγίζει τῇ λέξει "μαντική" κατά τε τὴν ἔννοιαν καὶ τὸν σχηματισμόν.

[3] Τοιαύτη ἦν ἡ κοινὴ περὶ Σωκράτους γνώμη, ὡς ἔστιν ἰδεῖν ἐν ταῖς Ἀριστοφάνους Νεφέλαις.

δὲ ἐπὶ τῶν κοινῶν τῆς πόλεως βωμῶν·"[1] καὶ δῆλον ἐντεῦθεν ὅτι, εἴτε ἐκ προνοίας προφυλαττόμενος, εἴτε καθ' ἕξιν πράττων, ὁ Σωκράτης ἀπέφευγε τὸ διαρρήδην προσβάλλειν τὰ ἔθιμα καὶ τὰς προλήψεις τῶν πολλῶν· ἴσως δὲ καὶ ἡ ψυχὴ αὐτοῦ, καίτοι κατὰ βάθος θρησκευτική, διετήρει ἔτι ἀνυπέρβλητον σέβας εἰς τὴν ἔκφρασιν τῆς εὐσεβείας τοῦ λαοῦ, ὅσῳ ἂν ὑποτεθῇ αὕτη ἐλλιπὴς καὶ ἀτελής. Ὁπωσδήποτε, εὐνόητόν ἐστιν ὅτι πρὸς ἀκριβῆ κρίσιν τῆς τοῦ Σωκράτους διδασκαλίας ὀφείλομεν ἀναγκαίως ὑπολογίζεσθαι τὰ ἐμπόδια, ἅτινα ὁ κατ' αὐτὸν καιρὸς καὶ οἱ περὶ αὐτὸν παρενέβαλλον εἰς τὴν ἐλευθέραν καὶ πλήρη ἐκδήλωσιν τῶν διανοημάτων αὐτοῦ.

Ἄλλως τε, οὐδεὶς δύναται προσδοκᾶν, ὅτι ἐν τῷ Σωκράτει εὑρήσει σοφόν τινα τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Ἡ κατ' αὐτὸν κοσμογονία οὐκ ἔστιν ἡ τῆς καθ' ἡμᾶς ἐπιστήμης. Μετὰ τῆς γνώσεως Νοῦ ἀπείρου, ἐνόντος ἐν τῷ κόσμῳ καὶ τὰ πάντα κυβερνῶντος διὰ τῆς ἑαυτοῦ προνοίας, ἀδιαλείπτως συνυπάρχει παρ' αὐτῷ ἡ γνῶσις ἑνὸς Θεοῦ δημιουργοῦ, ἐκτὸς ὄντος τοῦ κόσμου, ὃν ἐδημιούργησε καὶ διέπλασεν, ὡς ἔδοξεν αὐτῷ· ἀγνοεῖ δὲ τὴν παντὶ ὄντι ἰδιάζουσαν ἀνάπτυξιν, τὴν ὀργανικὴν ἀνέλιξιν τῆς ζωῆς ὡς γενικὸν νόμον τῆς φύσεως· καὶ διὰ τοῦτο ἐν ταῖς περὶ τῶν ὄντων θεωρίαις αὐτοῦ οὐκ ἀπονέμεται ἡ προσήκουσα θέσις εἰς τὸ αὐτόματον τοῦ ἀνθρώπου, καίτοι ἀληθῶς ἐν τῷ συνόλῳ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ ἀείποτε ἀπονέμει δαψιλῶς τὰ εἰς τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου προσήκοντα.

Ἀλλ' ὅμως οὔτε τὸ ἀτελὲς τῆς συγχρόνου αὐτῷ ἐπιστήμης οὔτε ἡ ἰσχὺς τῶν δημωδῶν προλήψεων ἐδυνήθησαν ἀποτρέψαι

---

[1] Ἀπομν. Α', α', 2.

ἢ διακωλῦσαι τὸν Σωκράτην τοῦ θεμελιῶσαι τὸ οἰκοδόμημα, οὗπερ ἡ συμπλήρωσις ἀπέκειτο τοῖς μετ' ἐκεῖνον.

Μετὰ τὴν ἀνήκεστον καταστροφὴν τῶν ἀρχαίων δοξασιῶν ἡ θρησκευτικὴ ἀναμόρφωσις, ἣν ὁ Σωκράτης ἐπεζήτει, οὐκ ἐδύνατο ἄλλως ἐκπληρωθῆναι ἢ διαμένουσα ἐν στενῇ ἁρμονίᾳ πρὸς τὰς νεωτέρας προόδους τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Καὶ αὐτὸς ὁ Σωκράτης οὐκ ἦν ἄπειρος τῶν τότε γεωμετρικῶν καὶ ἀστρονομικῶν γνώσεων·[1] καὶ δὴ καὶ ἐγίνωσκε πᾶσαν τὴν πρακτικὴν αὐτῶν ὠφέλειαν, καὶ συνίστη τὴν σπουδὴν αὐτῶν ὡς πρακτικῶς ὠφελίμων· τὸ δ' ἀληθές, ἐφοβεῖτο, ὑπερμέτρως ἴσως, τὸν κίνδυνον τῶν παραβόλων καί πως προώρων θεωριῶν, εἰς ἃς αἱ σπουδαὶ αὗται παρέσυρον τοὺς περὶ αὐτὰς ἀσχολουμένους. Τὸν κίνδυνον τοῦτον κατενόησαν καὶ κατέδειξαν οἵ τε κωμικοὶ ποιηταὶ καὶ πάντες ἁπλῶς οἱ ὀρθὰ φρονοῦντες· ὁ δὲ Ξενοφῶν ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ τῶν Ἀπομνημονευμάτων, ὅπερ ὅλως καθιέρωται εἰς ὑπεράσπισιν τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ, ἐπεμελήθη ἰδίως τοῦ καταστῆσαι ἡμῖν γνωστόν, τί περὶ τούτου ὁ Σωκράτης ἐφρόνει. Καὶ δὴ λέγει περὶ αὐτοῦ, ὅτι "οὐ περὶ τῆς τῶν πάντων φύσεως, ἧπερ τῶν "ἄλλων οἱ πλεῖστοι, διελέγετο, σκοπῶν, ὅπως ὁ καλούμενος "ὑπὸ τῶν σοφιστῶν κόσμος ἔφυ, καὶ τίσιν ἀνάγκαις ἕκαστα "γίγνεται τῶν οὐρανίων· ἀλλὰ καὶ τοὺς φροντίζοντας τὰ τοι- "αῦτα μωραίνοντας ἀπεδείκνυε. . . . Ἐθαύμαζε δ', εἰ μὴ φανερὸν "αὐτοῖς ἐστιν ὅτι ταῦτα οὐ δυνατόν ἐστιν ἀνθρώποις εὑρεῖν· "ἐπεὶ καὶ τοὺς μέγιστον φρονοῦντας ἐπὶ τῷ περὶ τούτων λέγειν "οὐ ταὐτὰ δοξάζειν ἀλλήλοις, ἀλλὰ τοῖς μαινομένοις ὁμοίως

[1] "Καίτοι οὐκ ἄπειρός γε αὐτῶν ἦν." — "καίτοι οὐδὲ τούτων "γε ἀνήκοος ἦν." (Ἀπομν. Δ', ζ', 3 καὶ 5). Ἔπιθι ἅπαν τοῦτο τὸ κεφάλαιον.

"διακεῖσθαι πρὸς ἀλλήλους. Τῶν τε γὰρ μαινομένων τοὺς "μὲν οὐδὲ τὰ δεινὰ δεδιέναι, τοὺς δὲ καὶ τὰ μὴ φοβερὰ "φοβεῖσθαι.... τῶν τε περὶ τῆς τῶν πάντων φύσεως μερι-"μνώντων τοῖς μὲν δοκεῖν ἓν μόνον τὸ ὂν εἶναι, τοῖς δ' ἄπειρα "τὸ πλῆθος· καὶ τοῖς μὲν ἀεὶ πάντα κινεῖσθαι, τοῖς δ' οὐδὲν "ἄν ποτε κινηθῆναι· καὶ τοῖς μὲν πάντα γίγνεσθαί τε καὶ "ἀπόλλυσθαι, τοῖς δὲ οὔτ' ἂν γενέσθαι ποτὲ οὐδὲν οὔτ' ἀπο-"λέσθαι".[1] Ἀλλ' ἐν ταῖς ἀτελευτήτοις ταύταις ἀντιλογίαις τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα ἀπόλλυται, καὶ ὁ Σωκράτης ἐν ἴσῃ μοίρᾳ τίθησι τούς τε μὴ σεβομένους μηθ' ἱερὸν μήτε βωμὸν μήτε ἄλλο τῶν θείων μηδέν, καὶ τοὺς λατρεύοντας τὰ τυχόντα, λίθους καὶ ξύλα καὶ θηρία. Αὐτὸς δὲ ἐπίστευεν εἰς θεότητα πανταχοῦ παροῦσαν, καὶ "ἡγεῖτο πάντα μὲν θεοὺς εἰδέναι, τά "τε λεγόμενα καὶ πραττόμενα καὶ τὰ σιγῇ βουλευόμενα, παν-"ταχοῦ δὲ παρεῖναι καὶ σημαίνειν τοῖς ἀνθρώποις περὶ τῶν "ἀνθρωπείων πάντων".[2] Αὕτη λοιπὸν ἡ ἔννοια ἑνιαίας καὶ τὰ πάντα κυβερνώσης θεότητος ἀκατάληπτος ἦν ἄνευ τῆς γνώσεως τῆς τοῦ κόσμου ἑνότητος· καί, ὅπως ὁ Σωκράτης ἀνυψωθῇ μέχρι τῆς ὑπερτάτης ταύτης ἐννοίας, ἐπάναγκες ἦν αὐτῷ λαβεῖν ὡς ὑποστήριγμα αὐτῆς τὰς κοσμολογικὰς γνώμας τῶν πρὸ αὐτοῦ· οὐχ ἧττον δ' ἐπάναγκες ἦν καὶ τοῖς ἀκροωμένοις αὐτοῦ μετασχεῖν μέχρι τινὸς τῶν γνώσεων τούτων· εἰ δὲ μή, οὐκ ἐδύναντο κατανοῆσαι τοὺς λόγους αὐτοῦ. Καὶ λοιπὸν ἡ θρησκευτικὴ μεταρρύθμισις τοῦ Σωκράτους ἦν, ὡς ἐλέγομεν ὅτι ὤφειλεν εἶναι, πληρέστατα σύμφωνος πρὸς τὴν ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτοῦ τετελεσμένην πρόοδον ὑπὸ τῆς ἐπι-

---

[1] Ἀπομν. Α', α', 11—15.

[2] Ἀπομν. Α', α', 19. Περὶ τῆς ἀκριβοῦς ἐννοίας τῆς λέξεως "σημαίνειν" λέγομεν ἐφεξῆς (§ Δ') τὰ προσήκοντα.

στήμης καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου. Τοσοῦτον δ' ἐτίμα τὴν ἐπιστήμην, ὥστ' ἐν αὐτῇ διέβλεπεν οὐ μόνον τὴν πηγὴν τῶν ἡμετέρων φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν γνώσεων, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν ἀρχὴν τῶν ἠθικῶν καὶ πολιτικῶν ἀρετῶν.[1]

Ἐπὶ τούτοις σημειωτέον ὅτι ὁ Σωκράτης, ὡς πολλάκις ὑπὸ πολλῶν παρετηρήθη, οὐκ ἔστι Σχολῆς ἱδρυτὴς καὶ ἐξ ἐπαγγελίας φιλόσοφος·[2] οὐδ' ἔχει σύστημα ἐπισταμένως συντεταγμένον· ἀλλὰ τὸ μάλιστα ποιοῦν τὴν ἑνότητα τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ ἐστιν ἁπλῶς ἡ ἰσχυρὰ ἁρμονία τῶν πεποιθήσεων αὐτοῦ· οὐ δογματίζει, ἀλλὰ διαλέγεται, ἐρωτᾷ, προτρέπει, καὶ τοὺς λόγους αὐτοῦ ἐπικυροῖ διὰ τοῦ κύρους τῆς φρονήσεως, τοῦ ὀρθοῦ λόγου, τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ καλῶς νοουμένου συμφέροντος· ἐπὶ δὲ πᾶσι τούτοις ἐστὶν εὐσεβέστατος, ὡς τῆς

---

[1] Ἀπομν. Γ', θ', 1—8. Ἴδε περὶ τούτου ZELLER, t. II, Abschnitt *die Tugend ein Wissen.*

[2] Ὁ Σωκράτης, ὡς λέγει ὁ Ξενοφῶν, οὐδέποτε ἐπηγγείλατο διδάσκειν τοὺς νέους τὴν ἀρετήν· "οὐδεπώποτε ὑπέσχετο διδάσκαλος εἶναι τούτου· "ἀλλὰ τῷ φανερὸς εἶναι τοιοῦτος ὢν ἐλπίζειν ἐποίει τοὺς συνδιατρίβοντας "ἑαυτῷ μιμουμένους ἐκεῖνον τοιούτους γενήσεσθαι." (Ἀπομν. Α', β', 3). Τοὺς δὲ προσερχομένους καὶ ἀκροωμένους αὐτοῦ λέγοντος ἀείποτε καλεῖ ὁ Ξενοφῶν "ξυνδιατρίβοντας, ξυνόντας αὐτῷ", οὐχὶ δὲ μαθητάς, ὡς ἐκαλοῦντο οἱ τοῖς ἄλλοις φιλοσόφοις προσερχόμενοι καὶ ὑπ' αὐτῶν διδασκόμενοι· καὶ τοῦτο σαφέστατα καταδείκνυσιν, ἔνθ' ἀντιπαραβάλλει τοὺς τῷ Σωκράτει προσερχομένους πρὸς τοὺς ὑπὸ τῶν ἄλλων φιλοσόφων διδασκομένους, οὓς ῥητῶς ἀποκαλεῖ μαθητάς. "Ἴσως οὖν εἴποι τις ἄν, ὅτι ἐχρῆν "τὸν Σωκράτη μὴ πρότερον τὰ πολιτικὰ διδάσκειν τοὺς συνόντας ἢ "σωφρονεῖν. Ἐγὼ δὲ πρὸς τοῦτο μὲν οὐκ ἀντιλέγω· πάντας δὲ τοὺς "διδάσκοντας ὁρῶ αὐτοὺς δεικνύντας τε τοῖς μανθάνουσιν, ᾗπερ "αὐτοὶ ποιοῦσιν ἃ διδάσκουσι, καὶ τῷ λόγῳ προσβιβάζοντας." (Ἀπομν. Α', β', 17).

"*Socrates . . . kein Mann der Schule, sondern des Lebens.*" Ταῦτα λέγει περὶ Σωκράτους ὁ BREITENBACH ἐν τῇ εἰσαγωγῇ εἰς τὰ Ξενοφῶντος Ἀπομνημονεύματα, § 20. Ἔπιθι δὲ καὶ τὰ ἐφεξῆς (§ 21—33) ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενα.

εὐσεβείας πάσας κατ' αὐτὸν περιλαμβανούσης τὰς ἀρετάς. "Ὁ Σωκράτης (ὡς λέγει ὁ Ξενοφῶν) ἀεὶ μὲν ἦν ἐν τῷ "φανερῷ· πρωΐ τε γὰρ εἰς τοὺς περιπάτους καὶ τὰ γυμνάσια "ᾔει, καὶ πληθούσης ἀγορᾶς ἐκεῖ φανερὸς ἦν, καὶ τὸ λοιπὸν "ἀεὶ τῆς ἡμέρας ἦν, ὅπου πλείστοις μέλλοι συνέσεσθαι . . . "οὐ δὲ περὶ τῆς τῶν πάντων φύσεως, ᾗπερ τῶν ἄλλων οἱ "πλεῖστοι, διελέγετο, . . . ἀλλὰ περὶ τῶν ἀνθρωπίνων ἀεὶ "διελέγετο, σκοπῶν, τί εὐσεβές, τί ἀσεβές· τί καλόν, τί αἰσχρόν· "τί δίκαιον, τί ἄδικον· τί σωφροσύνη, τί μανία· τί ἀνδρεία, "τί δειλία· τί πόλις, τί πολιτικός· τί ἀρχὴ ἀνθρώπων, τί "ἀρχικὸς ἀνθρώπων· καὶ περὶ τῶν ἄλλων, ἃ τοὺς μὲν εἰδότας "ἡγεῖτο καλοὺς κἀγαθοὺς εἶναι, τοὺς δ' ἀγνοοῦντας ἀνδρα-"ποδώδεις ἂν δικαίως κεκλῆσθαι."[1]

Γνωστὸν δ' ἐπὶ τούτοις καὶ τὸ τοῦ Κικέρωνος ἐκεῖνο· *Socrates primus philosophiam evocavit a cœlo, et in urbibus collocavit, et in domos etiam introduxit, et coegit de vita et moribus rebusque bonis et malis quærere* (Tusc. V, iv, 11).

Ἀναγκαίας ἐνομίσαμεν τὰς περὶ Σωκράτους ταύτας μαρτυρίας, ὅπως καταστῇ ἁπλουστέρα καὶ εὐκολωτέρα ἡ περὶ τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας καὶ τῆς θεολογίας αὐτοῦ ἔρευνα, ἣν ἐν τοῖς ἑξῆς ποιησόμεθα. Λείπεται δὲ τὸ ὑποδεῖξαι τὰς πηγάς, ἐξ ὧν ἰδίως ἠρυσάμεθα τὰ στοιχεῖα τῆσδε τῆς πραγματείας.

Πολλὰς ἔχομεν ἐκ τῆς ἀρχαιότητος μαρτυρίας περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Σωκράτους· ἀλλ' ἐν πάσαις δύο μόναι, ἡ τοῦ Ξενοφῶντος καὶ ἡ τοῦ Πλάτωνος, τῶν δύο ἀμέσων αὐτοῦ μαθητῶν, ἔχουσι χαρακτῆρα πρωτοτύπων ἀπο-

---

[1] Ἀπομν. Α', α', 10—16.

δείξεων, καίτοι ἀμφότεραι οὐκ ἔχουσι τὴν αὐτὴν ἀξίαν, οὐδὲ δύναταί τις ἀποδοῦναι αὐταῖς ἴσον κῦρος.

Ὁ μὲν Ξενοφῶν γράφων περὶ Σωκράτους καθ' ἃς ἐτήρει ἐγγράφους σημειώσεις καὶ κατὰ τὰς ἰδίας αὐτοῦ ἀναμνήσεις, ἢ ὠφελούμενος ἐξ ὅσων ἄλλοι μαθηταὶ τοῦ Σωκράτους ἐδημοσίευσαν περὶ αὐτοῦ, ἐμφορούμενος δὲ θρησκευτικοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὴν μνήμην διδασκάλου, ὅς ἐποίησεν αὐτόν, οἷος ἦν, καὶ ἔχων πνεῦμα νοῆσαι ὀξὺ καὶ καρδίαν γενναίαν, καθ' ἑαυτὸν δὲ διαμένων ἀμέτοχος τῶν ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις ἐπικρατουσῶν φιλοσοφικῶν ἐρίδων, πάσης ἐστὶν ἄξιος πίστεως ἐν οἷς ἔγραψε περὶ Σωκράτους· καὶ τοιαύτη ἐστὶν ἡ περὶ αὐτοῦ πάγκοινος καὶ δικαία κρίσις. "Ὁ Ξενοφῶν (ὡς "εἶπεν ἐπ' ἐσχάτων ὁ συγγραφεὺς ἀξιολόγου πραγματείας περὶ "Σωκράτους καὶ Ξενοφῶντος) οὐ μόνον διεῖδε τὴν διάνοιαν τοῦ "διδασκάλου αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀκριβῶς κατενόησεν αὐτήν. Ὅθεν "τὸ ἐκτιθέναι τὴν τοῦ Σωκράτους διδασκαλίαν ἐπὶ μόνῃ τῇ "βάσει τῶν ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος λεγομένων οὐ μόνον ἐστὶ "δικαίωμα, ἀλλὰ καὶ καθῆκον τῆς ἐπιστήμης."[1] Ἀλλὰ τοῦτ' αὐτὸ οὐκ ἔχει τις εἰπεῖν περὶ Πλάτωνος. Φύσει ὢν φιλοπράγμων καὶ εὐμετάβλητος, ἀναμεμιγμένος ἐν πάσαις ταῖς φιλοσοφικαῖς ἔρισι τῶν συγχρόνων αὐτῷ, πολλάκις δέ, καὶ ἴσως πλειστάκις, ἐμφορούμενος τοῦ ποιητικοῦ οἴστρου, εὐλόγως κατεκρίθη ὡς μεταποιήσας, μεταλλάξας καὶ ἐνίοτε μάλιστα νοθεύσας ὑπὲρ τῶν ἰδίων αὐτοῦ θεωριῶν τὰς γνώμας, ἃς ἀποδίδωσι τῷ διδασκάλῳ αὐτοῦ. Διογένης ὁ Λαέρτιος ἱστορεῖ, ὅτι ὁ Σωκράτης ἀκούσας τοῦ Πλάτωνος ἀναγινώσκοντος τὸν "Λύσιν" ἀνεβόησεν, "Ἡράκλεις, ὡς πολλά μου κατεψεύδεθ' ὁ

---

[1] KROHN, *Socrates und Xenophon*, p. 25, ὡς παρατίθεται ὑπὸ BREITENBACH, *Einleitung* p. 20.

νεανίσκος!"[1] Εἴτ' ἀληθές, εἴτε μή, τοῦτο ἑρμηνεύει ἀρκούντως τὴν τῶν μεταγενεστέρων γνώμην περὶ τῶν Σωκρατικῶν διαλόγων τοῦ Πλάτωνος. Ὅθεν ὠφέλιμον ἔσται ἐν παρέργῳ χρῆσθαι ταῖς περὶ Σωκράτους μαρτυρίαις τοῦ Πλάτωνος, καὶ μόνον καθ' ὅσον οὐ διαφωνοῦσι πρὸς τὰς ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος δεδομένας.[2]

Ἰδίως ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι προσεπάθησεν ὁ Ξενοφῶν καταστῆσαι γνωστὸν τὸν βίον καὶ τὴν διδασκαλίαν τοῦ ἰδίου διδασκάλου, καὶ ἔν τισι τούτων χωρίοις εὕρηται ἀκριβῶς ἐκτεθειμένον τὸ θρησκευτικὸν μέρος τῶν διδαγμάτων αὐτοῦ, μάλιστα δὲ ἐν τοῖς ἑξῆς·

α'. — Ἐν τῇ ἀπολογίᾳ τοῦ Ξενοφῶντος πρὸς τοὺς κατηγορήσαντας τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ ἀσέβειαν (Α', α').

β' καὶ γ'. — Ἐν τῷ πρὸς Ἀριστόδημον διαλόγῳ (Α', δ') καὶ ἐν μέρει τινὶ τοῦ πρὸς Εὐθύδημον διαλόγου (Δ', γ', 12—14), ὧν κύριός ἐστι σκοπὸς τὸ ἀποδεῖξαι τὴν ὕπαρξιν τῆς θεότητος καὶ ἑρμηνεῦσαι τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἡ θεότης ἀναγγέλλει τοῖς ἀνθρώποις τὰς ἑαυτῆς βουλάς.

δ', ε' καὶ ζ'. — Ἐν παραγράφοις 1—4 τοῦ γ' κεφαλαίου (βιβλ. Α') καὶ ἐν τοῖς πρὸς Εὐθύδημον καὶ Ἱππίαν διαλόγοις (Δ', γ' καὶ δ'), ἐν οἷς ὁ Σωκράτης ἐπιχειρεῖ ὁρίσαι τὸν χαρακτῆρα τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας καὶ τὸν τρόπον τῆς λατρείας τὸν μᾶλλον ἀρέσκοντα τοῖς θεοῖς.

Σπουδαῖαί τινες ἐνδείξεις εὕρηνται ὁμοίως καὶ ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Ξενοφῶντος· τὴν δὲ τοῦ αὐτοῦ Ἀπολογίαν Σωκράτους οὐ συμπεριλαμβάνομεν ἐν τῷ καταλογισμῷ τούτῳ, ἅτε νῦν παρὰ πάντων ὁμολογουμένην ψευδεπίγραφον.

---

[1] Διογ. Λαέρτ. Γ', 35.

[2] Ἴδε περὶ τούτου ἐν τοῖς ἑξῆς, § Θ'.

Τοιαῦτά εἰσι τὰ μαρτύρια, ἐξ ὧν ἰδίως ἀρυσόμεθα τὰς ἡμετέρας ἀποδείξεις περὶ τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας καὶ τῆς θεολογίας τοῦ Σωκράτους. Προτιθέμεθα δὲ πιστῶς ἐμμεῖναι ἐν τοῖς ὁρίοις τοῦ θέματος τούτου, ὅπερ ἄλλως τε παρέχει καθ' ἑαυτὸ οὐ μικρὸν διάφορον. Περὶ δὲ τῆς μεθόδου, καθ' ἣν ἐρευνήσομεν τὸ προκείμενον ζήτημα, πειρασόμεθα ἐφαρμόσαι τὴν ὑπὸ τοῦ κ. FOUILLÉE ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς φιλοσοφίας ὀρθῶς ἐκδηλωθεῖσαν γνώμην. "Προκειμένου "περὶ φιλοσόφων μεγαλοφυῶν, ὁ ἱστορικὸς ὀφείλει ἀναζητεῖν "ἐν τοῖς ἰδίοις αὐτῶν συγγράμμασι τὰς μάλιστα ἐναργεῖς ἀπο-"δείξεις τῶν διανοημάτων αὐτῶν. . . Ἐν τῇ διανοίᾳ τῶν "φιλοσόφων ὑπάρχει στιγμή τις, καθ' ἣν αὕτη ἐφικνεῖται εἰς "τὸν ὕψιστον αὐτῆς βαθμόν, καὶ καθ' ἣν ἀποκαλύπτεται ἐν τῇ "καθαρᾷ αὐτῆς οὐσίᾳ· ταύτην λοιπὸν τὴν στιγμὴν πᾶς τις "ὀφείλει καταλαβεῖν εὐθὺς ὡς ἀναφαίνεται." Λέγει δὲ καὶ τάδε ὁ αὐτὸς συγγραφεύς. "Ὁ βουλόμενος ἐπανασκέψασθαι "τὰς τῶν μεγαλοφυῶν πνευμάτων σκέψεις ὀφείλει ἐξ ἀρχῆς "ἐπαναλαβεῖν τὸ ἔργον αὐτῶν, θεωρῶν αὐτὸ ὡς ἴδιον αὐτοῦ "ἔργον, καί, εἰ δυνατόν, προβῆναι εἰς τὴν διάνοιαν αὐτῶν "μακρότερον ἢ ἐκεῖνοι."[1] Τοῦτο δὴ καὶ ἡμεῖς ἐπεμελήθημεν ποιῆσαι ἐν τῇ προκειμένῃ ἐκθέσει τῆς θρησκευτικῆς καὶ θεολογικῆς διδασκαλίας τοῦ Σωκράτους.

Ἔκδοσιν δὲ τῶν Ἀπομνημονευμάτων μετεχειρισάμεθα τὴν ὑπὸ BREITENBACH γενομένην, ἐν ᾗ ὁ ἐκδότης οὐ μόνον ἐξαιρέτους ἑρμηνευτικὰς σημειώσεις προσέθηκεν, ἀλλὰ καὶ σπουδαίαν εἰσαγωγήν, καὶ ἐν τέλει παράρτημα, ἐν ᾧ πραγματεύεται περὶ τοῦ δαιμονίου τοῦ Σωκράτους.[2]

---

[1] *Histoire de la philosophie* par ALFRED FOUILLÉE, 1re édition, Paris, 1875.

[2] *Xenophon's Memorabilien*, erklärt von LUDWIG BREITENBACH,

Ὡσαύτως ἔσχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ τὸ τοῦ Καρόλου SCHENKL σύγγραμμα "*Xenophontis libri Socratici*", (Berlin, librairie Weidmann, 1876), οὗ ὁ πρόλογος περιέχει παρατηρήσεις τινάς, αἵτινες φαίνονται δικαιολογοῦσαι εἰκασίας ἐπελθούσας ἡμῖν ἐν τῇ περὶ τὸ ἔργον τοῦτο σπουδῇ. "Ἕνεκα "τῆς ἐκ τοῦ χρόνου φθορᾶς τὰ συγγράμματα τοῦ Ξενοφῶντος "περιῆλθον εἰς ἡμᾶς λίαν βεβλαμμένα· αὕτη δὲ ἡ βλάβη "ὑπάρχει μάλιστα ἐν ἐκείνῳ τῷ βιβλίῳ, ἐν ᾧ ὁ Ξενοφῶν "ἀνέλαβε τὴν ὑπεράσπισιν τοῦ ἰδίου διδασκάλου, καὶ ἐξέθηκεν, "ὡς ἐν εἰκόνι, ἀκριβῶς καὶ ἐμφαντικῶς τὸν βίον καὶ τὸ πνεῦμα "τοῦ Σωκράτους. Τὸ βιβλίον τοῦτο, ὅπερ, κατά γε τὴν ἐμὴν "γνώμην, περιελάμβανεν οὐ μόνον τὰ Ἀ π ο μ ν η μ ο ν ε ύ μ α τ α, "ἀλλὰ καὶ τὸν Ο ἰ κ ο ν ο μ ι κ ὸ ν καὶ τὸ Σ υ μ π ό σ ι ο ν, μετεσκευάσθη "μικρὸν μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου παρ' ἀνδρὸς "ἥκιστα πρὸς τοῦτο ἱκανοῦ· ὃς χωρίσας τῶν δύο ἄλλων "συγγραμμάτων τὰ Ἀ π ο μ ν η μ ο ν ε ύ μ α τ α, παρέλιπε χωρία "τινά, μετέβαλεν ἐνιαχοῦ τὴν ὑπάρχουσαν τάξιν, καὶ διὰ παρα-"λόγων προσθηκῶν ἐλυμήνατο τὴν γλαφυρότητα καὶ τὸ κάλλος "τοῦ πρωτοτύπου." Πρὸς ἀκριβεστέρας διασαφήσεις τοῦ πράγματος ὁ SCHENKL παραπέμπει εἰς τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ *Meletemata Xenophontea*, t. II.

---

5. Aufl. mit einem kritischen Anhang. Berlin, Weidmann'sche Verlagsbuchhandlung, 1878.

Β'. Η ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ.

"Σὺ δὲ σαυτὸν δοκεῖς τι φρόνιμον "ἔχειν, . . . ἄλλοθι δὲ οὐδαμοῦ οὐδὲν οἴει "φρόνιμον εἶναι;" (Ἀπομν. Α', δ', 8).

ΑΡΧΟΜΕΝΟΙ τῆς περὶ θεολογίας τοῦ Σωκράτους ἐρεύνης, ἐξετάσομεν πρὸ παντὸς ἄλλου τὰς περὶ ὑπάρξεως τῆς θεότητος παντοίας ἀποδείξεις, ἃς αὐτὸς ὁ Σωκράτης ἐκτίθησιν ἐν τοῖς πρὸς Ἀριστόδημον καὶ Εὐθύδημον διαλόγοις.

Αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ τὸ θέμα τοῦ λόγου προκαταγγέλλει ἡμῖν, ὅτι μετὰ τοῦ Σωκράτους εἰσερχόμεθα εἰς νέαν φάσιν τῆς θρησκευτικῆς ἀναπτύξεως τῆς ἀνθρωπότητος. Οἱ ἀρχαῖοι ἄνθρωποι, οἱ ποιηταὶ αὐτῶν καὶ οἱ θεολόγοι, ἔν τε τῇ λατρείᾳ καὶ ἐν τοῖς ὕμνοις καὶ ἐν ταῖς σκέψεσιν αὐτῶν ὡδηγήθησαν ὑπὸ θεογνωσίας τινὸς ὅλως ἀρχετύπου καὶ αἰσθήματος ὅλως αὐθαιρέτου. Καὶ αὐτοὶ οἱ Ἑβραῖοι προφῆται, οἵτινες ὑπερύψωσαν τὴν ἔννοιαν τῆς θεότητος, καὶ ἀπέσπασαν ἀπ' αὐτῆς τοὺς πέπλους, δι' ὧν κατεκάλυπτεν αὐτὴν ἡ ἀρχαία δεισιδαιμονία, ἐνεφοροῦντο τοῦ αὐτοῦ αὐθαιρέτου αἰσθήματος. Μαρτύρονται μὲν καὶ ὑμνοῦσι τὸν ἕνα καὶ ἀληθινὸν Θεόν, ἀλλ' οὐ βουλεύονται ἀποδεῖξαι αὐτόν· τούτου δὲ αἴτιον ἦν ὅτι ὁ κόσμος, ἐν ᾧ ἔζων, ἦν ἔτι κόσμος θρησκευτικός, ἢ τουλάχιστον δεισιδαίμων· ὅθεν ἤρκει αὐτοῖς μεταποιῆσαι καὶ καθᾶραι τὴν

δημώδη πίστιν, καὶ οὐδεμία ἦν ἀνάγκη τοῦ ἐξαγαγεῖν νέαν τινὰ εὐσέβειαν ἐκ τοῦ βυθοῦ τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως. Ἀλλ' οἱ καιροὶ καὶ αἱ περιστάσεις, ἐν αἷς ἔζησεν ὁ Σωκράτης, εἰσὶν ὅλως διάφοροι, ὡς καὶ αἱ ἰδιότητες τοῦ ἔργου, ὅπερ ὤφειλεν ἐκπληρῶσαι. Ζῶν ἐν μέσῳ ἀνθρώπων ἀπαρνουμένων ἢ στασιαζόντων πρὸς τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα, ὅπως συγκινήσῃ τὰς ψυχὰς τῶν ἀκροατῶν αὐτοῦ, ὤφειλε κατὰ πρῶτον ἀποτείνειν τὸν λόγον πρὸς τὴν κρίσιν τοῦ λογικοῦ αὐτῶν· καὶ πρὶν ἢ διαλεχθῇ πρὸς αὐτοὺς περὶ εὐσεβῶν δοξῶν, πρὶν ἢ ἀποκαλύψῃ αὐτοῖς, τί ἔχουσιν ἐλπίζειν παρὰ τῆς θεότητος, καὶ κατὰ τί φοβεῖσθαι αὐτήν, ὁποίας εὐχὰς ἀποτείνειν, καὶ ὁποῖον ἐξιλασμὸν προσφέρειν αὐτῇ, ὤφειλε πρότερον ὁδηγῆσαι αὐτοὺς εἰς τὸ πιστεῦσαι, ὅτι ἡ θεότης αὕτη ὑπάρχει. Τοιοῦτον ἦν τὸ ἐπιβαλλόμενον τῷ Σωκράτει καθῆκον. Ἴδωμεν οὖν, πῶς ἐξεπλήρωσεν αὐτό, ἀρυόμενοι τὰς περὶ τούτου πρώτας ἡμῶν πληροφορίας ἐκ τοῦ πρὸς τὸν Ἀριστόδημον διαλόγου.

Ὁ Ἀριστόδημος, οἷον τοῦτον παρίστησιν ἡμῖν ὁ Ξενοφῶν, οὐκ ἦν ἁπλῶς περὶ θεοὺς ἀσεβής, ἀλλ' αὐτόχρημα ἄθεος. Οὔτ' ηὔχετο, οὔτ' ἔθυε τοῖς θεοῖς, οὔτε μαντικῇ ἐχρῆτο, ἀλλὰ καὶ τῶν ποιούντων ταῦτα κατεγέλα. Ὕπαρξιν θεῶν οὐκ ἀπεδέχετο, πολλῷ δὲ ἧττον ὅτι οἱ θεοὶ ἐφρόντιζον περὶ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων. Ὁ Σωκράτης ἐπεχείρησεν ἐμποιῆσαι αὐτῷ κρείττονας σκέψεις, καὶ πρὸ πάντων καθοδηγῆσαι αὐτὸν εἰς λογικήν τινα πίστιν περὶ ὑπάρξεως τῆς θεότητος, τοῦ Δαιμονίου[1], ὡς ἐκεῖνος ὠνόμαζε τὴν θεότητα. Οὐδαμῶς προτιθέμεθα ἐξετάσαι ἐνταῦθα πάσας τὰς περιστροφὰς τῶν ἀποδείξεων αὐτοῦ· διότι ἡ μέθοδος αὐτοῦ, ἐξαίρετος οὖσα πρὸς οὓς διελέγετο ἐν τῇ Ἀγορᾷ, ὡς πρὸς

[1] "περὶ τοῦ Δαιμονίου διαλεγόμενος." (Ἀπομν. Α', δ', 2.)

ἡμᾶς ἐστι λίαν λεπτή, λίαν πολύπλοκος, καὶ διακόπτει τὴν ὁδόν, ἣν προτιθέμεθα βαδίσαι. Διὰ τοῦτο προτιμῶμεν ἐνδιατρίψαι εἰς τὰ οὐσιώδη μέρη τῶν ἀποδείξεων αὐτοῦ, καὶ ἐξετάσαι αὐτὰ ἐφεξῆς, ἀποφεύγοντες τὸ αὐστηρῶς ἐπακολουθῆσαι τῇ ὑπαρχούσῃ τάξει τῆς ἐκθέσεως αὐτῶν, ἥτις ἐνιαχοῦ φαίνεται ἀνώμαλος, εἴτε ἐξ ἀρχῆς ἐγένετο τὸ ἁμάρτημα τοῦτο, εἴτε εἰς ἀντιγραφέα τινὰ καὶ διασκευαστὴν ἀδέξιον ἀποδοτέον αὐτό.

Ἐν τῷ διαλόγῳ τούτῳ, ὡς ἐκ τῶν ἔμπροσθεν εἰρημένων πᾶς τις δύναται προϊδεῖν, ἡ τοῦ Σωκράτους σκέψις ἐστὶ ποικίλη. Εὐθὺς ἐν ἀρχῇ ἐκ τῆς περὶ δημιουργίας ἰδέας ὁρμώμενος, διὰ μακρῶν διαλέγεται περὶ τῆς τελειότητος τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, περὶ τῆς θαυμασίας τῶν ἡμετέρων ὀργάνων συναρμόσεως πρὸς τὰς ἰδίας ἑκάστου λειτουργίας· μετὰ δὲ τοῦτο ἀποτείνει πρὸς τὸν Ἀριστόδημον τὴν ἑξῆς ἐρώτησιν· "ταῦτα οὕτω προνοητικῶς πεπραγμένα "ἀπορεῖς, πότερα τύχης ἢ γνώμης ἔργα ἐστίν;" Ὁ δὲ Ἀριστόδημος ἀποδέχεται, ὅτι "πάνυ ἔοικε ταῦτα σοφοῦ τινος δημι- "ουργοῦ καὶ φιλοζῴου τεχνήματι."[1] Ὡσαύτως δὲ καὶ περὶ τοῦ ἐμφύτου τοῖς ἀνθρώποις ἔρωτος τῆς τεκνοποιΐας, ἐξ ἧς διαιωνίζεται τὸ ἀνθρώπινον γένος, ὁ Ἀριστόδημος ὁμολογεῖ, ὅτι καὶ τοῦτό ἐστιν ἐπινόημα Ὄντος τινὸς "ζῷα εἶναι βουλευ- "σαμένου". Γνωστόν ἐστι ποσάκις ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι νῦν ἐπανελήφθησαν αἱ ἀποδείξεις αὗται· ἀλλ' οὐχ ἧττον γνωστὸν ὅτι ἐν ταῖς θεωρίαις τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας κατέστησαν ἀνίσχυροι. Ἀλλ' ὅμως ὁ θαυμάσιος ὀργανισμὸς τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ τοὺς ὅρους τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρωπίνου

---

[1] Ἀπομν. Α', δ', 7.

γένους, μᾶλλον δ' εἰπεῖν, ἀποτελεῖ τὸν ἄνθρωπον αὐτὸν μετὰ τῶν πλεονεκτημάτων καὶ τῶν ἐλαττωμάτων αὐτοῦ.

Τοῦτ' αὐτὸ ῥητέον καὶ περὶ τοῦ ὁμοίου ἐπιχειρήματος, ᾧ χρῆται ὁ Σωκράτης ἐν τῷ πρὸς Εὐθύδημον διαλόγῳ, τοῦτ' ἔστι περὶ τῆς μακρᾶς ἐκείνης ἀπαριθμήσεως τῶν παντοίων ἀγαθῶν, ἅπερ ἡ θεότης ἐδωρήσατο τῷ ἀνθρώπῳ πρὸς διατήρησιν τοῦ βίου καὶ πρὸς θεραπείαν τῶν ἰδίων αὐτοῦ ἀναγκῶν καὶ ἡδονῶν. Κατ' ἐπανάληψιν ὁ Εὐθύδημος ἐκφράζει τὴν συγκατάθεσιν αὐτοῦ εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Σωκράτους λεγόμενα, καὶ τὰ ἐπαριθμούμενα πλεονεκτήματα φαίνονται αὐτῷ σαφὴς ἔνδειξις φιλανθρώπου βουλῆς καὶ προνοητικῆς ἐπιμελείας τοῦ ἀνθρώπου.[1] Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα οὐχ ἧττον ἡ νεωτέρα φιλοσοφία διαμαρτύρεται παρατηροῦσα, ὅτι ἡ εὐεργετικὴ συνδρομὴ εὐνοϊκῶν περιστάσεών ἐστιν ὑπὸ τὴν ἐξωτερικὴν σχέσιν ἄλλος τις ὅρος τῆς τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρξεως· ὁ ἄνθρωπος ὑπάρχει διὰ τῶν εὐνοϊκῶν τούτων περιστάσεων, καὶ ἄνευ τούτων ἀπόλλυται ἢ ἐκπίπτει ἐπὶ τὸ χεῖρον· ἄλλως τε, διὰ μόνης τῆς ἰδίας δραστηριότητος, διὰ τῆς ἀναπτύξεως τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιστήμης αὐτοῦ, βελτιοῖ τὴν κοινωνίαν, ἐν ᾗ ζῇ καὶ ἐργάζεται. Οὐχὶ διὰ τῆς εὐνοίας τοῦ Διός, ἀλλὰ τοὐναντίον πρὸς τὴν ἐκείνου ζηλοτυπίαν καὶ τὴν δυσμένειαν μαχόμενος, ὡς αὐτὴ ἡ μυθολογία τῶν Ἑλλήνων παραδίδωσιν, ὁ τὴν ἀνθρωπίνην εὐφυΐαν ἐκπροσωπῶν Προμηθεὺς κατώρθωσε βελτιῶσαι τὸν βίον τῶν βροτῶν.

Ἐπὶ τούτοις ὁ Σωκράτης οὐδὲ τῆς ἀποδείξεως ἐκείνης ἐπιλανθάνεται, ἥτις ἐξάγεται ἐκ τῆς παγκοίνου συγκαταθέσεως

---

[1] "πάνυ καὶ ταῦτα φιλάνθρωπα . . . καὶ τοῦτο προνοητικόν . . . παντάπασιν ἐοίκασιν οἱ θεοὶ πολλὴν τῶν ἀνθρώπων ἐπιμέλειαν ποιεῖσθαι" (Απομν. Δ', γ', 6, 7, 12).

τῶν λαῶν καὶ ἐκ τῆς εὐτυχοῦς ἐπενεργείας τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, ὅπου ἂν τυγχάνωσιν ἀκμάζουσαι. "Οἴει δ' ἂν "τοὺς θεοὺς τοῖς ἀνθρώποις δόξαν ἐμφῦσαι, ὡς ἱκανοί εἰσιν εὖ "καὶ κακῶς ποιεῖν, εἰ μὴ δυνατοὶ ἦσαν, καὶ τοὺς ἀνθρώπους "ἐξαπατωμένους τὸν πάντα χρόνον οὐδέποτ' ἂν αἰσθέσθαι; "Οὐχ ὁρᾷς, ὅτι τὰ πολυχρονιώτατα καὶ σοφώτατα τῶν ἀνθρω- "πίνων, πόλεις καὶ ἔθνη, θεοσεβέστατά ἐστι, καὶ αἱ φρονιμώ- "ταται ἡλικίαι θεῶν ἐπιμελέσταται;"[1] Ἀλλ', ὡς αἱ προειρημέναι, οὕτω καὶ ἡ ἀπόδειξις αὕτη οὐδεμίαν εὗρε χάριν ἐνώπιον τῆς καθ' ἡμᾶς φιλοσοφίας. Ἐν τῇ παγκοίνῳ ταύτῃ συγκαταθέσει τῶν λαῶν, περὶ ἧς τοσοῦτος γίνεται λόγος, οὐδὲν ἄλλο διορᾷ ἢ τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας ἐν τοῖς πάλαι καιροῖς, ἀδυναμίας ἔτι καὶ νῦν ὑπαρχούσης παρὰ τοῖς πολλοῖς τοῖς ἐστερημένοις τοῦ φωτὸς τῆς ἐπιστήμης. Τὸ καθ' ἡμᾶς, νομίζομεν, ὅτι ἀληθῶς τὸ ἐκ τῆς παγκοίνου συγκαταθέσεως λαμβανόμενον τεκμήριον, καθ' ἑαυτὸ θεωρούμενον καὶ ἄσχετον πρὸς ὑπερτέραν τινὰ ἀρχήν, οὐ δύναται ἐκληφθῆναι ὡς ἀναντίρρητος ἀπόδειξις ὑπὲρ τῆς θέσεως, ἣν ὁ Σωκράτης ὑποστηρίζει.

Ἔστι τοῦτο διαλεκτική τις μέθοδος; ἔστι τι ἁπλοῦν συμβεβηκός; Ὅ,τι ποτ' ἂν ᾖ, μόνον ἐν τέλει τῆς πρὸς τὸν Ἀριστόδημον ἀμφισβητήσεως προκύπτει, καθ' ἣν ὁ Ξενοφῶν ἐποιήσατο ἔκθεσιν, τὸ κρίσιμον ἐπιχείρημα τοῦ Σωκράτους. Ἐνταῦθα μόνον κατατίθεται τὸ ἀληθὲς θεμέλιον τῆς οἰκοδομῆς αὐτοῦ, ἡ μόνη, ἀλλὰ καὶ ἀκράδαντος, βάσις τῆς λογικῆς θεολογίας.

Μετὰ τὰς ἐπανειλημμένας τοῦ Ἀριστοδήμου ὁμολογίας ὁ Σωκράτης ἐγκατέλιπεν αἴφνης τὴν ἰδέαν ἑνὸς Θεοῦ ἢ Θεῶν

---

[1] Ἀπομν. Α', δ', 16.

δημιουργῶν, καὶ ἔτρεψε τὸν λόγον εἰς νέαν τινὰ ἀρχήν, τὴν ἀρχὴν τῆς ἀναλογίας τοῦ ἀνθρωπίνου ὀργανισμοῦ πρὸς τὸν τοῦ σύμπαντος κόσμου, ἤ, γενικώτερον εἰπεῖν καί πως καινολογικώτερον, εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἀνθρωπομορφικῆς ἀναλογίας. Τοῦτο χρῄζει ἀναπτύξεώς τινος, καὶ μετ' ὀλίγον ἐπανερχόμεθα εἰς ἐξέτασιν αὐτοῦ, προτιμῶντες νῦν ἀκοῦσαι τοὺς λόγους τοῦ Σωκράτους.

"Σὺ δὲ (εἶπε πρὸς τὸν Ἀριστόδημον) σαυτὸν δοκεῖς τι "φρόνιμον ἔχειν; . . . ἄλλοθι δὲ οὐδαμοῦ οὐδὲν οἴει φρόνιμον "εἶναι, καὶ ταῦτα εἰδώς, ὅτι γῆς τε μικρὸν μέρος ἐν τῷ "σώματι πολλῆς οὔσης ἔχεις, καὶ ὑγροῦ βραχὺ πολλοῦ ὄντος, "καὶ τῶν ἄλλων δήπου μεγάλων ὄντων ἑκάστου μικρὸν μέρος "λαβόντι τὸ σῶμα συνήρμοσταί σοι; νοῦν δὲ μόνον ἄρα οὐδα-"μοῦ ὄντα σὲ εὐτυχῶς πως δοκεῖς συναρπάσαι, καὶ τάδε τὰ "ὑπερμεγέθη καὶ πλῆθος ἄπειρα δι' ἀφροσύνην τινὰ οὕτως "οἴει εὐτάκτως ἔχειν;" — Πρὸς ταῦτα δὲ ὁ Ἀριστόδημος ἀποκρίνεται. "Μὰ Δί'· οὐ γὰρ ὁρῶ τοὺς κυρίους, ὥσπερ τῶν "ἐνθάδε γιγνομένων τοὺς δημιουργούς." Καὶ ὁ μὲν Ἀριστόδημος ταῦτα λέγων ἐπανάγει τὸν λόγον εἰς τὴν περὶ Θεοῦ ἢ Θεῶν δημιουργῶν ἰδέαν· ὁ δὲ Σωκράτης κρατῶν αὐτὸν ἐπὶ τῆς θέσεως, ἐν ᾗ ἤδη ἐτάχθη, ἐπιλέγει πρὸς αὐτόν· "Οὐδὲ "γὰρ τὴν σαυτοῦ σύ γε ψυχὴν ὁρᾷς, ἣ τοῦ σώματος κυρία "ἐστίν· ὥστε κατά γε τοῦτο ἔξεστί σοι λέγειν, ὅτι οὐδὲν γνώμῃ, "ἀλλὰ τύχῃ πάντα πράττεις."[1]

Μικρὸν κατωτέρω ὁ Σωκράτης ἐπαναλαμβάνει τὸ αὐτὸ θέμα, λέγων πρὸς τὸν Ἀριστόδημον. "Ὠγαθέ, κατάμαθε, ὅτι "καὶ ὁ σὸς νοῦς ἐνὼν τὸ σὸν σῶμα, ὅπως βούλεται, μετα-"χειρίζεται. Οἴεσθαι οὖν χρὴ καὶ τὴν ἐν τῷ παντὶ φρόνησιν

[1] Ἀπομν. Α', δ', 8—10.

"τὰ πάντα, ὅπως ἂν αὐτῇ ἡδὺ ᾖ, οὕτω τίθεσθαι· καὶ μὴ τὸ "σὸν μὲν ὄμμα δύνασθαι ἐπὶ πολλὰ στάδια ἐξικνεῖσθαι, τὸν δὲ "τοῦ Θεοῦ ὀφθαλμὸν ἀδύνατον εἶναι ἅμα πάντα ὁρᾶν· μηδὲ "τὴν σὴν μὲν ψυχὴν καὶ περὶ τῶν ἐνθάδε καὶ περὶ τῶν ἐν "Αἰγύπτῳ καὶ ἐν Σικελίᾳ δύνασθαι φροντίζειν, τὴν δὲ τοῦ "Θεοῦ φρόνησιν μὴ ἱκανὴν εἶναι ἅμα πάντων ἐπιμελεῖσθαι."[1] Ἐπὶ πᾶσι τούτοις ἡ αὐτὴ ἰδέα ἀνευρίσκεται μετὰ νέας δυνάμεως λόγου ἀναπτυσσομένη ἐν τῷ πρὸς Εὐθύδημον διαλόγῳ. Πιεζόμενος ἐκ τῶν ἐρωτήσεων τοῦ Σωκράτους ὁ Εὐθύδημος ὁμολογεῖ (καὶ πιθανῶς μετά τινος εἰρωνείας), ὅτι ἐπίστευεν ἂν τοὺς θεοὺς ἀνθρώπων τι φροντίζειν, εἰ καὶ αὐτῷ, ὥσπερ τῷ Σωκράτει, προεσήμαινον ἅ τε χρὴ ποιεῖν καὶ ἃ μή. Ὁ δὲ

[1] Ἀπομν. Α', δ', 17. Ταύτην παρέλαβε τὴν ἰδέαν ἐκ τοῦ Σωκράτους ὁ Κικέρων ἐν τοῖς γνωστοῖς ἐκείνοις χωρίοις. "Etenim quærit "apud Xenophontem Socrates unde animum arripuerimus, si nullus "fuerit in mundo." (*De Nat. Deor.*, liv. III, ii) — "quid enim est "verius quam neminem esse oportere tam stulte arrogantem ut in se "rationem et mentem putet inesse, in cœlo mundoque non putet?" (*De Legibus*, II, vii.)

Ἀνάλογός τις πρὸς ταύτην σκέψις, καίτοι ἐκ πάντῃ ἀλλοίας ἐμπνεύσεως προερχομένη, ἀνευρίσκεται ἐν τοῖς ἑξῆς λόγοις τοῦ TYNDALL. "Πολλάκις ἤδη αὐτὸς ἐμαυτὸν ἀνηρώτησα, εἰ μή τις ὑπάρχει ἐν τῷ "σύμπαντι δύναμις, ἢ ἄλλο τι Ὂν ὅ,τι δήποτε, γινῶσκον ὅ,τι ἐγὼ ὅλως "ἀγνοῶ. Ἀπεκρινάμην δὲ αὐτὸς πρὸς ἐμαυτὸν ὧδέ πως. Πάντως ἀδύ-"νατον τὴν ἀνθρωπίνην σοφίαν ὑψίστην εἶναι σοφίαν, καὶ τὸν ἀνθρώπινον "βίον ὕψιστον εἶναι βίον." — Can it be possible that man's knowledge "is the greatest knowledge, that man's life is the highest life?" — *Crystals and molecular force*, p. 81. — Ἡ διατριβὴ αὕτη τοῦ TYNDALL ἐδημοσιεύθη μετὰ τὴν ὁμιλίαν τὴν γενομένην ἐν BELFAST ἐνώπιον τοῦ Βρετανικοῦ Συλλόγου, 1874.

Εἶπε δὲ καὶ ὁ DIDEROT. "Nous sommes l'abrégé de l'univers, et "en même temps nous sommes l'ouvrage du Créateur . . . ce que "je sens en moi, irai-je le refuser à la Divinité?" (Article sur la *Providence*).

Σωκράτης ἀπεκρίνατο πρὸς ταῦτα. "Ὅτι δέ γε ἀληθῆ λέγω, "καὶ σὺ γνώσῃ, ἂν μὴ ἀναμένῃς, ἕως ἂν τὰς μορφὰς τῶν "θεῶν ἴδῃς, ἀλλ' ἐξαρκῇ σοι τὰ ἔργα αὐτῶν ὁρῶντι σέβεσθαι "καὶ τιμᾶν τοὺς θεούς. Ἐννόει δέ, ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ θεοὶ "οὕτως ὑποδεικνύουσιν· οἵ τε γὰρ ἄλλοι ἡμῖν τἀγαθὰ διδόντες, "οὐδὲν τούτων εἰς τοὐμφανὲς ἰόντες διδόασι, καὶ ὁ τὸν ὅλον "κόσμον συντάττων τε καὶ συνέχων, ἐν ᾧ πάντα καλὰ καὶ "ἀγαθά ἐστι, καὶ ἀεὶ μὲν χρωμένοις ἀτριβῆ τε καὶ ὑγιᾶ καὶ "ἀγήρατα παρέχων, θᾶττον δὲ νοήματος ὑπηρετοῦντα ἀναμαρ-"τήτως, οὗτος τὰ μέγιστα μὲν πράττων ὁρᾶται, τάδε δὲ "οἰκονομῶν ἀόρατος ἡμῖν ἐστι."[1] Πάντα ταῦτα τὰ ἀποδεικτικὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Σωκράτους καταλήγουσιν, ὡς πᾶσι δῆλον, εἰς τὸ συμπερᾶναι ἐκ τοῦ ἀνθρωπίνου τὸν παγκόσμιον ὀργανισμόν, καὶ ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης τὴν θείαν διάνοιαν. Οὕτω δὲ ἐφαρμόζεται εἰς τὸ θεολογικὸν πρόβλημα ἡ ἀρχὴ ἐκείνη, ἣν ἄρτι ἀπεκαλέσαμεν ἀρχὴν τῆς ἀνθρωπομορφικῆς ἀναλογίας. Ἀλλ' ἔστιν ἡ ἀρχὴ αὕτη ἀληθής; ἡ δὲ ὑπὸ τοῦ Σωκράτους γινομένη ἐφαρμογὴ αὐτῆς ἐστιν εὔλογος; Τοῦτο νῦν ὀφείλομεν ἐξετάσαι.

---

[1] Ἀπομν. Δ', γ', 13—14. Ἡ αὐτὴ ἰδέα καὶ σχεδὸν αὐταῖς λέξεσιν εὕρηται ἀποδιδομένη τοῖς θεοῖς ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος ἐν τῇ Κύρου παιδείᾳ (Η', ζ', 22). "Θεούς γε τοὺς ἀεὶ ὄντας καὶ πάντ' ἐφορῶντας, καὶ πάντα "δυναμένους, οἳ καὶ τήνδε τὴν τῶν ὅλων τάξιν συνέχουσιν ἀτριβῆ καὶ "ἀγήρατον καὶ ἀναμάρτητον καὶ ὑπὸ κάλλους καὶ μεγέθους ἀδιήγητον."

Γ'. ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΜΟΡΦΙΚΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΑΣ.

ΔΥΝΑΤΟΝ εἰπεῖν, ὅτι ὁ φιλοσοφικὸς κόσμος ὁμοφώνως ἀποδέχεται νῦν τὴν ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἀμφισβητηθεῖσαν, ἀλλ' ἐπὶ τέλους πασῶν τῶν ἀμφισβητήσεων ὑπερισχύσασαν ἀλήθειαν· ὅτι αἱ ἡμέτεραι κρίσεις περὶ τῶν περιστοιχιζόντων ἡμᾶς ὄντων, ἡ ἄλλως λεγομένη γνῶσις αὐτῶν, ἔγκειται κυρίως ἐν τῇ ὑποτιθεμένῃ ἀναλογίᾳ τῆς ζωῆς τῶν ὄντων τούτων πρὸς τὴν ἰδίαν ἡμῶν ζωήν· "σχολῇ γὰρ ἂν "ἄλλο τι ᾔδειν, εἴ γε μηδ' ἐμαυτὸν ἐγίγνωσκον" — ἀποκρίνεται ὁ Εὐθύδημος πρὸς τὸν Σωκράτην ἐρωτῶντα, εἴ ποτε ἐφρόντισεν ἐπισκέψασθαι ἑαυτόν, ὅστις εἴη, κατὰ τὸ ἐν Δελφοῖς γεγραμμένον "γνῶθι σαυτόν."[1] Ἡ βαθεῖα αὕτη σκέψις ἐστὶ μεμονωμένη· ἀλλ' ὅμως δυνατὸν νῦν εἰπεῖν, ὅτι αὕτη ἐπικρατεῖ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ. Εἴτε περὶ τῶν ὁμογενῶν ἡμῖν πρόκειται, εἴτε περὶ τῶν ὑποδεεστέρων ἡμῶν ἐν τῇ βαθμολογίᾳ τοῦ βίου, περὶ ζῴων δῆλον ὅτι, περὶ φυτῶν καὶ περὶ αὐτῶν ἔτι τῶν στερεῶν καὶ ἀψύχων ὑλῶν, ἀείποτε ἐξ ἡμῶν αὐτῶν, ἐξ αὐτῆς ἡμῶν τῆς φύσεως, ἐξ αὐτῆς ἡμῶν τῆς συνειδήσεως, ἀρυόμεθα τὰς ἰδέας τῆς βουλήσεως, τῆς διανοίας, τῆς ἐνεργείας, καὶ αὐτῆς τῆς ἁπλῆς φυσικῆς ἰσχύος, ἣν ἀπονέμομεν

---

[1] Ἀπομν. Δ', β', 24.

αὐτοῖς.[1] Ὡς δὲ ἡ κρίσις αὕτη διεγείρεται ἐν ἡμῖν ἀναγκαίως, ὑπὸ τῆς συναισθήσεως προκαλουμένη, οὕτως ἀναγκαίως ἐπιβεβαιοῦται, καὶ πολλάκις ἐπανορθοῦται, ὑπὸ τῆς πείρας· ἀλλ' οὐχ ἧττον ἡ ἐξ εἰκασίας ἀναλογία διαμένει ὡς ἀρχὴ πάσης ἐπιστήμης. Αὕτη δὲ ἡ ἀρχὴ οὐ μόνον διευθύνει τὰς κρίσεις ἡμῶν ὡς πρὸς τὰ πεπερασμένα ὄντα, ἀλλὰ διευθύνει αὐτὰς καὶ ὡς πρὸς τὰ ὑπέρτερα ἡμῶν, ὑφ' ὧν ὁ ἄνθρωπος ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας πέποιθεν ὅτι περιστοιχίζεται· καὶ ἐπὶ πᾶσι τούτοις διευθύνει αὐτὰς καὶ ὡς πρὸς τὴν θείαν ἐκείνην Πρόνοιαν, ἐν ᾗ τέλος συγκεφαλαιοῦνται αἱ παντοῖαι δυνάμεις, εἰς ἃς ὁ ἄνθρωπος ἐξ ἀρχῆς διεῖλε τὸ σύμπαν. Εἴτε λατρεύει καὶ καθικετεύει ὁ ἄγριος τὸ ξόανον αὐτοῦ· εἴτε ἐπικοσμεῖ καὶ σέβει ὁ εἰδωλολάτρης τὸ εἴδωλον αὐτοῦ· εἴτε ὑμνεῖ καὶ ἐπικαλεῖται ὡς θεοὺς ὁ Ἄριος τὸ *Soma*, τὸ πῦρ, τοὺς ἀνέμους καὶ τὰ νέφη· εἴτε διηγοῦνται ἡμῖν ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Ἡσίοδος τὰς γενεαλογίας, τὰς ἀριστείας, τὰς συνδιαλέξεις τῶν Ὀλυμπίων θεῶν· εἴτε παρίστησιν ἡμῖν ὁ Ὀβίδιος τὸν δημιουργὸν θεὸν "διαμορφοῦντα τὸν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα τῶν διεπόντων "τὸ σύμπαν θεῶν·" εἴτε ὁ τὴν θείαν γράψας Γραφὴν δείκνυσιν ἡμῖν τὸν Ἰεχοβὰ ἀποκαλοῦντα ἑαυτὸν "Ἐγώ εἰμι ὁ ὤν·" εἴτε

---

[1] Καὶ περὶ τούτου παραθήσομεν τὰς σκέψεις τοῦ TYNDALL ἐκ τοῦ ἄρτι μνημονευθέντος συγγράμματος αὐτοῦ. "Πεῖρά τις ὅλως ἀρχέτυπος διδάσκει "τὸν ἄγριον τὸ διακρίνειν τὴν ἐνέργειαν τῆς ὠθήσεως ἀπὸ τῆς ἐνεργείας "τῆς ἕλξεως (push and pull), ἐν αἷς συνίσταται πᾶσα τῶν μυώνων ἐνέρ"γεια· πεῖρα δέ τις μᾶλλον ἀνεπτυγμένη διδάσκει τὸν ἄνθρωπον, ὅτι τὰ "ἐκ τοῦ μαγνήτου καὶ τοῦ ἠλέκτρου ἀποτελέσματα δύνανται ὁμοίως "ἐφαρμοσθῆναι εἰς ἕλξιν καὶ ἀπώθησιν· οὕτω δὲ κατά τινα ποιητικὴν "μετάθεσιν ὁ ἄνθρωπος ἐφαρμόζει ὁμοίως εἰς τὰ ἐκτὸς αὐτοῦ γνῶσίν τινα "παραγομένην ἐκ τῆς τῶν μυώνων αὐτοῦ ἐνεργείας. Τέλος πάντων, ἐκ "τῆς συνεχοῦς τῶν ἰδεῶν συζεύξεως ἀνυψοῦμεν τὸν νοῦν εἰς τὴν κατα"νόησιν τῆς δυνάμεως, ἥτις συνάπτει τὸν ἥλιον πρὸς τοὺς πλανήτας." — *Crystals and molecular force*, p. 72.

δοξάζει ὁ χριστιανὸς θεολόγος ἐν τῇ ἁγίᾳ Τριάδι Πατέρα καὶ Υἱὸν καὶ Πνεῦμα ἅγιον, τὸ πόρισμά ἐστιν ἀείποτε τὸ αὐτό· τοῦτ' ἔστιν ὁ ἄνθρωπος κατανοεῖ ἐν πρώτοις τὸν θεὸν αὐτοῦ ἐν ὁμοιώματι ἀνθρώπου,[1] ἔπειτα δὲ ἐπέρχεται ὁ καιρός, καθ' ὃν ἀμοιβαίως κατανοεῖ περὶ ἑαυτοῦ, ὅτι ἐπλάσθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κατ' εἰκόνα αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ. Καὶ τέλος πάντων οὐδὲν ἄλλο ὑπάρχει ἐν τούτοις ἢ ἰδία τις καὶ εὔλογος ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς τῶν ἡμετέρων κρίσεων, τῆς ἀρχῆς τῆς ἀναλογίας, μεταφερομένης ἐν τῇ προκειμένῃ περιστάσει ἀπὸ τοῦ πεπερασμένου εἰς τὸ ἄπειρον.[2] "Οἱ κατὰ τῶν θρησκειῶν ἐπιρρί-"πτοντες τὴν μομφὴν τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ (ἔγραφέ τις πρὸ μικροῦ τῶν καθ' ἡμᾶς εὐφυεστάτων ἠθικολόγων) ἐπιλανθάνον-"ται, ὅτι τὴν αὐτὴν μομφὴν δυνατὸν ἀποδοῦναι πάσαις ταῖς "ἐπιστήμαις καὶ ταῖς γνώσεσιν ἡμῶν."[3] Ἐν πᾶσιν ἡ ἀνθρωπίνη ἀναλογία, μᾶλλον ἢ ἧττον ὁμολογουμένη, ἀποτελεῖ τὸν λόγον τῶν ἡμετέρων κρίσεων, καὶ ἐν πᾶσιν αὕτη ἐστὶν ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ πρώτη βάσις τῆς βεβαιότητος. Ἀλλ' οὐχ ἧττον ἀποδεχόμεθα, ὅτι μόνη ἡ γνῶσις τῆς ἀναλογίας οὐδαμῶς ἐξαρκεῖ εἰς τὸ καθορίσαι τὰς σχέσεις ἡμῶν πρὸς τὰ περιστοιχίζοντα ἡμᾶς ὄντα· ἀνάγκη δὲ συμπληροῦσθαι καὶ ἐπιβεβαιοῦσθαι τὴν γνῶσιν ταύτην ἐξ αἰσθήματος ἄλλου οὐχ ἧττον φυσικοῦ, οὐχ ἧττον ἰσχυροῦ, τοῦ αἰσθήματος τῆς συμπαθείας καὶ ἀντιπαθείας, ὅπερ ἐμποιεῖ ἡμῖν τὴν ἀγάπην ἢ τὸ μῖσος τῶν διαφόρων

---

[1] Ἰδοὺ ὅ,τι περὶ τούτου λέγει ὁ Ἀριστοτέλης. "Ὥσπερ δὲ καὶ τὰ "εἴδη ἑαυτοῖς ἀφομοιοῦσιν οἱ ἄνθρωποι, οὕτω καὶ τοὺς βίους τῶν θεῶν." — Πολιτ. Α', 1.

[2] Ἴδε Περὶ τούτου τὰς τοῦ MAX MULLER ὁμιλίας. *Lectures on the origin and growth of religion.* Ὁμιλία Α'. *The perception of the infinite.* Εἶπε δὲ καὶ ὁ MUSSET ἐν τῷ *L'espoir en Dieu* —

" . . . . Malgré moi l'infini me tourmente."

[3] M. MILSAND ἐν τῇ *Revue de critique religieuse* (Ἰούλ. 1879).

ὄντων, ὅπερ προσπελάζει ἡμᾶς πρὸς αὐτά, ἢ ἀφίστησιν ἡμᾶς ἀπ' αὐτῶν, ὅπερ ἐμβάλλει ἡμῖν τὸ ἐπιθυμεῖν καὶ ἀναζητεῖν αὐτά, ἢ τὸ φοβεῖσθαι καὶ ἀποφεύγειν τὴν πρὸς αὐτὰ συνάφειαν.

Ἡ διττὴ αὕτη φυσικὴ ῥοπή, ἡ διέπουσα τὰς σχέσεις καὶ τὰς κρίσεις ἡμῶν ὡς πρὸς τὰ πεπερασμένα ὄντα, αὕτη διέπει αὐτὰς καὶ ὡς πρὸς τὸ ἄπειρον Ὄν· καὶ τοῦτο ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ παραδείγματος πάντων τῶν αἰώνων, ἐκ τῆς κοινῆς συγκαταθέσεως πάντων τῶν λαῶν. Ἐάν, ὡς ἄρτι ἐλέγομεν, ἡ ἀπόδειξις αὕτη φαίνηται ἀνεπαρκής, "καθ' ἑαυτὴν λαμβανομένη καὶ ἄσχετος πρὸς ἀνωτέραν τινὰ ἀρχήν," αὕτη τοὐναντίον ἐστὶ πανίσχυρος, ἐὰν ἀληθῶς τυγχάνῃ ἐρριζωμένη ἐν αὐτῇ τῇ φύσει τοῦ ἀνθρώπου. Ἔστι δὲ ἀναντίρρητον ὅτι φύσει ἔχομεν τὴν γνῶσιν τοῦ ἀπείρου οὐχ ἧττον ἢ τὴν τοῦ πεπερασμένου, καὶ ὅτι ἐπ' ἴσης αἰσθανόμεθα τὴν σχέσιν ἡμῶν πρὸς ἑκάτερον τούτων. Καὶ γινώσκω μέν, ὅτι διϊσχυρίσαντό τινες, ὅτι μόνη ἡ ἔννοια τοῦ πεπερασμένου ἐστὶ θετική, ἡ δὲ τοῦ ἀπείρου ἁπλῶς ἀρνητική· ἀλλὰ τοῦτο προῆλθεν ἐκ τῆς πλάνης, εἰς ἣν περιέπεσον ἕνεκα τοῦ σχηματισμοῦ τῶν λέξεων, αἵτινες ἐκφράζουσι τὴν δευτέραν τῶν ἐννοιῶν τούτων· οἷαί πέρ εἰσιν, *in-finitus* λατινιστὶ μετὰ τῶν ἀπ' αὐτῆς παραγομένων νεολατινικῶν, ἀ-όριστος ἑλληνιστί, *un-endlich* γερμανιστί· σχηματισμοὶ ἀληθῶς ἀρνητικοί. Ἀλλὰ τοῦτό ἐστιν ὅλως γλωσσικὸν συμβεβηκός· κατὰ δὲ τὴν ἔννοιαν τῆς διαρκείας ἡ παράστασις τοῦ ἀπείρου ἐκφράζεται διὰ λέξεων ἐχουσῶν ἀναντιρρήτως τὸν χαρακτῆρα τοῦ θετικοῦ· οὕτω δή, *æternus* λατινιστὶ μετὰ τῶν ἀπ' αὐτῆς παραγομένων ἐν ταῖς νεολατινικαῖς γλώσσαις, ἀΐδιος, αἰώνιος ἑλληνιστί, *ewig* γερμανιστί, κ. τ. λ. Κατὰ δὲ τὴν ἔννοιαν τῆς ἐκτάσεως, τὸ πᾶν, τὸ σύμπαν ἑλληνιστί, τὸ *mundus universus* λατινιστὶ μετὰ τῶν ἀπ' αὐτοῦ παραγομένων νεολατινικῶν, τὸ *Tout* καὶ *Grand*

Tout γαλλιστί, τὸ *Welt* καὶ *Welt-all* γερμανιστί,[1] τὸ *World* ἀγγλιστί, πάντα ἐκφράζουσιν ἡμῖν ὑπὸ μορφὴν ὅλως θετικὴν τὴν ἰδέαν τῆς ἀπείρου ἐκτάσεως. Καὶ λοιπόν, τὸ αἰώνιον τοῦτο σύμπαν, τὸ πανυπέρτατον τοῦτο πᾶν, οὐδαμῶς κωλύεται ὁ ἄνθρωπος ὑπολαβεῖν ὅμοιον ἑαυτῷ, καὶ κατανοῆσαι τὴν ἑαυτοῦ πρὸς αὐτὸ σχέσιν, οὐ μόνον τὴν ὑλικήν, ἀλλὰ καὶ τὴν διανοητικὴν καὶ ἠθικήν. Ἡ ἀφομοίωσις αὕτη κατ' ἀρχὰς μέν ἐστι πλημμελής, ἀτελής, ἀνάλογος πρὸς ἣν ὁ ἄνθρωπος ἔχει γνῶσιν ἑαυτοῦ καὶ τοῦ κόσμου· ἀλλ' ἐν τέλει, ἕνεκα τῆς προόδου τῆς λογικῆς καὶ κοσμικῆς ἐπιστήμης ἡ ἀφομοίωσις αὕτη μεγαλύνεται καὶ διορθοῦται. Πρῶτος ὁ Σωκράτης, ἐὰν μὴ ἀπατώμεθα, ἐξέφρασεν ἁπλῶς τε καὶ ὀρθῶς τὴν σχέσιν τῆς θείας πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν ἐν ταῖς ἄρτι παρατεθείσαις λέξεσιν· "Ὁ σὸς νοῦς ἐνὼν τὸ σὸν σῶμα, ὅπως "βούλεται μεταχειρίζεται· οἴεσθαι οὖν χρὴ καὶ τὴν ἐν τῷ παντὶ "φρόνησιν τὰ πάντα, ὅπως ἂν αὐτῇ ἡδὺ ᾖ, οὕτω τίθεσθαι."

Οὕτω λοιπὸν κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον, καθ' ὃν ἐσμὲν πεπεισμένοι περὶ τῆς ζωῆς τῶν περὶ ἡμᾶς ὄντων, πεποίθαμεν καὶ περὶ τῆς ζωῆς τοῦ ἀπείρου ὄντος, καὶ ἐν ἀπείροις ἀναλογίαις ἀπονέμομεν αὐτῷ τὰς αὐτὰς τῆς ὑπάρξεως συνθήκας. Τὸ συμπέρασμά ἐστι τὸ αὐτὸ κατ' ἀμφότερα, σύναμα δὲ καὶ ἡ βεβαιότης. Ἀνάγκη πιστεύειν· "οἴεσθαι χρή."

Ἀναντίρρητον μέν ἐστιν ὅτι ἀπὸ Σωκράτους μέχρι νῦν ἡ ἐπιστήμη ἐπεξετάθη, καὶ μετ' αὐτῆς ἐπεξετάθη οὐχὶ τοῦ ἀπείρου ἡ ἔννοια (τοῦτο γὰρ ἀδύνατον), ἀλλ', ἐξέστω μοι οὕτως εἰπεῖν, ἡ ὡ ς ἔ γ γ ι σ τ α εἰκὼν τοῦ ἀπείρου. Αἱ πρόοδοι

[1] Πρὸς ἀπόδειξιν τούτου ἰσχυρότατόν ἐστι τὸ ἐπιχείρημα, ὅτι αἱ ἰδέαι τοῦ πεπερασμένου καὶ τοῦ ἀπείρου ὑποδεικνύουσιν ἀλλήλας, καὶ ὅτι ἡ ἑτέρα αὐτῶν ἐστιν ἡ συνθήκη τῆς ἑτέρας, ἀκατάληπτος οὖσα καθ' ἑαυτὴν ἄνευ τῆς ἑτέρας.

τῆς ἀστρονομίας μετετόπισαν ἡμῖν τὰ ὅρια τοῦ ὁρατοῦ κόσμου εἰς ἀπόστασιν, ἧς ὁ Σωκράτης οὐδ' ἐλαχίστην ἠδύνατο ἔχειν ἰδέαν· αὐτὸ δὲ τοῦτο ῥητέον περὶ τῶν προόδων τῆς χυμείας, τῆς φυσικῆς, τῆς φυσιολογίας, καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ἔσχατον διαμερισμὸν τῶν σωμάτων. Οἱ μὲν ἀκροαταὶ τοῦ Σωκράτους ἠδύναντο φροντίζειν περί τε τῶν ἐν Ἀθήναις καὶ τῶν ἐν Αἰγύπτῳ καὶ τῶν ἐν Σικελίᾳ πραγμάτων· ἡμεῖς δὲ οὐ μόνον περὶ ἁπάσης τῆς γηΐνης σφαίρας φροντίζομεν, ἀλλὰ δυνάμει τοῦ τηλεσκόπου καὶ τῶν φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν ἐπιστημῶν διαπλέομεν διά τε τῆς ὁράσεως καὶ τῆς διανοίας ἐν πάσῃ τῇ ἐκτάσει τοῦ ἡμετέρου ἡλιακοῦ συστήματος, ἐν τοῖς ἀχανέσι βάθεσι τοῦ ἡμετέρου συστήματος τῶν ἀστερισμῶν, καὶ δυνάμεθα διαβεβαιοῦν, ὅτι ἡ εὐρυτάτη αὕτη χώρα, αὐτὸ τὸ σύμπαν, οὗτινος αὕτη ἀποτελεῖ ἐλάχιστον καὶ ἀνεπαίσθητον μόριον, ὑπόκειται εἰς τοὺς αὐτοὺς νόμους, ἐσχηματίσθη ἐκ τῆς αὐτῆς ὕλης, καὶ κατοικεῖται ὑπὸ ὄντων μᾶλλον ἢ ἧττον παρεμφερῶν ἡμῖν. Ἀλλὰ πάντα ταῦτα οὐδαμῶς μεταβάλλουσι τὴν ἀλήθειαν τοῦ ὑπὸ τοῦ Σωκράτους τεθέντος ἀξιώματος, οὔτε τὴν ἀρχὴν τῆς ἀναλογίας, ἥτις ἀφ' ἑαυτῆς ἐπιβάλλεται ἡμῖν, καὶ ἀναγκαίως ἄγει ἡμᾶς εἰς τὸ κατανοῆσαι ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς τὴν ἐν τῷ σύμπαντι ἐνυπάρχουσαν ζωήν, ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης νοήσεως τὴν θείαν νόησιν.

Ὁ Σωκράτης ἐνεθρόνισεν ἐν τῷ κόσμῳ τὴν φιλοσοφικὴν μονοθεΐαν· ἀλλ' ὅμως μετ' αὐτὸν καὶ ὑπὸ τὴν ἀδιάλειπτον ἐπενέργειαν τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ, ἡ μονοθεΐα ἐκείνη ἐπιφαίνεται ἠκρωτηριασμένη, οὕτως εἰπεῖν, καὶ περιβεβλημένη τύπους ἀτελεῖς ἅμα καὶ ποικίλους. Ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἔχομεν τὸν Θεὸν τοῦ Πλάτωνος, καθολικὸν τύπον τῶν ἰδεῶν,[1] τὸν τοῦ

[1] Ἐν τῷ δεκάτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (σελ. 885) ὁ Πλάτων ἅπτεται

Ἀριστοτέλους, κινοῦν πρῶτον, τὸν Θεὸν-φύσιν τῶν Ἐπικουρείων, τὸν Θεὸν-κόσμον τῶν Στωϊκῶν, τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα τῶν Γνωστικῶν, τὴν πρώτην ἀρχὴν τοῦ Πλωτίνου, τὸν Θεὸν Πνεῦμα,

---

ἀκριβῶς τοῦ αὐτοῦ ζητήματος, ὅπερ ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ ἐπραγματεύσατο ἐν τοῖς θεολογικοῖς διαλόγοις τῶν Ἀπομνημονευμάτων. Ἡ ἀταξία, ἣν ἐλεεινολογεῖ, καὶ βούλεται θεραπεῦσαι, οὐδαμόθεν ἄλλοθεν (λέγει) δύναται ἐπελθεῖν ἢ ἐκ μιᾶς τῶν τριῶν τούτων αἰτιῶν· α΄) ἐκ τοῦ μὴ πιστεύειν, ὅτι ὑπάρχουσι θεοί· β΄) ἐκ τοῦ πιστεύειν μέν, ὅτι ὑπάρχουσι, νομίζειν δέ, ὅτι οὐδαμῶς φροντίζουσι περὶ τῶν ἀνθρώπων· γ΄) ἐκ τοῦ ἀποδέχεσθαι, ὅτι οἱ θεοί εἰσιν εὐπαραμύθητοι, θυσίαις καὶ προσευχαῖς δελεαζόμενοι. Τοῦ Πλάτωνος τὰ συμπεράσματα ταῦτα συμφωνοῦσιν ἐν συνόλῳ πρὸς τὰ τοῦ Σωκράτους· διότι ἀποδοκιμάζει πάντα ἐκεῖνα τὰ εἴδη τῆς ἀπιστίας καὶ δεισιδαιμονίας. Ἀλλ' ὁποία ἡ διαφορὰ ἐν τῇ περὶ αὐτῶν συζητήσει! πόσον (ἐξαιρουμένης ἴσως μόνης τῆς περὶ τοῦ τρίτου συζητήσεως) τὰ τοῦ μαθητοῦ ἐπιχειρήματα, πρὸς τὰ τοῦ διδασκάλου παραβαλλόμενα, ἐλαττοῦνται κατά τε ἰσχὺν καὶ σαφήνειαν! Διεξερχόμενοι τὰ τοῦ Πλάτωνος ἔχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν πλήρη μεταφυσικήν. Μακρά τις πραγματεία περὶ φύσεως τῆς ψυχῆς, ὡς ἀρχῆς πάσης ὑπάρξεως, ἄγει ἡμᾶς εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι πάντα τὰ οὐράνια σώματα, καὶ ἡ γῆ αὐτή, ἔχουσιν ἰδίαν ψυχήν, καὶ ὅτι πᾶσαι αὗται αἱ ψυχαί εἰσι τοσοῦτοι θεοί, ὥστε "θεῶν εἶναι πλήρη πάντα" (ἔνθ. ἀνωτ. σελ. 899). Ἅπαξ μόνον, ἐὰν μὴ ἀπατῶμαι, ἐπικαλεῖται ἐκφραστικῶς τὴν ἀρχὴν τῆς ἀναλογίας· ἀλλὰ καὶ τοῦτο τυχαίως πως καὶ ἀσαφῶς. Τείνων τὸν λόγον πρὸς τοὺς ἀποδεχομένους μὲν τὴν τῶν θεῶν ὕπαρξιν, μὴ ἀποδεχομένους δὲ τὴν ἐν τοῖς ἀνθρωπίνοις πράγμασιν ἀνάμιξιν αὐτῶν, ἀποδίδωσι τὴν εἰς θεοὺς πίστιν τῶν τοιούτων ἀνθρώπων εἰς τὸ αἴσθημα συγγενείας τινὸς πρὸς τὸ ὁμογενές· "ὅτι μὲν ἡγεῖ θεούς, συγγένειά τις ἴσως σε θεία πρὸς τὸ ξύμ-"φυτον ἄγει τιμᾶν καὶ νομίζειν εἶναι" (ἔνθ. ἀν.)· ἀλλὰ τοῦτο, ὡς καὶ ἄρτι ἐλέγομεν, μεμονωμένη τις ἐστὶν ἔποψις, ἐκτὸς οὖσα τοῦ ὅλου προκειμένου λόγου.

Ἴδε ἐν τῷ τοῦ Κικέρωνος *De Nat. Deor.* (I, xiii) ὅ,τι λέγει ὁ Ἐπικούρειος Βελλέϊος περὶ τῶν ἀλληλομαχουσῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνος, καὶ τῶν τοῦ Ἀριστοτέλους.

Ἐκτὸς πάσης ἄλλης ἐρεύνης τῶν θεολογικῶν δοξῶν τοῦ Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους, ἁπλῶς ἐμβλέπων τις εἰς τὴν λέξιν Θεὸς ἐν τῷ πίνακι τῶν ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτῶν περιεχομένων, ἐξαρκούντως δύναται κατανοῆσαι, πόσον αἱ δόξαι αὗται διαφέρουσιν αὐταὶ ἑαυτῶν.

ἀλλ' ἐνσεσαρκωμένον, τῶν χριστιανῶν·[1] ἐν δὲ τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἔχομεν τὴν πανθεΐαν τοῦ GIORDANO BRUNO, βραδύτερον δὲ τὴν τοῦ SPINOZA καὶ τὴν τοῦ SCHELLING, τὸν ἅμα ἀφῃρημένον καὶ μηχανικὸν Θεὸν τοῦ DESCARTES, τὴν ὑπερτάτην Μονάδα τοῦ LEIBNITZ, τὸ ὑπέρτατον Ὂν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, τὸν ὡς αἴτημα Θεὸν τοῦ KANT, τὸν ἰδανικὸν Θεὸν τοῦ FICHTE, πλείστους ἄλλους οὐκ εὐαρίθμους. Ἀλλ' ὅμως ἐκ τῶν συστημάτων τούτων, ἅτινα ἐπί τινας αἰῶνας, ἐνίοτε δὲ καὶ ἐπί τινα ἔτη, ἐπαξίως πως ηὐδοκίμησαν, οὐδὲν ἐδυνήθη ἐπικρατῆσαι, ἀλλὰ πάντα λίαν εὐλόγως ἐγκατελείφθησαν. Τούτου δὲ αἴτιον ὅτι, καίτοι πάντα ταῦτα τὰ συστήματα ἐσχετίζοντο, ὡς εἰκός, διά τινων θεωριῶν πρὸς τὴν θεμελιώδη ἀρχὴν τῆς τοῦ Σωκράτους διδασκαλίας, τὴν ἀρχὴν τῆς ἀναλογίας, ὅμως οὐδὲν ἐποιήσατο τὴν ἀρχὴν ταύτην πρῶτον στοιχεῖον, ἀρχὴν παραγωγὸν τῆς ἰδίας αὐτοῦ διδασκαλίας, οὐδὲν ἐπορίσατο ἐξ αὐτῆς τὴν λογικὴν ἐκείνην καὶ ἁπλῆν ἔννοιαν τῆς θεότητος, ἥτις μόνη εὐαρεστεῖ εἴς τε τὰς μάλιστα ἀφελεῖς ὁρμὰς τῆς θρησκευτικῆς πίστεως καὶ εἰς τὰς ὑψίστας θεωρίας τῆς φιλοσοφίας. Ἐν ᾧ λοιπὸν ἕνεκα τῆς ἀτελείας αὐτῶν πᾶσαι αἱ τὴν Σωκρατικὴν θεολογίαν διαδεξάμεναι θεωρίαι ἐξηφανίσθησαν ἀλλεπάλληλοι, ἡ τοῦ Σωκράτους θεολογικὴ ἐπινόησις, ἅτε καθόλου στηριζομένη ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀναλογίας, μόνη ὑφίσταται ἔτι, πασῶν τῶν προσβολῶν ὑπερτέρα· αὕτη μόνη δύναται ἐπιθεῖναι τέλος ἔνθεν μὲν τῇ τῶν πολλῶν δεισιδαιμονίᾳ, ἑτέρωθεν δὲ τῇ τῶν σοφῶν ἀπιστίᾳ.

Ἀλλ' ἡ θεότης κατὰ τὸν Σωκράτην οὐκ ἔστι μόνον ὁ τὸ

[1] Τοῦτο οὐδαμῶς ἐστιν ἄρνησις τῆς ὑψηλῆς φιλοσοφικῆς καὶ θρησκευτικῆς ἰδέας, ἥτις ἐνυπάρχει ἐν τῷ βάθει τοῦ δόγματος τῆς ἐνσαρκώσεως, καὶ ἣν ἄξιόν ἐστιν ἐξαγαγεῖν ἐκ τοῦ βάθους ἐκείνου· ἀλλὰ τὸ ζήτημα τοῦτο ἐκτός ἐστι τοῦ προκειμένου.

σύμπαν ἐμψυχῶν νοῦς, ἀλλὰ καὶ ἡ τὸ σύμπαν κυβερνῶσα Σοφία· αὕτη ἐστί, κατὰ τὸ ἀληθὲς αὐτῆς ὄνομα, ἡ τὸ σύμπαν συντηροῦσα Πρόνοια. Τίνες δύνανται εἶναι αἱ σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν θεότητα οὕτως ἐννοουμένην; τί δύναται ὁ ἄνθρωπος προσδοκᾶν ἐξ αὐτῆς; τίνα εἰσὶ τὰ πρὸς αὐτὴν καθήκοντα τοῦ ἀνθρώπου; Τῶν μεγάλων τούτων ζητημάτων οὐκ ἠδύνατο ὁ Σωκράτης ὀλιγωρῆσαι· δεῦτε οὖν ἴδωμεν, τίνι τρόπῳ ἔλυε τὰ μεγάλα ταῦτα ζητήματα.

Δ'. Η ΘΕΙΑ ΠΡΟΝΟΙΑ ΚΑΙ Η ΜΑΝΤΙΚΗ.

"Τὸν γὰρ εἰδότα, δι' ὧν οἱ θεοὶ τοῖς
"ἀνθρώποις περὶ τῶν πραγμάτων σημαί-
"νουσιν, οὐδέποτ' ἔρημον ἔφη γίγνεσθαι
"συμβουλῆς θεῶν." (Απομν. Δ', ζ', 10.)

Η περὶ θείας προνοίας διδασκαλία τοῦ Σωκράτους συνέχεται στενῶς πρὸς ἣν αὐτὸς εἶχε περὶ θεότητος ἔννοιαν, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν λόγων αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἀριστόδημον. "Κατάμαθε, ὅτι καὶ ὁ σὸς νοῦς ἐνὼν τὸ "σὸν σῶμα, ὅπως βούλεται, μεταχειρίζεται. Οἴεσθαι οὖν χρὴ "καὶ τὴν ἐν τῷ παντὶ φρόνησιν τὰ πάντα, ὅπως ἂν αὐτῇ ἡδὺ "ῇ, οὕτω τίθεσθαι."[1] Ἐν τοῖς λόγοις τούτοις περιέχεται ἡ ὑψίστη ἔκφρασις τῆς νοήσεως, ἣν ὁ Σωκράτης εἶχε περὶ τῆς φύσεως τῆς θεότητος, σύναμα δὲ καὶ νέα τις ἔννοια αὐτῆς. Ἐν τοῖς λόγοις τούτοις ἔχομεν ὡς ἀληθῶς οὐκέτι τὸν θεὸν τῆς πολυθεΐας, ὄν τι ἐκτὸς τοῦ κόσμου, ἄσχετον πρὸς τὸν κόσμον, κατ' ἰδίαν ἀρέσκειαν διακοσμοῦν καὶ συνταράττον αὐτόν, ἀλλὰ Νοῦν, Σοφίαν, Πρόνοιαν τοῦ κόσμου, πρὸς ὃν ἡ κατὰ Σωκράτην θεότης στενήν, ἤ, ὥς τινες λέγουσιν, ἔμμονον

---

[1] Ἀπομν. Α', δ', 17. Ἴδε καὶ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν, κεφ. Β', ἐν τέλει.

ἔχει σχέσιν καὶ συνάφειαν. Ἐντεῦθεν δὲ συνάγεται ὅτι ἡ ἐπὶ τοῦ κόσμου ἐνέργεια τῆς θεότητος ταύτης πάντως ἐστὶν ἀνάλογος πρὸς τὴν τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ ἐπὶ τοῦ σώματος, διηνεκὴς δῆλον ὅτι καὶ κοσμοσώτειρα ἐπέμβασις, ἄγρυπνος ἐπίβλεψις πρὸς συντήρησιν τῆς τάξεως καὶ τῆς ὑπάρξεως ἑκάστου τῶν μερῶν καὶ τοῦ ὅλου.

Πρὸς παράστασιν ταύτης τῆς ἐπὶ τοῦ κόσμου ἐνεργείας τῆς κατὰ Σωκράτην θεότητος μεταχειρίζονται συνήθως τὴν λέξιν πρόνοια, ἥτις ἀληθῶς καθ' ἡμᾶς ἐκφράζει κάλλιστα τὴν περὶ τούτου ἔννοιαν τοῦ Σωκράτους· ἀλλ' ὅμως αὐτὸς ὁ Σωκράτης ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι τοῦ Ξενοφῶντος σπανιώτατα φαίνεται μεταχειριζόμενος τὸν ὅρον τοῦτον, ἐν γένει προτιμῶν τὸν ὅρον ἐπιμέλεια ἢ ἐπιμελεῖσθαι πρὸς παράστασιν τῆς προνοητικῆς ἐνεργείας τῆς θεότητος. Ἡ λέξις αὕτη ἔχει μὲν πολλαπλᾶ σημαινόμενα, ἀλλὰ καὶ παραπλήσια· διότι ἐπιμέλεια μὲν = προσοχή, φροντίς, ἐπαγρύπνησις· ἐπιμελεῖσθαι δὲ = φροντίζειν τινός, ἐπαγρυπνεῖν τινι, συμφέρον ἔχειν περί τι, ἀσχολεῖσθαι περί τι, μεριμνᾶν περί τινος κ. τ. λ., καὶ κατὰ τὰς διαφόρους ταύτας ἐννοίας εὕρηνται συνεχῶς ἀμφότεραι ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασιν εἰς ἔκφρασιν τῶν σχέσεων τοῦ κοινοῦ βίου· ἀλλὰ πᾶσαι αὗται αἱ ἔννοιαι συμπεριλαμβάνονται, ὁσάκις αἱ λέξεις αὗται χρησιμεύουσιν εἰς ἔκφρασιν τῆς θείας ἐνεργείας. — Προϊόντες ὀψόμεθα, ἐν τίνι μέτρῳ μεταχειρίζεται ὁ Σωκράτης τὸν ὅρον πρόνοια· νῦν δὲ πρὸ τούτου ἐξετάσομεν τὴν παρ' αὐτῷ γενικωτέραν χρῆσιν τῶν λέξεων ἐπιμέλεια καὶ ἐπιμελεῖσθαι.

Ἡ τελευταία τῶν λέξεων τούτων εὕρηται κατὰ τὴν εὐρυτάτην αὐτῆς ἐκδοχὴν ἐν τέλει τοῦ ἄρτι παρατεθέντος διαλόγου πρὸς τὸν Ἀριστόδημον, ἔνθα ὁ Σωκράτης λέγει· "γνώσῃ τὸ θεῖον ὅτι τοσοῦτον καὶ τοιοῦτόν ἐστιν, ὥσθ' ἅμα

"πάντα ὁρᾶν καὶ πάντα ἀκούειν καὶ πανταχοῦ παρεῖναι καὶ "ἅμα πάντων ἐπιμελεῖσθαι (= φροντίζειν)."[1]

Ὁ ἄνθρωπος, ὡς εἰκός, οὐδαμῶς ἀποκλείεται τῆς γενικῆς ταύτης ἐπιμελείας. "Ὁ Σωκράτης," ὡς λέγει ὁ Ξενοφῶν, "ἐπιμελεῖσθαι θεοὺς ἐνόμιζεν ἀνθρώπων οὐχ ὃν τρόπον οἱ "πολλοὶ νομίζουσιν. Οὗτοι μὲν γὰρ οἴονται τοὺς θεοὺς τὰ "μὲν εἰδέναι, τὰ δ' οὐκ εἰδέναι· Σωκράτης δ' ἡγεῖτο πάντα "μὲν θεοὺς εἰδέναι, τά τε λεγόμενα καὶ πραττόμενα καὶ τὰ "σιγῇ βουλευόμενα, πανταχοῦ δὲ παρεῖναι, καὶ σημαίνειν τοῖς ἀνθρώποις περὶ τῶν ἀνθρωπείων πάντων."[2]

Τοῦτο τὸ "σημαίνειν τοῖς ἀνθρώποις", οὗ εὐθὺς ἐφεξῆς ἐξετάσομεν τὴν ἀληθῆ φύσιν, ἐπιφαίνεται ἐν τῷδε τῷ χωρίῳ ὥς τις ἐξαίρετος μαρτυρία τῆς περὶ τοῦ ἀνθρώπου θείας μερίμνης· προϊόντες δὲ ὀψόμεθα, ὁποίαν βαρύτητα προστίθησιν αὐτῷ ἡ Σωκρατικὴ διδασκαλία. Ἀλλ' ἐνταῦθα παρεμπίπτει ἄλλο τι ζήτημα, περὶ οὗ ὀφείλομεν εἰπεῖν πρότερον ὀλίγα τινά.

Ἐν ἀρχῇ τοῦ πρὸς τὸν Ἀριστόδημον διαλόγου (§ 5—7) προβάλλων ὁ Σωκράτης ὡς τεκμήρια τῆς πρὸς τὸν ἄνθρωπον εὐμενείας τῆς θεότητος τὴν ὀργανικὴν τελειότητα τοῦ σώματος καὶ τὴν πληθὺν τῶν χορηγηθέντων τῷ ἀνθρώπῳ πρὸς συντήρησιν αὐτοῦ πόρων, καὶ τέλος πάντων τὸν ἔμφυτον ἔρωτα τῆς τεκνοποιΐας πρὸς διατήρησιν τοῦ γένους αὐτοῦ, οὐδεμίαν ἐπάγεται σαφῆ ἐπιφύλαξιν, οὐδεμίαν διαμαρτυρίαν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, ἤ, μᾶλλον ἀναμφισβητήτως εἰπεῖν, ὑπὲρ τῆς αὐτενεργείας καὶ τῆς προσωπικῆς τοῦ ἀνθρώπου πρωτοβουλίας. Ἆρά γε παρεγνώρισεν, ἢ ἀπεδοκίμασεν ὁ Σωκράτης τὴν πρωτοβουλίαν ταύτην; Οὐδαμῶς· πᾶσα ἡ διδα-

[1] Ἀπομν. Α', δ', 18.

[2] Ἀπομν. Α', α', 19. Τοῦτό ἐστι τὸ τελευταῖον πόρισμα τοῦ πρώτου κεφαλαίου τῶν Ἀπομνημονευμάτων.

σκαλία αὐτοῦ ἀποκρούει τοιαύτην ὑπόθεσιν. Τὸ γινώσκειν ἑαυτόν, τὸ διδάσκειν ἑαυτόν, τὸ φιλοπονεῖν, τὸ βελτιοῦν ἑαυτόν, ταῦτά εἰσιν ἐν συνόλῳ τὰ παραγγέλματα καὶ αἱ παραινέσεις τοῦ Σωκράτους πρὸς τοὺς συνόντας αὐτῷ, καὶ ταῦτα πάντα ἀναγκαίως ἀπαιτοῦσι καὶ συνεπάγονται διηνεκῆ ἐξάσκησιν τῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐνεργείας. Ἡ ἔλλειψις, ἣν ἄρτι ὑπεδείξαμεν, προέρχεται ἁπλῶς ἐκ τῆς ἀτελείας τῆς ἀρχαίας ἐπιστήμης. Ἐν ἐποχῇ λίαν μεταγενεστέρᾳ, καὶ δυνατὸν εἰπεῖν ὅτι μόνον ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις, ἡ ἐπιστήμη ἐδυνήθη καθιερῶσαι ὡς γενικὸν νόμον παντὸς ὀργανισμοῦ τὴν ἐν αὐτῷ συνύπαρξιν, τὴν συνδρομὴν καὶ τὴν ἀδιάκοπον δρᾶσιν καὶ ἀντίδρασιν τοῦ ἐν γένει βίου καὶ πολλῶν ἐν μέρει βίων. Ἡ ἀρχαιότης ἀείποτε ἐθεώρησε διακεκριμένα ἀπ' ἀλλήλων τὰ δύο ταῦτα εἴδη τῆς ζωῆς· καὶ ὁτὲ μὲν ἀπεδέχετο τὴν ὕπαρξιν ἀπείρων ἀτόμων, ὧν ἡ συνδρομὴ ἀπετέλεσε τὸν κόσμον[1], ὁτὲ δ' ἐθεώρει τὸ πᾶν ὡς περιλαμβάνον ἐν ἑαυτῷ πάσας τὰς ἀτομικὰς ὑπάρξεις· καὶ ἡ φυσιολογία μάλιστα προέβη εἰς τὸ ἑξῆς πόρισμα, ὅτι ἐν παντὶ ἐμψύχῳ ὄντι "ξύρροια μία, ξύμπνοια "μία, ξυμπαθέα πάντα, κατὰ μὲν οὐλομελίην πάντα, κατὰ μέρος "δὲ τὰ ἐν ἑκάστῳ μέρει μέρεα, πρὸς τὸ ἔργον."[2] Ἀλλ' ὅμως οὔτε ἐδίδασκεν οὔτε ἐγίνωσκεν, ὅτι ἕκαστον στοιχεῖον ζωϊκὸν τείνει πρὸς τὸ συγκεντρῶσαι ἐν ἑαυτῷ καὶ στρέψαι πρὸς ἴδιον ὄφελος τὴν ἐνέργειαν πάντων τῶν ἄλλων. Ὅθεν καὶ ὁ Σωκράτης οὐδὲν πλέον τῶν συγχρόνων αὐτῷ ἐγίνωσκε περὶ τούτου, καὶ οὐδὲν μᾶλλον ἐκείνων ἠδύνατο ἐπιστημόνως ἑρμηνεῦσαι τὴν ἐν τῷ σύμπαντι συμφωνίαν τῆς θείας ἐπιμελείας καὶ τῆς

---

[1] Esse ea, quæ solido atque æterno corpore constent
Semina, quæ rerum primordiaque esse docemus,
Undè omnis rerum nunc constet summa creata.
LUCRET. I, v, 508.

[2] Ἱπποκρ. περὶ τροφῆς, κεφ. Δ', 23. τόμ. Θ' τῆς ἐκδ. τοῦ LITTRÉ.

ἀνθρωπίνης ἐνεργείας· ὅ,τι δ' ἐστερεῖτο ἐκ τῆς ἐπιστήμης, τοῦτο ἀνεζήτησεν ἐν τῇ θεολογίᾳ. Ἐπειδὴ ἀπένειμεν εἰς τὴν θείαν φιλανθρωπίαν τήν τε τοῦ ἡμετέρου σώματος τελειότητα καὶ τὴν ἄπειρον ἀφθονίαν τῶν πρὸς εὐζωΐαν πόρων, ἀπένειμεν αὐτῇ ὁμοίως καὶ τὸ δῶρον τῆς ἡμετέρας ψυχῆς καὶ τῆς ἡμετέρας ἐνεργείας, δῶρον πάντων πολυτιμότατον, ἀμετάκλητον ἄλλως, ἀχώριστον τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἐπιβεβαιοῦν τῷ ἀνθρώπῳ τήν τε δύναμιν καὶ τὸ μεγαλεῖον αὐτοῦ. "Οὐ τοίνυν "μόνον ἤρκεσε τῷ θεῷ (λέγει πρὸς τὸν Ἀριστόδημον ὁ "Σωκράτης) τοῦ σώματος ἐπιμεληθῆναι, ἀλλ', ὅπερ μέγιστόν "ἐστι, καὶ τὴν ψυχὴν κρατίστην τῷ ἀνθρώπῳ ἐνέφυσε. Τίνος "γὰρ ἄλλου ζώου ψυχὴ πρῶτα μὲν θεῶν τῶν τὰ μέγιστα καὶ "κάλλιστα συνταξάντων ᾔσθηται ὅτι εἰσί; τί δὲ φῦλον ἄλλο ἢ "ἄνθρωποι θεοὺς θεραπεύουσι; ποία δὲ ψυχὴ τῆς ἀνθρωπίνης "ἱκανωτέρα προφυλάττεσθαι ἢ λιμόν, ἢ δίψος, ἢ ψύχη, ἢ θάλπη, "ἢ νόσοις ἐπικουρῆσαι, ἢ ῥώμην ἀσκῆσαι, ἢ πρὸς μάθησιν "ἐκπονῆσαι, ἤ, ὅσα ἂν ἀκούσῃ ἢ ἴδῃ ἢ μάθῃ, ἱκανωτέρα ἐστὶ "διαμεμνῆσθαι; Οὐ γὰρ πάνυ σοι κατάδηλον ὅτι παρὰ τὰ ἄλλα "ζῷα ὥσπερ θεοὶ οἱ ἄνθρωποι βιοτεύουσι, φύσει καὶ τῷ σώματι "καὶ τῇ ψυχῇ κρατιστεύοντες; . . . Σὺ δὲ ἀμφοτέρων τῶν "πλείστου ἀξίων τετυχηκὼς οὐκ οἴει σου θεοὺς ἐπιμελεῖσθαι; "Ἀλλ' ὅταν τί ποιήσωσι, νομιεῖς αὐτούς σου φροντίζειν;"[1]

Τίς οὐ καθορᾷ ἐν τοῖς λόγοις τούτοις θαυμαστήν τινα εἰκόνα τῆς ἀνθρωπίνης μεγαλοφυΐας καὶ τῶν ἔργων αὐτῆς;

---

[1] Ἀπομν. Α', δ', 13—14. Τοῦτ' αὐτὸ ἀποφαίνεται καὶ πρὸς τὸν Εὐθύδημον διαλεγόμενος (Δ', γ', 12), ἔνθα ἐρωτᾷ. "Τὸ δὲ καὶ ἑρμηνείαν "δοῦναι (τοὺς θεούς), δι' ἧς πάντων τῶν ἀγαθῶν μεταδίδομέν τε ἀλλήλοις "διδάσκοντες καὶ κοινωνοῦμεν καὶ νόμους τιθέμεθα καὶ πολιτευόμεθα;" Ὁ δὲ Εὐθύδημος ἀποκρίνεται· "παντάπασιν ἐοίκασιν, ὦ Σώκρατες, οἱ θεοὶ "πολλὴν τῶν ἀνθρώπων ἐπιμέλειαν ποιεῖσθαι."

Ἡ εἰκὼν αὕτη ἀναμιμνήσκει ἡμᾶς ἐκείνην τὴν εἰκόνα τοῦ πρωτογενοῦς πολιτισμοῦ, ἣν ὁ Αἰσχύλος διέγραψεν ἐν τῳ "Προμηθεῖ" αὐτοῦ. Ἀλλὰ παρὰ μὲν τῷ τραγικῷ ὁ ἄνθρωπος ἔκ τε ἑαυτοῦ καὶ ἐκ τῆς ἰδίας αὐτοῦ φύσεως καταδικάζεται εἰς μοιραίαν τινὰ ἀπονάρκωσιν, ἣν ἡ φθονερὰ τυραννία τοῦ Διὸς ἐπεθύμει διαιωνίσαι· πρὸς ἀπολύτρωσιν δὲ αὐτοῦ ἀπαιτεῖται ἡ ἐπέμβασις γενναίου τινὸς Τιτᾶνος, ἀπηνῶς διὰ τοῦτο τιμωρηθέντος· παρὰ δὲ τῷ Σωκράτει ὁ ἄνθρωπος ἐξ ἀρχῆς ἔλαβε παρὰ τῆς ἀγαθότητος τοῦ θεοῦ ἅμα τῇ ὑπάρξει καὶ ἐνέργειαν ἐλευθέραν καὶ γόνιμον.

Λείπεται δ' ἔτι ἡμῖν ἀκοῦσαι καὶ τὴν ἀπόκρισιν, ἣν ὁ Ἀριστόδημος ἔδωκε πρὸς τὴν τελευταίαν τοῦ Σωκράτους ἐρώτησιν· "ἀλλ' ὅταν τί ποιήσωσι, νομιεῖς αὐτούς σου φροντίζειν;" Νενικημένος ὑπὸ τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ διδασκάλου, ἀπεδέξατο ἐπὶ τέλους, ὅτι οἱ θεοὶ φροντίζουσι περὶ αὐτοῦ; Οὐδαμῶς· ὁ Ἀριστόδημος ἐπιμένει, καί, ὅπως πεισθῇ, τοῦτο δὴ παρὰ τῶν θεῶν ἀπαιτεῖ, ὅπως πέμπωσιν αὐτῷ συμβούλους, οἵους καὶ πρὸς τὸν Σωκράτην πέμπουσι, συμβουλεύοντας ὅ,τι χρὴ ποιεῖν καὶ μὴ ποιεῖν.[1]

Ἡ αὐτὴ ἀπαίτησις γίνεται καὶ παρὰ τοῦ Εὐθυδήμου ἐν τῷ πρὸς αὐτὸν διαλόγῳ τοῦ Σωκράτους μετά τινος μικρᾶς διαφορᾶς. Ἀπαριθμήσας ὁ Σωκράτης παντοίας εὐεργεσίας, ἃς ὀφείλομεν τῇ ἀγαθότητι τῶν θεῶν, ἐμνημόνευσεν ἐν τέλει καὶ τῆς βοηθείας, ἣν παρέχουσιν ἡμῖν διὰ τῆς μαντικῆς, ὅταν ἐπερωτώμενοι ὑφ' ἡμῶν περὶ τῶν ἀδήλων λέγωσι τὰ μέλλοντα γενέσθαι, καὶ διδάσκωσιν ἡμᾶς περὶ τοῦ πρακτέου.

[1] "Ὅταν πέμπωσιν, ὥσπερ σοι φὴς πέμπειν αὐτούς, συμβούλους, "ὅ,τι χρὴ ποιεῖν καὶ μὴ ποιεῖν" (Α΄, δ΄, 15). Τὸ ὄνομα σύμβουλοι φαίνεταί πως παράδοξον ἐνταῦθα· διὸ καὶ ὁ BREITENBACH εἰκάζει, ὅτι κατειρωνευόμενος λέγει ταῦτα ὁ Ἀριστόδημος.

Τότε ὁ Εὐθύδημος λέγει πρὸς αὐτόν. "Σοὶ δέ, ὦ Σώκρατες, "ἐοίκασιν (οἱ θεοί) ἔτι φιλικώτερον ἢ τοῖς ἄλλοις χρῆσθαι, "εἴ γε μηδὲ ἐπερωτώμενοι ὑπὸ σοῦ προσημαίνουσί σοι ἅ τε "χρὴ ποιεῖν καὶ ἃ μή." (Δ', γ', 12). Ἀναμφίβολον μὲν ὅτι ἐν ἀμφοτέραις ταῖς ἀποκρίσεσιν ἐνυπάρχει εἰρωνεία τις· ἀλλ' οὐχ ἧττον ὑπεμφαίνεται ἐν αὐταῖς βαθεῖά τις ἔννοια. Καὶ ὄντως, τί χρησιμεύει τῷ ἀνθρώπῳ τὸ πιστεύειν, ὅτι ὑπάρχει θεία πρόνοια, εἰ μὴ ἦν δεδομένον αὐτῷ τὸ γινώσκειν ἐκ τῶν προτέρων, ἢ τοὐλάχιστον τὸ εἰκάζειν, τί θέλει καὶ τί παρασκευάζει ἡ πρόνοια αὕτη, ὅπως κατ' αὐτὴν ῥυθμίζῃ τὰς σκέψεις καὶ τὰς πράξεις αὐτοῦ; Κατὰ τὸ μέτρον τῶν θρησκευτικῶν αὐτῆς γνώσεων ἡ Ἑλλὰς προὐνόησε περὶ τῆς ἀπαραιτήτου ταύτης ἀνάγκης, καὶ συνέστησε μαντεῖα, καὶ ἰδίως τὸ ἐν Δελφοῖς, ὅπερ ἦν ὁ μέγας ἰθύντωρ τῶν ἠθῶν καὶ τῶν πολιτειῶν τῆς Ἑλλάδος· τῇ δὲ πανδήμῳ ταύτῃ πίστει ἑπόμενος καὶ ὁ Σωκράτης, ὅπερ δὴ ἐνίοτε ἐποίει, εἰς τὰ μαντεῖα παραπέμπει καὶ τὸν Ἀριστόδημον λέγων πρὸς αὐτόν. "Ὅταν δὲ Ἀθη- "ναίοις πυνθανομένοις τι διὰ μαντικῆς φράζωσιν, οὐ καὶ σοὶ "δοκεῖς φράζειν αὐτούς; οὐδ' ὅταν τοῖς Ἕλλησι τέρατα πέμ- "ποντες προσημαίνωσιν, οὐδ' ὅταν πᾶσιν ἀνθρώποις, ἀλλὰ μόνον "σὲ ἐξαιροῦντες ἐν ἀμελείᾳ κατατίθενται;" (Α', δ', 15). Ὁμολογητέον ὅτι ἡ ἀπόκρισις αὕτη τοῦ Σωκράτους φαίνεταί πως ἀτελής· διότι ὁ μὲν Ἀριστόδημος ἐπεθύμησεν ἔχειν, ὡς ὁ Σωκράτης εἶχε, παρὰ τῶν θεῶν "συμβούλους ὅ,τι χρὴ ποιεῖν "καὶ μὴ ποιεῖν·" ὁ δὲ Σωκράτης οὐδὲν λέγει περὶ τούτου. Ἆρά γε ἠθέλησεν ὑπεκφυγεῖν τὸ ζητούμενον, ἢ (ὡς ἔστιν εἰκάσαι ἐκ τῆς ἐν τῷ μέρει τούτῳ συγχύσεως τοῦ κειμένου) ἐλλείπει ἡ ἀληθής, ἢ τοὐλάχιστον πλήρης, ἀπόκρισις αὐτοῦ; Ὁπωσδήποτε, ἡ πρὸς τὸν Εὐθύδημον δοθεῖσα ἀπόκρισις ἔχει διάφορον χαρακτῆρα καὶ διάφορον βαρύτητα. Ἀναμνήσαντος

αὐτὸν τοῦ Εὐθυδήμου ὅ,τι συνήθως ἤρεσκεν αὐτῷ λέγειν, ὅτι δηλ. οἱ θεοὶ προσημαίνουσιν αὐτῷ ἅ τε χρὴ ποιεῖν καὶ ἃ μή, ἀπεκρίνατο τάδε. "Ὅτι δέ γε ἀληθῆ λέγω, καὶ σὺ γνώσῃ, "ἂν μὴ ἀναμένῃς ἕως ἂν τὰς μορφὰς τῶν θεῶν ἴδῃς, ἀλλ' "ἐξαρκῇ σοι τὰ ἔργα αὐτῶν ὁρῶντι σέβεσθαι καὶ τιμᾶν "τοὺς θεούς."[1] Ἐν ταῖς λέξεσιν "ἀλλ' ἐξαρκῇ σοι τὰ ἔργα "αὐτῶν ὁρῶντι" περιλαμβάνεται, κατά γε τὴν ἐμὴν γνώμην, πᾶν ὅ,τι ὁ Σωκράτης ἐφρόνει περὶ τῶν σημαινομένων τοῖς ἀνθρώποις παρὰ τῶν θεῶν· καὶ ἀληθῶς, οὐδέποτ' ἔδωκεν ἄλλην τούτου ἑρμηνείαν· οὕτω δὲ μόνον δύναταί τις κατανοῆσαι τὴν θαυμαστὴν ἐκείνην διαβεβαίωσιν, δι' ἧς ὁ Ξενοφῶν συμπληροῖ τὸ προτελευταῖον κεφάλαιον τῶν Ἀπομνημονευμάτων. Μετὰ τὴν ἔκθεσιν τῶν συμβουλῶν, ἃς ὁ Σωκράτης ἐδίδου περὶ τῆς χρήσεως τῶν παντοίων γνώσεων καὶ ἐπιστημῶν πρὸς ἐπιτυχίαν παντὸς ἔργου, ἐπιλέγει καὶ τάδε περὶ τῶν ἐπέκεινα τῆς ἀνθρωπίνης σοφίας. "Εἰ δέ τις μᾶλλον ἢ κατὰ τὴν "ἀνθρωπίνην σοφίαν ὠφελεῖσθαι βούλοιτο, συνεβούλευε μαντικῆς "ἐπιμελεῖσθαι· τὸν γὰρ εἰδότα, δι' ὧν οἱ θεοὶ τοῖς ἀνθρώποις "περὶ τῶν πραγμάτων σημαίνουσιν, οὐδέποτ' ἔρημον ἔφη "γίγνεσθαι συμβουλῆς θεῶν."[2] Πῶς ἄλλως λοιπὸν δύναταί τις κατανοῆσαι τὴν διαβεβαίωσιν ταύτην ἢ ἀναμιμνησκόμενος τὸ ἀνωτέρω εἰρημένον ὑπὸ τοῦ Σωκράτους, "ἐξαρκεῖ σοι τὰ ἔργα "αὐτῶν ὁρῶντι σέβεσθαι καὶ τιμᾶν τοὺς θεούς;" Ἀλλὰ περὶ μὲν τούτου καὶ ἐφεξῆς ἔσται λόγος.

Νῦν δὲ σημειωτέον ὅτι ἡ θεωρία αὕτη τοῦ Σωκράτους, ἡ περὶ τοῦ σημαίνειν, ἐξέπληττε μάλιστα τοὺς πολλοὺς τῶν Ἀθηναίων, καὶ ἔτι μᾶλλον διήγειρε τὴν πρὸς αὐτὸν

[1] Ἀπομν. Δ', γ', 13.
[2] Ἀπομν. Δ', ζ', 10.

δυσμένειαν. Τὴν σκέψιν αὐτοῦ ταύτην, ἣν οὕτως ἀτελῶς κατενόησαν οἱ διαδεχθέντες αὐτὸν φιλόσοφοι, ἠδύναντο κάλλιον κατανοῆσαι οἱ συμπολῖται αὐτοῦ; Παράδοξον ὑπολαμβάνοντες τὴν σκέψιν ταύτην, οὐκ ἠδύναντο ἐναργῶς διακρῖναι τὸ ἐν αὐτῇ ὀρθὸν καὶ τὸ βάθος τῆς ἐννοίας αὐτῆς· ἴσως δὲ καὶ αὐτὸς ὁ Σωκράτης ἀδημονῶν, ὅτι οὐ κατενόουν τὴν σκέψιν αὐτοῦ, καὶ ἀποβαλὼν πᾶσαν περὶ τούτου ἐλπίδα, οὐκ ἐσπούδαζε διασκεδάσαι ταύτην αὐτῶν τὴν πλάνην· καὶ αὐτὸς ἄλλως τε ἀδιστάκτως διεβεβαίου, ὅτι θείᾳ τινὶ εὐνοίᾳ κατὰ τοῦτο ἀπέλαυεν ἰδίως τῆς ἀγαθότητος τῶν θεῶν, καὶ αὕτη ἡ ἀφελὴς καὶ ἅμα τολμηρὰ παρρησία προὐκάλεσεν, ὡς εἰκός, τῶν ἀντιπάλων αὐτοῦ τὴν δυσπιστίαν καὶ ἐξηρέθισε τὸ μῖσος αὐτῶν. Ἐν τῇ διαβεβαιώσει ταύτῃ τοῦ Σωκράτους διέκριναν, ἢ προσεποιοῦντο ὅτι διέκριναν, σαφές τι τεκμήριον, ὅτι ἀπεδέχετο οὐχί, ὡς κοινῶς λέγεται, νέας θεότητας, ἀλλὰ νέα θρησκευτικὰ δόγματα.[1] Τοῦτο ἀπετέλεσε τὸ πρῶτον καὶ κύριον ἔγκλημα, ὅπερ οἱ κατήγοροι αὐτοῦ διετύπωσαν εἰς τακτικὴν κατηγορίαν, ὅτε συνεσκέψαντο εἰσαγαγεῖν αὐτὸν ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου τῶν Ἡλιαστῶν, καὶ ἐξαιτῆσαι κατ᾽ αὐτοῦ θανάτου ποινήν, ἣ καὶ ἐπεβλήθη αὐτῷ. Ὁ Ξενοφῶν, ὃς ἅπαν τὸ πρῶτον κεφάλαιον τῶν Ἀπομνημονευμάτων ὥρισεν ἰδιαίτατα εἰς δικαιολογίαν τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ, προσεπάθησεν ἰδίως ἀνασκευάσαι τὴν κοινὴν γνώμην περὶ τῆς Σωκρατικῆς διδασκαλίας τοῦ σημαίνειν, καὶ ἐν τούτῳ πολυτίμους παρέχει ἡμῖν διασαφήσεις, ὧν ἕνεκα πρέπον νομίζομεν αὐτολεξεὶ παραθέσθαι ἐνταῦθα τοὺς λόγους αὐτοῦ. "Πολλάκις ἐθαύμασα, τίσι ποτὲ λόγοις "Ἀθηναίους ἔπεισαν οἱ γραψάμενοι Σωκράτην, ὡς ἄξιος εἴη

---

[1] Οὕτω πάντως νοητέον τὸ ἐν τῇ κατηγορίᾳ "καινὰ δαιμόνια", ὡς ἐκτενέστερον περὶ τούτου λέγομεν ἐφεξῆς, ἐν κεφ. Η'.

"θανάτου τῇ πόλει. Ἡ μὲν γὰρ γραφὴ κατ' αὐτοῦ τοιάδε τις "ἦν. Ἀδικεῖ Σωκράτης, οὓς μὲν ἡ πόλις νομίζει "θεοὺς οὐ νομίζων, ἕτερα δὲ καινὰ δαιμόνια εἰσ- "φέρων· ἀδικεῖ δὲ καὶ τοὺς νέους διαφθείρων. Πρῶτον "μὲν οὖν, ὡς οὐκ ἐνόμιζεν οὓς ἡ πόλις νομίζει θεούς, ποίῳ "πότ' ἐχρήσαντο τεκμηρίῳ; θύων τε γὰρ φανερὸς ἦν πολλάκις "μὲν οἴκοι, πολλάκις δὲ καὶ ἐπὶ τῶν κοινῶν τῆς πόλεως "βωμῶν, καὶ μαντικῇ χρώμενος οὐκ ἀφανὴς ἦν· διετεθρύλητο "γὰρ ὡς φαίη Σωκράτης τὸ δαιμόνιον ἑαυτῷ σημαίνειν· "ὅθεν δὴ καὶ μάλιστά μοι δοκοῦσιν αὐτὸν αἰτιάσασθαι καινὰ "δαιμόνια εἰσφέρειν. Ὁ δ' οὐδὲν καινότερον εἰσέφερε τῶν "ἄλλων, ὅσοι μαντικὴν νομίζοντες οἰωνοῖς τε χρῶνται καὶ "φήμαις καὶ συμβόλοις καὶ θυσίαις· Οὗτοί τε γὰρ ὑπολαμβά- "νουσιν οὐ τοὺς ὄρνιθας οὐδὲ τοὺς ἀπαντῶντας εἰδέναι τὰ "συμφέροντα τοῖς μαντευομένοις, ἀλλὰ τοὺς θεοὺς διὰ τούτων "αὐτὰ σημαίνειν, κἀκεῖνος δὲ οὕτως ἐνόμιζεν. Ἀλλ' οἱ μὲν "πλεῖστοί φασιν ὑπό τε τῶν ὀρνίθων καὶ τῶν ἀπαντώντων "ἀποτρέπεσθαί τε καὶ προτρέπεσθαι· Σωκράτης δέ, ὥσπερ "ἐγίγνωσκεν, οὕτως ἔλεγε· τὸ δαιμόνιον γὰρ ἔφη σημαίνειν· "καὶ πολλοῖς τῶν ξυνόντων προηγόρευε τὰ μὲν ποιεῖν, τὰ δὲ "μὴ ποιεῖν, ὡς τοῦ δαιμονίου προσημαίνοντος . . . . "Καίτοι τίς οὐκ ἂν ὁμολογήσειεν αὐτὸν βούλεσθαι μήτ' ἠλίθιον "μήτ' ἀλαζόνα φαίνεσθαι τοῖς συνοῦσιν; ἐδόκει δ' ἂν ἀμφότερα "ταῦτα, εἰ προαγορεύων ὡς ὑπὸ θεοῦ φαινόμενα ψευδόμενος "ἐφαίνετο. Δῆλον οὖν ὅτι οὐκ ἂν προέλεγεν, εἰ μὴ ἐπίστευεν "ἀληθεύσειν. Ταῦτα δὲ τίς ἂν ἄλλῳ πιστεύσειεν ἢ θεῷ; "πιστεύων δὲ θεοῖς πῶς οὐκ εἶναι θεοὺς ἐνόμιζεν;" (Α', α', 1—6).

Ἀναμφιβόλως ὁ Ξενοφῶν ἐν τῇ συνηγορίᾳ ταύτῃ ἅμα μὲν ἐπιθυμῶν ὑπεραπολογήσασθαι τοῦ ἰδίου διδασκάλου, ἅμα

δὲ ἀποφεύγων τὸ κατακρῖναι τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ, μεταχειρίζεται γριφῶδες ὕφος. Ἐκ τοῦ πιστεύειν εἰς ἕνα θεὸν οὐδαμῶς συνάγεται ὅτι ὁ Σωκράτης ἀποδέχεται τοὺς τῶν Ἀθηναίων θεούς, ὅπερ ἐστὶ τὸ ἐν τῇ κατηγορίᾳ προβαλλόμενον ἔγκλημα. Ὡσαύτως δὲ καὶ ἡ εὐμενὴς ὑπόθεσις, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἀπονέμουσι τοῖς θεοῖς ἀμέσως τοὺς οἰωνούς, οὓς ἔκ τινων συμβεβηκότων συνάγουσιν, οὐδαμῶς ἐξαρκεῖ ἀποδεῖξαι, ὅτι ἡ μαντική, εἰς ἣν ὁ Σωκράτης πιστεύει, ἡ αὐτή ἐστι τῇ τῶν Ἀθηναίων. Παρατηρητέον πρὸς τούτοις ὅτι τἆλλα ὄργανα τῆς τῶν Ἀθηναίων μαντικῆς καταλέγων ὁ Ξενοφῶν οὐδὲν λέγει περὶ τοῦ πρωτίστου αὐτῶν, τοῦτ' ἔστι περὶ τῶν μαντείων. Κατὰ τοῦτο ἡ τοῦ Σωκράτους ὑπεράσπισις ἦν ὡς ἀληθῶς δύσκολος· διότι ὁ περὶ μαντείων λόγος οὐκ ἔμελλεν εἶναι περὶ ἁπλοῦ τινος συμβολικοῦ σημείου, ὡς περὶ τῶν ἄλλων οἰωνῶν, ἀλλὰ περὶ ἀμέσου καὶ σαφοῦς δηλώσεως τῆς θείας βουλῆς· ἐν τούτῳ δὲ τὸ λέγειν ἀμφίβολα ἢ διφορούμενα οὐδὲν εἶχεν ὄφελος, ἀλλ' ἀνάγκη ἦν ἀπροκαλύπτως ἢ ἀποδέξασθαι ἢ ἀρνήσασθαι· ὁ δὲ συνήγορος τοῦ Σωκράτους οὐδέτερον τούτων ἐδύνατο ποιῆσαι ἐπωφελῶς· ὅθεν ἐποίησεν ὅ,τι μόνον ὑπελείπετο αὐτῷ, τοῦτ' ἔστι τὸ μηδὲν εἰπεῖν.

Ἀλλὰ καίτοι ὡς δικανικὴ ὑπεράσπισις ἡ τοῦ Ξενοφῶντος συνηγορία ἐστὶν ἁπλῶς εὐλογοφανής, ὡς ἔκθεσις διδασκαλίας μέγα ἐμπεριλαμβάνει διάφορον, ἅτε δεικνύουσα ἡμῖν τὴν ἐνδόμυχον πίστιν τοῦ Σωκράτους εἰς τὴν θεότητα, ὁποῖόν ποτ' ἂν ᾖ τὸ ὄνομα, ὃ ἀποδίδωσιν αὐτῇ — τὸ δαιμόνιον, θεός, ὁ θεός, οἱ θεοί, τὸ θεῖον· — καὶ τῇ πίστει ταύτῃ συνέχεται ἡ πεποίθησις αὐτοῦ εἰς τὰ σημεῖα, ἅτινα νομίζει ὅτι πέμπουσιν εἰς αὐτὸν οἱ θεοί, καὶ ἅτινα μεταβιβάζει τοῖς περὶ αὐτόν.

Ποία δέ τίς ἐστιν ἡ φύσις τῶν σημείων τούτων; ἆρά γε οὐκ εἰσὶν ἁπλῶς τὰ σημεῖα ἐκεῖνα, ἅπερ ἡ θεότης παρέχει

τῷ ἀνθρώπῳ ἐκ τοῦ ὁρᾶν τὰ ἔργα αὐτῆς, ὡς πρὸ μικροῦ εἴδομεν τοῦτο μαρτυρούμενον ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Σωκράτους; Ὁ Ξενοφῶν οὐδὲν λέγει περὶ τούτου διαρρήδην· ἀλλ' ἡ ὑπ' αὐτοῦ γινομένη διήγησις τῶν καθ' ἕκαστα μάλιστά ἐστι διαφέρουσα, καὶ πληρέστατα διαφωτίζει τὸ μέρος τοῦτο τῆς τοῦ Σωκράτους διδασκαλίας.

Κατὰ τίνας δὲ περιστάσεις καὶ ἐν τίνι μέτρῳ πρέπον ἦν προσφεύγειν εἰς τὴν μαντικήν, οἵαν ταύτην ἐνόει ὁ Σωκράτης; Τὸ ζήτημα τοῦτο ὡς λίαν σπουδαῖον οὐκ ἐδύνατο παραβλέψαι· ὅθεν λέγει περὶ τούτου. "Τὰ μὲν ἀναγκαῖα συνεβούλευεν (ὁ "Σωκράτης) πράττειν, ὡς ἐνόμιζεν ἄριστ' ἂν πραχθῆναι· περὶ "δὲ τῶν ἀδήλων, ὅπως ἀποβήσοιτο, μαντευσομένους ἔπεμπεν, "εἰ ποιητέα. Καὶ τοὺς μέλλοντας οἴκους τε καὶ πόλεις καλῶς "οἰκήσειν μαντικῆς ἔφη προσδεῖσθαι· τεκτονικὸν μὲν γὰρ ἢ "χαλκευτικὸν ἢ γεωργικὸν ἢ ἀνθρώπων ἀρχικὸν ἢ τῶν τοι-"ούτων ἔργων ἐξεταστικὸν ἢ λογιστικὸν ἢ οἰκονομικὸν ἢ στρατη-"γικὸν γενέσθαι, πάντα τὰ τοιαῦτα μαθήματα καὶ ἀνθρώπου "γνώμῃ αἱρετὰ ἐνόμιζεν εἶναι· τὰ δὲ μέγιστα τῶν ἐν τούτοις "ἔφη τοὺς θεοὺς ἑαυτοῖς καταλείπεσθαι, ὧν οὐδὲν δῆλον εἶναι "τοῖς ἀνθρώποις. Οὔτε γὰρ τῷ καλῶς ἀγρὸν φυτευσαμένῳ "δῆλον, ὅστις καρπώσεται, οὔτε τῷ καλῶς οἰκίαν οἰκοδομησα-"μένῳ δῆλον, ὅστις ἐνοικήσει, οὔτε τῷ στρατηγικῷ δῆλον, εἰ "συμφέρει στρατηγεῖν, οὔτε τῷ πολιτικῷ δῆλον, εἰ συμφέρει "τῆς πόλεως προστατεῖν, οὔτε τῷ καλὴν γήμαντι, ἵνα εὐφραί-"νηται, δῆλον, εἰ διὰ ταύτην ἀνιάσεται, οὔτε τῷ δυνατοὺς ἐν "τῇ πόλει κηδεστὰς λαβόντι δῆλον, εἰ διὰ τούτους στερήσεται "τῆς πόλεως. Τοὺς δὲ μηδὲν τῶν τοιούτων οἰομένους εἶναι "δαιμόνιον, ἀλλὰ πάντα τῆς ἀνθρωπίνης γνώμης, δαιμονᾶν "ἔφη· δαιμονᾶν δὲ καὶ τοὺς μαντευομένους ἃ τοῖς ἀνθρώποις "ἔδωκαν οἱ θεοὶ μαθοῦσι διακρίνειν· οἷον, εἴ τις ἐπερωτῴη,

"πότερον ἐπιστάμενον ἡνιοχεῖν ἐπὶ ζεῦγος κρεῖττον λαβεῖν ἢ "μὴ ἐπιστάμενον; ἢ πότερον ἐπιστάμενον κυβερνᾶν ἐπὶ τὴν "ναῦν κρεῖττον λαβεῖν ἢ μὴ ἐπιστάμενον; ἢ ἃ ἔξεστιν ἀριθμή-"σαντας ἢ μετρήσαντας ἢ στήσαντας εἰδέναι· τοὺς τὰ τοιαῦτα "παρὰ τῶν θεῶν πυνθανομένους ἀθέμιστα ποιεῖν ἡγεῖτο. Ἔφη "δὲ δεῖν, ἃ μὲν μαθόντας ποιεῖν ἔδωκαν οἱ θεοί, μανθάνειν· "ἃ δὲ μὴ δῆλα τοῖς ἀνθρώποις ἐστί, πειρᾶσθαι διὰ μαντικῆς "παρὰ τῶν θεῶν πυνθάνεσθαι· τοὺς θεοὺς γὰρ οἷς ἂν "ὦσιν ἵλεῳ σημαίνειν."[1]

Ὁ Σωκρατικὸς οὗτος κανὼν ὀρθῶς ἐννοούμενος, καὶ ἀπηλλαγμένος τῶν τρόπων τῶν ὑπὸ τοῦ ἀρχαίου ἔθους ἐπιβαλλομένων αὐτῷ, διαμένει διηνεκῶς ἀληθεύων παρὰ παντὶ εὐσεβοῦντι ἀνθρώπῳ. Ἐν μὲν τοῖς πράγμασι τοῖς ὑποκειμένοις εἰς τὴν ἀνθρωπίνην πεῖραν καὶ κατανόησιν ἔχομεν φυσικοὺς ὁδηγοὺς τὴν ἐπιστήμην, τὴν τέχνην, τὴν λογικήν, τὸν ὀρθὸν λόγον· ἐν δὲ τοῖς πράγμασιν, ὧν τὴν πορείαν οὔτε προορᾶν δυνάμεθα οὔτε διευθύνειν, ἀνάγκην ἔχομεν ὁδηγίας προερχομένης ἔκ τινος πίστεως, εἴτε τυφλὴ πεποίθησίς ἐστιν αὕτη εἰς τὴν κοινῶς λεγομένην τύχην, εἴτε πεφωτισμένη συναίσθησις θείας τινὸς προνοίας. Βεβαίως ἡ ὁροθετικὴ γραμμὴ ἡ χωρίζουσα τὰς δύο ταύτας, περὶ ὧν ὁ λόγος, κατηγορίας οὐκ ἔστιν ἀμετακίνητος, ἀλλὰ διαφέρει ἀφ' ἑνὸς εἰς ἄλλον ἄνθρωπον κατὰ τὸν βαθμὸν τῶν γνώσεων καὶ τῆς ἱκανότητος ἑκάστου· ὡσαύτως δὲ διαφέρει ἀπὸ αἰῶνος εἰς αἰῶνα κατὰ τὴν ἐν γένει κατάστασιν τῶν κοινωνικῶν ἠθῶν· καὶ τὰ νῦν βεβαίως ἐστὶ πολὺ διάφορος τῆς ἐπὶ Σωκράτους, καθ' ὅσον ἡ δύναμις τοῦ πράττειν καὶ προορᾶν ἐξετάθη παρ' ἡμῖν ἐπὶ πολλῶν φαινομένων, ἅτινα παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ὅλως διέφευγον τὸν ἔλεγχον

---

[1] Ἀπομν. Α', α', 6—9.

τῆς ἀνθρωπίνης μεγαλοφυΐας. Ἀλλ' ὅμως ἔτι μᾶλλον ἐπηυξήθη ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνακαλυπτέων ἀληθειῶν καὶ τῶν ἐπιχειρητέων ἔργων· τὸ δὲ πεδίον τῆς ἀβεβαιότητος ἀντὶ ἐλαττώσεως οὐ μικρὰν προσέλαβεν ἐπέκτασιν· ὅθεν ὁ τοῦ Σωκράτους κανὼν διαμένει μέχρι νῦν κατὰ πάντα ἐπίκαιρος. Ἀείποτε ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀνάγκην εὐρυτέρας τινὸς πεποιθήσεως ἢ τῆς ἐγκειμένης ἐν ταῖς ἰδίαις αὐτοῦ δυνάμεσιν, ὅπως διεισδύσῃ εἰς τὰς ἐνώπιον αὐτοῦ διανοιγομένας ἀγνώστους χώρας· ὅταν δὲ ἡ ἐπιστήμη μηδὲν λέγῃ, εἰς μόνην τὴν Πρόνοιαν ὀφείλει ἀποτείνειν τὰς ἐρωτήσεις αὐτοῦ· τοῦτο δὲ ἐδίδασκεν ὁ Σωκράτης, καὶ λίαν ὀρθόν ἐστι τὸ κατὰ τὴν διδασκαλίαν ταύτην πράττειν. Ἀλλὰ πρὸς τοῦτο ἆρά γε ὀφείλομεν προσφυγεῖν καὶ εἰς τὴν τοῦ Σωκράτους μαντικήν; Ἡ περὶ τούτου ἔρευνα ἐπανάγει ἡμᾶς εἰς τὸ ζήτημα, οὗτινος πρὸ μικροῦ ἐπελαβόμεθα, τοῦτ' ἔστι — τίς ἐστιν ὁ ἀληθὴς χαρακτὴρ καὶ ἡ ἀληθὴς ἔννοια τῆς μαντικῆς ταύτης.

"Ἐξαρκεῖ σοι τὰ ἔργα αὐτῶν ὁρῶντι σέβεσθαι καὶ τιμᾷν "τοὺς θεούς." Ἀληθὲς μὲν ὅτι διὰ παντὸς τοῦ κειμένου τῶν Ἀπομνημονευμάτων οὐδὲν ἄλλο τῶν Σωκρατικῶν ἀποφθεγμάτων εὑρίσκομεν οὕτως ὁριστικῶς καὶ σαφῶς ἐκπεφρασμένον, ὡς τὸν λόγον τοῦτον, ὃν εἶπε πρὸς τὸν Ἀριστόδημον· ἀλλ' οὐχ ἧττον ἀληθὲς ὅτι οὐδὲν εὑρίσκομεν ἀντιλεγόμενον πρὸς αὐτόν, μᾶλλον δ' εἰπεῖν, οὐδὲν εὑρίσκομεν μὴ συμφωνοῦν ὅλως πρὸς αὐτόν. Ἄλλως τε, εἰ μὴ τοιαύτη ἦν ἡ βάσις τῆς τοῦ Σωκράτους μαντικῆς, ποία τις ἄλλη ἐδύνατο εἶναι; ἆρά γε ἦν ἡ πίστις εἰς τοὺς παντοίους τρόπους τῆς δημώδους χρησμολογίας, εἰς τὸ κελάδημα ἢ τὴν πτῆσιν τῶν ὀρνίθων, εἰς τὰς αἰσίας ἢ ἀπαισίας συναντήσεις, εἰς τοὺς τυχαίους λόγους, εἰς τὰ ἐκ τῆς σπλαγχνοσκοπίας σημεῖα, κ. τ. λ.; Ἀλλὰ ταῦτα ὁ Σωκράτης ἐνόμιζε δεισιδαιμόνων ἀνθρώπων ἀνοησίας, ἃς κατε-

φρόνει καὶ κατέκρινεν. Ἐδύνατο εἶναι τοὐλάχιστον ἡ εἰς τὰ μαντεῖα προσφυγή; Ἀλλ' ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασιν οὐδ' εἰσάπαξ λέγεται ὅτι ὁ Σωκράτης προσῆλθε μαντευσόμενος, οὐδὲ φαίνεταί που διαρρήδην καὶ σαφῶς συμβουλεύων τοῖς φίλοις αὐτοῦ προσέρχεσθαι εἰς τὰ μαντεῖα·[1] ὅτι δέ, ὡς ἀνωτέρω εἴδομεν, μνημονεύει τῶν μαντείων ἐν τῷ πρὸς Ἀριστόδημον διαλόγῳ, τοῦτο πράττει, συγκαταβαίνων εἰς τὰς ἰδέας τῆς

[1] Πρὸς τοῦτο εὖ οἶδ' ὅτι δύναταί τις ἀντιτάξαι μοι τὸ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Ξενοφῶντος ἱστορούμενον ἐν Κύρου ἀναβάσει (Α', γ', 1, 4) περὶ τῆς συμβουλῆς, ἣν ἔλαβε παρὰ τοῦ Σωκράτους, ὅτε ἀνήγγειλεν αὐτῷ, ὅτι διενοεῖτο ἀπελθεῖν εἰς τὸ Κύρου στράτευμα· ἀλλ' ὁ μετὰ προσοχῆς ἀναγινώσκων τὸ χωρίον ἐκεῖνο εὑρήσει αὐτὸ πολὺ μᾶλλον ἐπιβεβαιοῦν ἢ ἀναιροῦν τὴν ἡμετέραν γνώμην. Ὁ Σωκράτης παραπέμπει τὸν Ξενοφῶντα εἰς τὸ ἐν Δελφοῖς μαντεῖον, οὐχὶ ὅπως μάθῃ, εἰ ὠφέλιμός ἐστιν ὁ σκοπὸς αὐτοῦ, ἢ τοὐναντίον, ἀλλὰ διότι φοβεῖται, μὴ γενόμενος φίλος τοῦ Κύρου προσκρούσῃ εἰς τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν ("ὑποπτεύσας μή τι πρὸς τῆς πόλεως ἐπαίτιον εἴη Κύρῳ φίλον γενέσθαι"). Οἱ λόγοι λοιπὸν τοῦ Σωκράτους ὑπαγορεύονται ἐκ φρονήσεως, καθ' ἣν νομίζει ὀρθὸν τὸ καλυφθῆναι τὸν Ξενοφῶντα ὑπὸ τὴν σκέπην συμβουλῆς τινος τοῦ ἐν Δελφοῖς μαντείου, ὥσπερ δὴ καὶ καθ' ἡμᾶς νομίζεται φρόνιμον τὸ καλύπτεσθαι ὑπὸ τὴν σκέπην τῆς συμβουλῆς ἐξόχου τινὸς ὀργάνου τῆς κοινῆς γνώμης. Ἀλλ' ὁ Ξενοφῶν οἴκοθεν ἤδη καὶ ἄνευ τοῦ μαντείου ἰδίαν ἔχων περὶ τούτου γνώμην ("αὐτὸς κρίνας ἰτέον εἶναι") ἀπέσχε τοῦ ἐρωτῆσαι τὸ μαντεῖον ὅπως ὁ Σωκράτης συνεβούλευσεν αὐτῷ, καὶ ἁπλῶς ἠρώτησε τὴν Πυθίαν, "τίνι ἂν θεῶν θύων καὶ εὐχόμενος κάλλιστ' ἂν καὶ ἄριστα ἔλθοι τὴν ὁδόν, ἣν ἐπινοεῖ, καὶ καλῶς πράξας σωθείη·" καὶ λαβὼν τὴν προσήκουσαν ἀπόκρισιν φέρει ταύτην πρὸς τὸν Σωκράτην· ἐκεῖνος δέ, ὡς εἰκός, εἶπεν αὐτῷ, ὅτι ὤφειλε μὴ μεταβαλεῖν τὴν ἐρώτησιν· ἀλλ' ἐπειδὴ ὁπωσδήποτε τὸ πρᾶγμα τετελεσμένον ἐστίν, οὐδὲν ἄλλο ὑπολείπεται ἢ τὸ ποιῆσαι ὅπερ ὁ θεὸς ἐκέλευσε. Τέλος πάντων, εἴθ' οὕτως, εἴτε ἄλλως, ὁ Σωκράτης ἔτυχε τοῦ ποθουμένου, διότι ὁ Ξενοφῶν ἐκαλύφθη ὑπὸ τὴν ἀπόκρισιν τοῦ μαντείου. Ἄλλως δέ, ἀπίθανόν ἐστιν ὅτι ὁ Ξενοφῶν ἀσκόπως ἐμνημόνευσε τῆς αἰτίας, ἥτις ὑπηγόρευσε τῷ Σωκράτει τὴν συμβουλὴν ἐκείνην· μόνη δὲ ἡ ἐπιθυμία τοῦ μὴ παρανοῆσαί τινα τὸν ἀληθῆ τοῦ Σωκράτους σκοπὸν ἐν τῇ περιστάσει ἐκείνῃ ἠνάγκασε τὸν Ξενοφῶντα μνημονεῦσαι τῆς αἰτίας.

δημώδους θρησκείας. Ὁ Ξενοφῶν ἐπιτηδείως παρέρχεται ἐν σιωπῇ τὰ περὶ τούτου ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ τῶν Ἀπομνημονευμάτων, τῷ περιέχοντι κυρίως τὴν ὑπεράσπισιν τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ. Καὶ τέλος πάντων, ἆρά γε ἦν ἡ ἐνδόμυχος ἐκείνη καὶ μυστηριώδης ἀνακοίνωσις, ἣν δύσκολόν ἐστιν ὁρίσαι, "θεία τις φωνή", ἡ ἐμπνέουσα εἰς τὰ βάθη τῆς ψυχῆς τὰς ἀποκρύφους αὐτῆς συμβουλάς; Γνωστὸν μέν ἐστιν ὅτι ἔν τε τῇ Ἀπολογίᾳ καὶ ἐν τοῖς διαλόγοις τοῦ Πλάτωνος, ὡς καὶ ἐν τῇ ψευδεπιγράφῳ Ἀπολογίᾳ τοῦ Ξενοφῶντος, γίνεται λόγος περὶ τούτου· ἀλλ' ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασιν οὐδὲν λέγεται.

Ἓν μόνον χωρίον φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως τοιαύτην ἐπιδεχόμενον ἑρμηνείαν· τοῦτο δ' ἐστίν, ἐν ᾧ ἀποκρινόμενος ὁ Σωκράτης πρὸς τὸν Ἑρμογένην ἀποροῦντα, ὅτι οὐ παρεσκεύαζε τὴν πρὸς τοὺς δικαστὰς ἀπολογίαν, λέγει πρὸς αὐτόν. "Νὴ "τὸν Δία, ὦ Ἑρμόγενες, ἤδη μου ἐπιχειροῦντος φροντίσαι τῆς "πρὸς τοὺς δικαστὰς ἀπολογίας, ἠναντιώθη τὸ δαιμόνιον."[1] Ἡ ἀπόκρισις αὕτη ὑπεμφαίνει τῷ ὄντι μυστηριώδη τινὰ διακοίνωσιν· ἀλλὰ τὸ ὅλον χωρίον ἀποκρούει τὴν τοιαύτην ὑπόθεσιν. Ὀλίγῳ πρότερον ἀληθῶς ὁ Σωκράτης εἶπε πρὸς τὸν Ἑρμογένην, ὅτι διεβίω τοῦτο μελετῶν, τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ὑπεράσπισιν· καὶ ἐπερωτήσαντος ἐκείνου, πῶς; ὁ Σωκράτης ἀποκρίνεται, ὅτι "οὐδὲν ἄλλο ποιῶν διαγεγένηται, ἢ διασκοπῶν "μὲν τά τε δίκαια καὶ τὰ ἄδικα, πράττων δὲ τὰ δίκαια καὶ "τῶν ἀδίκων ἀπεχόμενος, ἥνπερ νομίζει καλλίστην μελέτην "ἀπολογίας εἶναι." Ἑρμηνεύων δὲ μετὰ ταῦτα τὴν ὑπὸ τοῦ δαιμονίου γενομένην αὐτῷ ἀπαγόρευσιν, "θαυμάζεις, εἶπεν, εἰ "τῷ θεῷ δοκεῖ βέλτιον εἶναι ἐμὲ τελευτᾶν τὸν βίον ἤδη;" καὶ ἐφεξῆς ἐκτίθησι τὰς εὐλόγους αἰτίας τῆς πεποιθήσεως ταύτης.

---

[1] Ἀπομν. Δ', η', 5—10.

Οὐκ ἔστιν ἄρα μυστηριώδης τις συμβουλή, ἀλλὰ λελογισμένη σκέψις, ἣν ἐκεῖνος ἐθεώρει ὡς δήλωσιν τῆς θείας θελήσεως· διότι γινώσκομεν ἤδη, ὅτι παρὰ τῷ Σωκράτει τὸ λογικὸν καὶ τὸ θεῖον διατελοῦσιν ἀχώριστα, καὶ τοῦτο πρὸς τοῖς ἄλλοις διδάσκουσιν ἡμᾶς ὀλίγον κατωτέρω τοῦ προτεθειμένου χωρίου αἱ λέξεις τοῦ Ξενοφῶντος, αἱ περιεχόμεναι ἐν ἀρχῇ τοῦ λαμπροῦ ἐγκωμίου, ἐν ᾧ καταλήγει τὰ Ἀπομνημονεύματα, ὅτι δηλ. ὁ Σωκράτης ἦν "εὐσεβὴς μὲν οὕτως, ὥστε μηδὲν ἄνευ "τῆς τῶν θεῶν γνώμης ποιεῖν, . . . φρόνιμος δέ, ὥστε μὴ "διαμαρτάνειν κρίνων τὰ βελτίω καὶ τὰ χείρω."

Καὶ λοιπόν, ἡ τοῦ Σωκράτους μαντικὴ οὐδεμίαν περιέχει δεισιδαιμονίαν, οὐδὲν μυστηριῶδες· ἔστι δὲ μᾶλλον ἔλλογος μέθοδος μετὰ πίστεως εἰς τὴν θείαν δικαιοσύνην καὶ ἀγαθότητα, πρόγνωσίς τις τοῦ μέλλοντος καὶ διάγνωσις τῶν πρακτέων ἐπὶ τῇ βάσει θρησκευτικῆς ἐξετάσεως τῶν γενομένων.

Ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ ἀναγινώσκομεν, ὅτι ἡμέραν τινὰ οἱ Φαρισαῖοι καὶ Σαδδουκαῖοι πειράζοντες τὸν Ἰησοῦν ἐπηρώτησαν αὐτὸν σημεῖον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἐπιδεῖξαι αὐτοῖς· ὁ δὲ ἀποκριθεὶς εἶπεν αὐτοῖς· "Ὀψίας γενομένης, λέγετε, εὐδία· πυρ"ράζει γὰρ ὁ οὐρανός· καὶ τὸ πρωΐ, σήμερον χειμών· πυρράζει "γὰρ στυγνάζων ὁ οὐρανός. Ὑποκριταί, τὸ μὲν πρόσωπον "τοῦ οὐρανοῦ γινώσκετε διακρίνειν, τὰ δὲ σημεῖα τῶν καιρῶν "οὐ δύνασθε;"[1] Οὔτε κάλλιον τούτου παράδειγμα τῆς Σωκρατικῆς μαντικῆς δυνάμεθα ἐπινοῆσαι, οὔτε ὑψηλοτέραν ἐπικύρωσιν αὐτῆς δυνάμεθα ἐπιθυμῆσαι.

[1] Ματθ. ΙΣΤ', 1—3.

Ε΄. ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΝ ΤΟΙΣ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΣΙ ΧΡΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΛΕΞΕΩΣ "ΠΡΟΝΟΙΑ" ΠΡΟΣ ΕΚΦΡΑΣΙΝ ΘΕΙΑΣ ΙΔΙΟΤΗΤΟΣ.

ΕΙΠΟΜΕΝ ἤδη ἐν ἀρχῇ τοῦ ἀμέσως προηγουμένου κεφαλαίου, ὅτι, καίτοι ἡ λέξις πρόνοια δεικνύει ἡμῖν μάλιστα, πῶς ὁ Σωκράτης κατενόει τὰς σχέσεις τῆς θεότητος πρὸς τὸν κόσμον, ὅμως βέβαιόν ἐστιν ὅτι τῆς λέξεως ταύτης σπανιώτατα γίνεται χρῆσις ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι· τοῦτο δὲ σαφέστερον γενήσεται ἐκ τῶν ἑξῆς μερικωτέρων ἐρευνῶν.

Ἡ λέξις πρόνοια σημαίνει πρόβλεψιν, μᾶλλον δὲ προβλεπτικὴν μέριμναν, καὶ τέλος πρόνοιαν ἐν τῇ σημασίᾳ, καθ' ἣν χρώμεθα αὐτῇ, περὶ θεότητος ὄντος τοῦ λόγου. Οὕτω δὴ κατά τινα παραδείγματα, ἅτινα ἐρανιζόμεθα ἐκ τοῦ Θησαυροῦ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἡ παρ' Ἡροδότῳ (Η΄, 87 καὶ ἀλλαχοῦ) φράσις "ἐκ προνοίης", ἀντιτιθεμένη πρὸς τὴν "κατὰ τύχην", δηλοῖ τὴν ἀντίθεσιν τοῦ κατὰ πρόβλεψιν καὶ προμελέτην γινομένου πρὸς τὸ κατὰ τύχην γινόμενον. Παρὰ τῷ αὐτῷ ἱστοριογράφῳ "θεία προνοίη" (Η΄, 108) δηλοῖ τὴν θείαν πρόβλεψιν· παρὰ δὲ τῷ Σοφοκλεῖ (Οἰδ. Κ. 1180) "τοῦ θεοῦ ἡ πρόνοια" σημαίνειν βούλεται τὸ προορατικόν, ἢ μᾶλλον τὸν σκοπὸν τοῦ θεοῦ. Ὁ Σωκράτης λοιπὸν εὗρε τὴν λέξιν πρόνοια ἐν χρήσει ἤδη οὖσαν πρὸς ἔκφρασιν

θείας τινὸς ἰδιότητος· ἀλλ' ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασιν ἡ λέξις λαμβάνει νέαν τινὰ βαρύτητα, ἅτε δὴ συναπτομένη ἐναρμονίως πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς μονοθεΐας, καὶ ἐντεῦθεν προσλαμβάνουσα δογματικὴν ἀξίαν. Ἀλλ' ὅμως, ὡς ἄρτι ἐλέγομεν, σπανίως εὕρηται ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι, καὶ τρὶς μόνον κατὰ τὴν ἡμετέραν ἀπαρίθμησιν, κυρίως δέ, ἅπαξ μόνον ὑπὸ τὴν ἄμεσον αὐτῆς μορφήν. Ἐν τῷ πρὸς Ἀριστόδημον διαλόγῳ ὁ Σωκράτης δείξας πρῶτον τὴν τελειότητα τοῦ ἀνθρωπίνου ὀργανισμοῦ, ἐρωτᾷ ἔπειτα τὸν πρὸς ὃν διελέγετο· "οὐ "δοκεῖ σοι καὶ τόδε προνοίας ἔργῳ ἐοικέναι; . . . ταῦτα οὕτω "προνοητικῶς πεπραγμένα ἀπορεῖς, πότερα τέχνης ἢ γνώμης "ἔργα ἐστίν;" (Α', δ', 6). Ἡ αὐτὴ ἔννοια ἐπαναφαίνεται ἐν τῷ πρὸς Εὐθύδημον διαλόγῳ. Ὑποδείξας αὐτῷ πάσας τὰς εὐεργεσίας τὰς ὑπὸ τῶν θεῶν γενομένας τοῖς ἀνθρώποις, ἐρωτᾷ τὸν Εὐθύδημον, εἰ μή τι ἐνορᾷ ἐν αὐτοῖς δεῖγμα τῆς τῶν θεῶν ἐπιμελείας· ὁ δὲ ἀποκρίνεται· "καὶ τοῦτο προνοητικόν" (Δ', γ', 6). Ταῦτά εἰσι τὰ μόνα ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι παραδείγματα τῆς χρήσεως τῆς λέξεως πρόνοια, ἢ τῶν ἐξ αὐτῆς παραγώγων πρὸς ἔκφρασιν τῆς θείας ἐνεργείας.

Ἀλλὰ πῶς ἡ λέξις αὕτη, ἥτις ἐν τῇ ἐκθέσει τῆς τοῦ Σωκράτους διδασκαλίας ἦν τὸ πρῶτον ἐν χρήσει σμικροτάτῃ, περιῆλθεν ἔπειτα εἰς μεγίστην χρῆσιν παρὰ τῇ φιλοσοφικῇ ἐκείνῃ Σχολῇ, ἥτις μετὰ Σωκράτην ἐλθοῦσα, καὶ ἐκεῖνον διαδεξαμένη, εἰργάσατο μετὰ πολλοῦ ζήλου καὶ ἐπιτυχίας εἰς διάδοσιν τῆς μονοθεΐας; πῶς τὸ περὶ Προνοίας δόγμα ἐγένετο προσφιλὲς δόγμα τῶν Στωϊκῶν; τίνος ἕνεκα τὸ δόγμα τοῦτο μετὰ τῆς Σχολῆς αὐτῆς τῶν Στωϊκῶν ἔσπευσαν ἀποδέξασθαι ὅ τε Ρωμαϊκὸς κόσμος καὶ οἱ φιλόσοφοι αὐτοῦ καὶ οἱ πολιτευόμενοι, ὀψιαίτερον δὲ καὶ οἱ ἄριστοι τῶν αὐτοκρατόρων; Ὅτε δ' ἐπῆλθεν ὁ Χριστιανισμός, τίνος ἕνεκα τὸ δόγμα τοῦτο

κατέλαβε τόσον ὑψηλὴν θέσιν ἐν τῇ χριστιανικῇ θεολογίᾳ; Καὶ τέλος πάντων, τίνος ἕνεκα ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις προσεκτήσατο τοσαύτην θρησκευτικὴν κυριότητα, ὥστε ἡ ἰδέα τῆς Προνοίας ἐγένετο παρὰ παντὶ τῷ βουλομένῳ ἑρμηνεῦσαι αὐτὴν κυρία βάσις τῆς κοινοτάτης θρησκευτικῆς πίστεως, καὶ δὴ καὶ μόνη ἡ λέξις Πρόνοια ἐγένετο κατὰ προτίμησιν ἐπίκλησις τῆς θεότητος; Τὸ ζήτημα τοῦτό ἐστι λίαν διαφέρον, ἀλλ' εὐρὺ καὶ δύσκολον, ἅτε δὴ συνεχόμενον πρὸς αὐτὴν τὴν πρόοδον τῆς ἱστορίας, πρὸς τὰς ἐξαισίας ἐκείνας μεταβολάς, ἃς ὁ Σωκράτης οὐκ ἔγνω, οὐδὲ προϊδεῖν ἐδυνήθη, ἀλλ' αἵτινες μετ' ἐκεῖνον μετέβαλον τὴν ὄψιν τοῦ κόσμου, καὶ μετ' ἀπείρους ἀγῶνας καὶ θλίψεις, εἰ μὴ ἐδημιούργησαν, τοὐλάχιστον παρεσκεύασαν τὴν ἑνότητα τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας.

Καίτοι διὰ βραχέων, ὅσον οἷόν τε, ὅμως ἠναγκασμένοι ἐσμὲν ἅψασθαι τῆς ὑποθέσεως ταύτης, καὶ ἰδίως πραγματεύσασθαι περὶ αὐτῆς ἐν τῷ ἀμέσως ἑπομένῳ κεφαλαίῳ. Ἡ ἐξέτασις αὕτη ἀφίστησι μὲν ἡμᾶς τῆς ἀρχῆς τῆς Σωκρατικῆς διδασκαλίας, ἄγει δὲ ἡμᾶς μέχρι τῶν τελικῶν αὐτῆς συνεπειῶν. Μὴ ἐπιλανθανώμεθα δὲ τοῦ προειρημένου, ὅτι δηλ. "τὸ περὶ "Προνοίας δόγμα ἀνήκει τῷ Σωκράτει·" καὶ πρὸ πάντων τούτου ἕνεκεν ἡ τοῦ Σωκράτους διδασκαλία διαμένει μέχρι νῦν παροῦσα καὶ ἀκμάζουσα ἐν ἡμῖν.

ΣΤ'. ΣΥΝΟΨΙΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΑΠΟ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ ΜΕΧΡΙ ΝΥΝ.

Les revolutions des empires sont réglées par la Providence . . . (Discours sur l'histoire universelle).

Les actions de notre liberté sont comprises dans les décrets de la divine Providence. — (Traité de libre arbitre.)
BOSSUET.

ΕΞΗΚΟΝΤΑ περίπου ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σωκράτους ἡ Μακεδονικὴ κατάκτησις ἔνθεν μὲν κατέλυε τῆς Ἑλλάδος τὴν ἀνεξαρτησίαν, ἑτέρωθεν δὲ ἐξηλλήνιζε τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Αἴγυπτον. Μετὰ δὲ ταῦτα ἐν ὅλοις δυσὶν ἢ τρισὶν αἰῶσιν ἡ φιλαρχία καὶ αἱ ἀντιζηλίαι τῶν διαδόχων τοῦ Ἀλεξάνδρου συνετάραττον Ἑλλάδα τε καὶ Μακεδονίαν καὶ πάντα τὰ κράτη, εἰς ἃ διῄρητο ἡ ἀχανὴς ἐκείνη κληρονομία. Ἐπῆλθεν ἔπειτα ἡ Ρωμαϊκὴ κατάκτησις, συνεπαγομένη πανταχοῦ τὰ ἀγαθὰ τῆς ἑνότητος αὐτῆς καὶ τὸ προστατευτικὸν καθεστώς, σύναμα δὲ εἰς μὲν τοὺς πολλοὺς τὴν διαρπαγήν, τὴν καταστροφήν, τὴν δουλείαν, τὸν θάνατον, εἰς δὲ τοὺς εὐτυχεστέρους ὁτὲ μὲν τὴν μανίαν τῶν ἐμφυλίων πολέμων, ὁτὲ δὲ τὰς μωρίας καὶ τὰ ἐγκλήματα τῆς δεσποτείας· εἰς πάντας δὲ τὸ μέλλον παρίστατο ζοφερόν, ἐπισφαλὲς καὶ περίφοβον.

Εἰς τὸν ὁσημέραι προοδεύοντα καὶ ἐπεκτεινόμενον, ἀλλ' ἐν τῇ ἐκτάσει αὐτοῦ συνταραττόμενον καὶ ταλαντευόμενον ἐκεῖνον

κόσμον, ἡ πίστις εἰς τὰς ἀρχαίας μυθολογικὰς θεότητας οὐκέτι ἦν ἐξαρκοῦσα· καὶ αὐτὴ δὲ ἡ Σωκρατικὴ ἐπιμέλεια, χρήσιμος οὖσα τῇ τῶν Ἀθηναίων πόλει ἐν τῷ αἰῶνι τοῦ Περικλέους, οὐδαμῶς ἐξήρκει ἐν τῇ νέᾳ ταύτῃ κοινωνικῇ τάξει. Ἤδη ἡ θρησκευτικὴ πίστις ὤφειλεν ἑρμηνεύειν καὶ διέπειν τὰς τεραστίας ἐκείνας μεταβολάς, καὶ ἡ πεποίθησις εἰς ὑπερτάτην τινὰ δικαιοσύνην καὶ εἰς σωτήριόν τι μέλλον ὤφειλε παραμυθεῖσθαι τοὺς πάσχοντας, ὁδηγεῖν δὲ καὶ στηρίζειν τοὺς κρατοῦντας καὶ κυβερνῶντας· ἤδη εἶχον ἀνάγκην θεότητος ἐπαγρυπνούσης ἐπὶ τοῦ μέλλοντος, ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ παρόντος· ἐν ἑνὶ λόγῳ, ἡ ἐπιμέλεια ὤφειλε μετατραπῆναι ἤδη εἰς Πρόνοιαν.

Ἡ Ρώμη πρὸ πάντων, ἥτις διὰ τοσούτων ἀγώνων προβαίνει ἤδη εἰς τὴν κατάκτησιν καὶ τὴν κοσμοκρατορίαν,[1] αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην τῆς θρησκευτικῆς ταύτης ἐξελίξεως. Ἐν Ρώμῃ ἡ Στωϊκὴ φιλοσοφία ἐφιλοξενήθη οὐχὶ ἁπλῶς μετὰ ζωηρᾶς φιλομαθείας, ἀλλὰ μετ' ἀληθοῦς ζήλου. Εἰς μὲν τὰ θύματα τῆς κατακτήσεως, τῶν ἐμφυλίων πολέμων ἢ τῆς τυραννίας, ἐπήγαγε τὴν παραμυθίαν εὐσεβοῦς πεποιθήσεως εἰς τὴν θείαν Πρόνοιαν, εἰς δὲ τοὺς περικλεεῖς δημιουργοὺς τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, τοὺς μάλιστα συνετοὺς αὐτοκράτορας, τὸ ὁδηγοῦν καὶ ὑποβοηθοῦν αὐτοῖς ἰδανικόν.

Πολλάκις ἐμέμφθησαν τοὺς Στωϊκοὺς διὰ τὴν ἀνομοιότητα, καὶ ἔτι μᾶλλον διὰ τὴν ἀντίφασιν τῶν δογμάτων τῆς ἑαυτῶν Σχολῆς· καὶ ἀληθῶς, ἐάν τις ἀναγνῷ τήν τε ἔκθεσιν καὶ τὴν ἀνασκευὴν τῶν δογμάτων τούτων ἐν τῷ "περὶ φύσεως θεῶν" συγγράμματι τοῦ Κικέρωνος, ἢ ἐν τῷ βίῳ τοῦ Ζήνωνος ὑπὸ Διογένους Λαερτίου, εὐκόλως ἐννοήσει, πόσον ἡ μομφὴ αὕτη

---

[1] His ego nec metas rerum, nec tempora pono;
Imperium sine fine dedi.

Αἰνειάδος Α'

ἐστὶν εὔλογος. Ἀλλ' ὅμως ὁμολογητέον ὅτι ἐν τῇ ἀταξίᾳ ταύτῃ ἐνυπάρχει καὶ ἐπικρατεῖ πάντοτε ἡ ἀρχὴ τῆς Σωκρατικῆς μονοθεΐας, ἡ ἰδέα ἑνὸς κόσμου, ὡς ἀπείρου σώματος, ὡς ἀπείρου πόλεως, ἣν διέπει Νοῦς ἄπειρος, Πρόνοια ἄπειρος. Τοῦτο ἐδίδαξεν ὁ Παναίτιος Σκιπίωνα τὸν Ἀφρικανόν, τοῦτο ὁ Βλώσσιος καὶ Διοφάνης τὸν Τιβέριον Γράκχον,[1] τοῦτο ὁ Ποσειδώνιος τὸν Κικέρωνα, τοῦτο τέλος πάντων διαφαίνεται ἐν τοῖς συγγράμμασι τοῦ Σενέκα καὶ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου. Ἐπὶ δὲ τῶν αὐτοκρατόρων ἡ Πρόνοια ἐγένετο ὑποκείμενον ἀληθοῦς λατρείας· σώζονται δὲ μέχρι νῦν μεταλλίαι ἐγκεχαραγμένην φέρουσαι τὴν Πρόνοιαν τῶν αὐτοκρατόρων, τὴν Πρόνοιαν τῶν θεῶν, καὶ ἁπλῶς τὴν Πρόνοιαν, εἰκονιζομένην ὡς θεὰν φέρουσαν ἐν τῇ χειρὶ τὴν γηΐνην σφαῖραν.[2]

Ὁ Χριστιανισμὸς τὴν ἀρχαίαν κληρονομήσας φιλοσοφίαν συμπαρέλαβε τὴν διδασκαλίαν καὶ τὸ ὄνομα τῆς Προνοίας, ὅπερ ἄλλως μετεδόθη αὐτῷ καὶ ἐξ ἑτέρας πηγῆς, τῆς Ἑβραϊκῆς προφητείας. Παρὰ τοῖς Ἰσραηλίταις ἡ πίστις εἰς τὴν θείαν Πρόνοιαν προῆλθεν ἐξ αὐτῆς αὐτῶν τῆς ἱστορίας. Καταδυναστευόμενοι τὸ πρῶτον, ὡς ἡ παράδοσις αὐτῶν ἱστορεῖ, ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων δυναστῶν, ἔπειτα δὲ ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐνοχλούμενοι ὑπὸ γειτόνων φιλοπολέμων, καὶ ἐπὶ δύο ὅλους αἰῶνας ἠναγκασμένοι μάχεσθαι πρὸς τοὺς δύο κολοσσοὺς τῆς Ἀσίας, τὴν Ἀσσυρίαν καὶ τὴν Χαλδαίαν, ἐγκαίρως ὡδηγήθησαν

---

[1] Περὶ τῆς σχέσεως τῶν δύο τούτων Στωϊκῶν πρὸς τὸν Τιβέριον Γράκχον, καὶ ἐν γένει περὶ τῆς ἐπιδράσεως τῆς Στωϊκῆς φιλοσοφίας ἐν Ρώμῃ, ἴδε τὸ τοῦ Κυρίου Μάρκου Ρενιέρη σύγγραμμα "περὶ Βλωσσίου καὶ Διοφάνους," ἐν Λειψίᾳ, 1873.

[2] Ἴδε ἐν τῷ λεξικῷ τοῦ FORCELLINI τὴν λ. Providentia· περὶ δὲ τοῦ εἴδους τούτου τῶν μεταλλιῶν ἴδε τὸ τοῦ ECKHEL σύγγραμμα "Doctrina veterum nummorum." Ἐπισκεπτέον δὲ καὶ τὴν συλλογὴν τῶν μεταλλιῶν τῶν αὐτοκρατόρων ἐν τῇ νομισματοθήκῃ.

εἰς τὸ ἀναζητεῖν τὴν ἑαυτῶν σωτηρίαν ἐν τῇ προστασίᾳ τοῦ ἰδίου αὐτῶν θεοῦ, ὅστις κατ' ὀλίγον ἐγένετο αὐτοῖς ὁ παγκόσμιος Θεός, ὁ Θεὸς πάντων τῶν λαῶν, τῇ ὑπερτάτῃ αὐτοῦ δυνάμει ὑποκειμένων. Καίτοι οὐκ ἀπένεμον τῷ Θεῷ τούτῳ τὸ ὄνομα τῆς Προνοίας,[1] ὅμως διεγίνωσκον ἐν αὐτῷ πάσας τῆς Προνοίας τὰς ἰδιότητας· διότι ἐπίστευον, ὅτι διὰ πασῶν τῶν δοκιμασιῶν, ἃς ὑφίσταντο, ὁ Ἰεχοβὰ ὡδήγει αὐτοὺς εἰς καιροὺς δόξης καὶ εὐδαιμονίας, εἰς καιροὺς δικαιοσύνης καὶ εἰρήνης, ὅτε πάντες οἱ λαοὶ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀποτελοῦντες οἰκογένειαν λατρεύσουσι μετ' αὐτῶν τὸν ἕνα Θεόν, καὶ ὑποτάξονται τῷ νόμῳ αὐτοῦ.[2] Νικηθέντες καὶ ἐξολοθρευθέντες ὡς ἔθνος ὑπὸ τοῦ Χαλδαίου κατακτητοῦ, συμπαρέλαβον ἐν τῇ μετοικεσίᾳ τὴν πίστιν ταύτην, ὑφ' ἧς ἐνδυναμούμενοι καὶ ὑποβοηθούμενοι ἐδυνήθησαν ἀπαλλαγῆναι τῶν δεινῶν τῆς αἰχμαλωσίας, ἀνακτήσασθαι τὴν χώραν τῆς Παλαιστίνης, θριαμβεῦσαι ἐν αὐτῇ κατὰ τῶν δελεασμάτων καὶ τῶν διωγμῶν τοῦ ἑλληνισμοῦ, καὶ ἐν τέλει ἀποκαταστῆσαι ἐπί τινα ἔτη τὴν ἑαυτῶν ἀνεξαρτησίαν. Ὑποκύψαντες τέλος πάντων εἰς τὴν ῥωμαϊκὴν κυριαρχίαν ἐξηφανίσθησαν ἐκ νέου ὡς ἔθνος· ἀλλ' ἡ αὐτὴ ἐκείνη πίστις εἰς μίαν προνοητικὴν βουλὴν ἐν ὅλοις ὀκτωκαίδεκα αἰῶσι

---

[1] Τὸ ὄνομα τῆς θείας Προνοίας ἅπαξ μόνον εὕρηται ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ, καὶ τοῦτο ἐν τῷ ἑλληνιστικῷ βιβλίῳ τῷ ἐπιγεγραμμένῳ "Σοφία Σολομῶντος." — "ἡ δὲ σή, πάτερ, διακυβερνᾷ πρόνοια" (ΙΔ', 3).

[2] "Δεῦτε ἀναβῶμεν εἰς τὸ ὄρος Κυρίου καὶ εἰς τὸν οἶκον τοῦ Θεοῦ "Ἰακώβ· καὶ δείξουσιν ἡμῖν τὴν ὁδὸν αὐτοῦ, καὶ πορευσόμεθα ἐν ταῖς "τρίβοις αὐτοῦ· ὅτι ἐκ Σιὼν ἐξελεύσεται νόμος καὶ λόγος Κυρίου ἐξ "Ἱερουσαλήμ, καὶ κρινεῖ ἀναμέσον λαῶν πολλῶν, καὶ ἐλέγξει ἔθνη ἰσχυρὰ "ἕως εἰς γῆν μακράν. Καὶ κατακόψουσι τὰς ῥομφαίας αὐτῶν εἰς ἄροτρα "καὶ τὰς ζιβύνας αὐτῶν εἰς δρέπανα, καὶ οὐκέτι οὐ μὴ ἄρῃ ἔθνος ἐπ' "ἔθνος ῥομφαίαν, καὶ οὐ μὴ μάθωσιν ἔτι πολεμεῖν. Καὶ ἀναπαύσεται "ἕκαστος ὑποκάτω ἀμπέλου αὐτοῦ, καὶ ἕκαστος ὑποκάτω συκῆς αὐτοῦ." Μιχαίας, Δ', 2—5. Ἠσαΐας, Β'.

συνέχει αὐτοὺς εἰς μίαν θρησκευτικὴν κοινότητα, πανταχοῦ μὲν γῆς διεσπαρμένους, ἀλλὰ πανταχοῦ διατηροῦντας τὴν ἀκλόνητον αὐτῶν ἐλπίδα εἰς τὴν ὑπ' αὐτῶν καλουμένην ἔλευσιν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ.

Ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς ἐλπίδος προῆλθεν ὁ Χριστιανισμός. Ὁ θεμελιωτὴς αὐτοῦ ἀναγγείλας τὴν προσέγγισιν τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν, ἀνήγγειλε σύναμα ἑαυτὸν ὡς ἀπεσταλμένον εἰς πλήρωσιν αὐτῆς, καὶ ποιήσας τὸν ἐθνικὸν κόσμον κοινωνὸν τῆς ἐλπίδος τῶν Ἑβραίων ἐξετέλεσε τὸν λόγον αὐτοῦ, οὐχὶ βεβαίως δι' αἰφνιδίας τινὸς καὶ τεραστίας μεταμορφώσεως τοῦ κόσμου, ἀλλὰ διὰ συνεχοῦς ἐργασίας τῶν αἰώνων. Οἱ δὲ μαθηταὶ τοῦ Χριστοῦ μετὰ τῆς Ἰσραηλιτικῆς πίστεως ἐξιδιάσαντο τὰ βοηθήματα τοῦ Ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοὺς θησαυροὺς τῆς ἐπιστήμης καὶ φιλοσοφίας τῶν Ἑλλήνων, ἐν οἷς ἡ περὶ Προνοίας διδασκαλία κατεῖχε τὸν πρῶτον βαθμόν. Πολὺ ἀπέχω τοῦ ἀντιποιεῖσθαι τῆς πολυμαθείας ἐκείνης, ἥτις ἀπαιτεῖται πρὸς συνοπτικὴν ἰχνογράφησιν τῆς ἱστορίας τοῦ δόγματος τούτου παρὰ τοῖς ἱδρυταῖς τῆς Χριστιανικῆς θεολογίας.[1] Ἀλλ' ὁπωσδήποτε, ἐὰν παρατρέχων ἀρχαιοτέρας πηγὰς ἐμβλέψω εἰς τοῦ Λακλαντίου τὰς θείας διδασκαλίας (Institutionum divinarum libri VII), εὑρίσκω εὐθὺς ἐν ἀρχῇ τὴν ἐπενέργειαν τῆς περὶ Προνοίας διδασκαλίας, βασιζομένης ἐπί τε τῶν ἀποδείξεων τοῦ Σωκράτους καὶ τῶν Στωϊκῶν καὶ ἐπὶ τῶν προφητειῶν τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Διαθήκης. Γεγονὸς ἀξιομνημόνευτον, ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ συγγραφέως πληρωθέν, παρέχει αὐτῷ νέαν

---

[1] Περὶ τούτου δύναταί τις ἐπωφελῶς διεξελθεῖν τὰ περὶ τοῦ δόγματος τῆς Προνοίας πραγματευόμενα κεφάλαια τοῦ συντόμου μέν, σπουδαιοτάτου δὲ συγγράμματος τοῦ GIESELER — *Die Dogmengeschichte* — ὅπερ ἐστὶ συνέχεια ἄλλου συγγράμματος αὐτοῦ — *Lehrbuch der Kirchengeschichte.* εἰδικὴν δὲ ἱστορίαν τοῦ δόγματος τῆς Προνοίας οὐδεμίαν γινώσκομεν.

πρὸς τοῦτο ἀφορμήν. Ὁ Κωνσταντῖνος ἀσπάζεται τὸν Χριστιανισμόν· ἡ δὲ ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας καταφρονήσασα, καταπολεμήσασα καὶ συνεχῶς καταδιώξασα τὸν Χριστιανισμὸν αὐτοκρατορία γίνεται ἤδη ὑπηρέτις καὶ στήριγμα αὐτοῦ. Τότε δὴ καὶ ὁ Λακτάντιος ἀποτεινόμενος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα λέγει· "Ὑπὸ τὴν ὑμετέραν προστασίαν ἄρχομαι τῆς συγγραφῆς ταύτης, "καὶ τῶν Διδασκαλιῶν τούτων προτάσσω τὸ ὄνομα τοῦ Μ. "Κωνσταντίνου, τοῦ εὐσεβοῦς ἡγεμόνος, ὅστις ἀποδιοπομπού-"μενος τὴν κοινὴν τῶν προκατόχων αὐτοῦ πλάνην, πρῶτος "ἐπέγνω τὸν ἀληθῆ Θεόν, καὶ ἀπέδωκεν αὐτῷ τὴν αὐτῷ μόνῳ "ὀφειλομένην λατρείαν. Ἐπιστάσης τέλος πάντων τῆς εὐτυχοῦς "ἡμέρας, ἣν ἡ Πρόνοια ὡρίσατο ὡς ἡμέραν τῆς εἰς τὸν "αὐτοκρατορικὸν θρόνον ἀναβάσεώς Σου, ἐποιήσω ἀρχὴν τοῦ "καλῶς βασιλεύειν, καταγαγὼν τὴν δικαιοσύνην ἀπὸ τῆς ἐλεεινῆς "ἐξορίας, εἰς ἣν οἱ προκάτοχοί Σου ἀπέπεμψαν αὐτήν."[1] Τὸ ὄνομα τῆς Προνοίας ἐπαναλαμβάνεται ἔπειτα καθ' ἑκάστην, οὕτως εἰπεῖν, σελίδα τῶν Διδασκαλιῶν· αὐτὰ δὲ ταῦτα διδάσκει καὶ ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος, τάδε λέγων εὐθὺς ἐν ἀρχῇ τοῦ "περὶ "τῆς πόλεως τοῦ Θεοῦ" συγγράμματος· "Ἡ Πρόνοια ἐκείνη, ἥτις "μεταχειρίζεται τὴν μάστιγα τοῦ πολέμου πρὸς διόρθωσιν καὶ "καθαίρεσιν τῆς ἀνθρωπίνης διαφθορᾶς, δοκιμάζει διὰ τῶν αὐτῶν "δεινῶν τὰς δικαίας καὶ ἐναρέτους ψυχάς, καὶ μετὰ τὴν παρέ-"λευσιν τῆς δοκιμασίας μεταβιβάζει αὐτὰς εἰς κρείττονα βίον, ἢ "διατηρεῖ αὐτὰς ἐπὶ τῆς γῆς κρίμασιν οἷς οἶδεν ἐκείνη."[2] Καὶ ἐφεξῆς πάλιν λέγει· "Ὁ μόνος ἀληθὴς Θεός, οὗ ἡ πρόνοια "καὶ ἡ δικαιοσύνη οὐδέποτε ἀφίστανται τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, "ὁ δοὺς τὸ κράτος τοῖς Ῥωμαίοις, ὡς ἔδωκεν αὐτὸ τοῖς Ἀσ-

---

[1] *Institut.* I, c. 1.

[2] *De Civit. Dei*, I, c. 1.

“συρίοις καὶ τοῖς Πέρσαις, ὡς ἔδωκεν αὐτὸ τῷ Μαρίῳ, τῷ “Καίσαρι, τῷ Αὐγούστῳ καὶ αὐτῷ τῷ Νέρωνι, τῷ Οὐεσπεσιανῷ “καὶ τῷ υἱῷ αὐτοῦ Τίτῳ, ὃς ἐπεκλήθη ἐντρύφημα τοῦ ἀν-“θρωπίνου γένους, ἔπειτα δὲ καὶ τῷ Δομιτιανῷ, ὃς ἦν τέρας “ὠμότητος, αὐτὸς οὗτος ὁ Θεὸς ἔστεψε τόν τε Κωνσταντῖνον “Χριστιανὸν ἡγεμόνα καὶ τὸν ἐξωμότην Ἰουλιανόν. Πάντα “ταῦτα τὰ γεγονότα ὁ μόνος καὶ ἀληθὴς Θεὸς διέπει καὶ “κυβερνᾷ ὅπως ἂν βούληται· αἱ δὲ αἰτίαι τῆς τοιαύτης αὐτοῦ “ἐνεργείας εἰσὶ μὲν ἀπόκρυφοι, οὐχὶ δὲ καὶ ἄδικοι.”[1]

Ἀλλὰ κατ' ἀμφοτέρους τούτους τοὺς μεγάλους διδασκάλους ἡ θεία Πρόνοια, ἥτις μεγίστην ἔχει τὴν ἐπενέργειαν ἔν τε τῇ παρελθούσῃ καὶ ἐν τῇ παρούσῃ ἱστορίᾳ, οὐδεμίαν ἔχει ἐν τῇ μελλούσῃ· διότι ἱστορία τοῦ μέλλοντος σχεδὸν οὐκ ἔσται· ἀλλὰ μετὰ τὴν διηνεκῆ περιτροπὴν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἐπελεύσεται αἰωνία τις ἀκινησία. Συνῳδὰ τῇ εὐαγγελικῇ διδασκαλίᾳ ἡ δευτέρα τοῦ Χριστοῦ παρουσία, ἡ ἐσχάτη κρίσις, ἐγγύς ἐστι, καὶ μετ' αὐτῆς ἄρχεται ἀτελευτήτως ἡ ἀμετάτρεπτος εὐδαιμονία τῶν δικαίων καὶ ἡ ἀμετάτρεπτος κόλασις τῶν ἁμαρτωλῶν. Ἐξέστω μοι παραθέσθαι ἐνταῦθα μέρη τινὰ εἰκόνος, ἐν ᾗ καταφαίνεται βαθέως ἐντετυπωμένη ἡ τῶν ψυχῶν ἀγωνία ἐν τῇ προωρισμένῃ ἐκείνῃ στιγμῇ τῆς ἀνθρωπίνης ἐξελίξεως· ἔσται δὲ βραχὺ τὸ ἐπεισόδιον, καὶ ἄλλως οὐκ ἀπελαύνει ἡμᾶς τοῦ προκειμένου θέματος. “Τί ὠφελήσει “τὸν ἄνθρωπον (λέγει ὁ Λακτάντιος ἐν τέλει τοῦ ἄρτι μνημο-“νευθέντος συγγράμματος) ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τῶν ψευδῶν “θρησκειῶν καὶ ἡ γνῶσις τῆς ἀληθοῦς θρησκείας, τί δὲ ὠφε-“λήσει τὸ κατανικῆσαι τὰς δυσκολίας, αἵτινες προβάλλονται “αὐτῷ εἰς τὴν ὀρθὴν λατρείαν τοῦ Θεοῦ, εἰ μὴ διὰ ταῦτα

[1] *De Civit. Dei,* V, xxi.

"ἐλάμβανε δικαίαν ἀμοιβήν; . . . Ὅθεν ἐν τῷ τελευταίῳ τούτῳ "βιβλίῳ πραγματεύσομαι περὶ τῆς αἰωνίου μακαριότητος, ἥπερ "ἐστὶν ἡ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ προβαλλομένη ἀμοιβὴ πᾶσι τοῖς ἀπαρ-"νουμένοις τὰ ἐπίγεια ἀγαθά, ὅπως ἐκπληρώσωσι τὰ ἔργα τῆς "δικαιοσύνης, ὑπομένοντες τὰς ἐν αὐτοῖς ὑπαρχούσας θλίψεις. "Παραθήσομαι δὲ τὰς σαφεῖς μαρτυρίας τῆς θείας Γραφῆς "καὶ τοὺς ἀσφαλεῖς λόγους, ἐφ' οὓς ἡ ἐπαγγελία αὕτη ἐστήρι-„κται· καὶ οὕτω καταδείξω ἐναργῶς, ὅτι προτιμητέον τοῦ "παρόντος τὸ μέλλον, τῶν ἐπιγείων τὰ οὐράνια, καὶ τῶν προσ-"καίρων τὰ αἰώνια."[1] — "Ὁ Θεὸς εἶπεν, ὅτι ὁ παρὼν αἰὼν "(ὁ κόσμος οὗτος δῆλον ὅτι) καταστραφήσεται μετὰ χρονικήν "τινα διάρκειαν, καὶ ὅτι, ἐκλιπόντων τῶν ἁμαρτωλῶν, καὶ τῆς "τῶν δικαίων εὐτυχίας βεβαιωθείσης, ἔσται ἐν τῇ βασιλείᾳ "αὐτοῦ αἰὼν ἡσυχίας καὶ εὐτυχίας, πολλῷ δικαιότερον ἄξιος "καλεῖσθαι χρυσοῦς αἰὼν ἢ ὁ παρὰ τῶν ποιητῶν ὑμνού-"μενος."[2]

Ἀκούσωμεν ἤδη καὶ τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου. Ὡς γνωστόν, τὸ τελευταῖον βιβλίον τοῦ συγγράμματος "περὶ τῆς πόλεως τοῦ Θεοῦ" περιγράφει τὴν εἰκόνα τῆς αἰωνίου μακαριότητος, ἣν ὁ Θεὸς ὥρισε τοῖς ἐκλεκτοῖς αὐτοῦ. Πρὸς περιγραφὴν αὐτῆς ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος, ὡς καὶ ὁ Λακτάντιος, στηρίζεται ἐπὶ τῶν προφητειῶν τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Διαθήκης, καὶ ἰδίως ἐπὶ τῆς Ἀποκαλύψεως. Ἐπαναλαμβάνων τὴν ἀγγελίαν τῆς δευτέρας τοῦ Χριστοῦ παρουσίας καὶ τῆς ἐσχάτης κρίσεως, ἣ διαχωρίσει διὰ παντὸς τοὺς δικαίους ἀπὸ τῶν ἁμαρτωλῶν, ἐπιλέγει τάδε. "Ἴδωμεν ἤδη, Θεοῦ ἡμῖν εὐμενῶς συναιρομένου, "τί ποιήσουσιν οἱ ἅγιοι ἐν τοῖς ἀθανάτοις καὶ πνευματικοῖς

---

[1] *Instit.* VII, 1.
[2] *Instit.* VII, 3.

"αὐτῶν σώμασιν, ἐν τῇ σαρκὶ ἐκείνῃ, ἐν ᾗ τοῦ λοιποῦ οὐκ "ἔσται ζωὴ σαρκική, ἀλλὰ πνευματική, ὁποία τις ἔσται ἡ "ἐνέργεια ἐκείνη, μᾶλλον δέ, ἡ ἡσυχία ἐκείνη καὶ ἀνάπαυσις.[1] — "Πόσον μεγάλη ἔσται ἡ εὐδαιμονία ἐκείνη, ἐν ᾗ, παντὸς κακοῦ "ἐκλιπόντος, καὶ παντὸς ἀγαθοῦ ἐπελθόντος, μόνην ἕξουσιν "ἀσχολίαν τὸ ὑμνεῖν καὶ δοξάζειν τὸν Θεόν, ὃς ἔσται πᾶς ἐν "παντί! Καὶ τί ἄλλο ἕξουσι πράττειν ἐν τῷ τόπῳ ἐκείνῳ, ἐν "ᾧ οὔτε τῆς ἀργίας ἡ μαλθακότης οὔτε τῆς πενίας αἱ ἀγωνίαι "ἐπικρατήσουσιν; . . . Ἐκεῖ ἐν αἰωνίᾳ διάγοντες ἀναπαύσει "ὀψόμεθα τὸν Θεόν, οἷος ἀληθῶς ἐστι, καὶ ἡμεῖς μὲν ἐσόμεθα "ἔμπλεοι αὐτοῦ, ἐκεῖνος δὲ πᾶς ἐν παντί. . . . Τὸ ἕκτον "σαββατικὸν ἔτος διέρχεται ἐν τῷ παρόντι, καὶ οὐδεὶς ἀριθμὸς "γενεῶν χρησιμεύει εἰς καταμέτρησιν αὐτοῦ· μετὰ δὲ τὸ ἕκτον "τοῦτο ἔτος ὁ Θεὸς ἀναπαύσεται, ὡς ἐν τῇ ἑβδόμῃ ἡμέρᾳ, "καὶ αὐτὸς μὲν ἔσται καθ' ἑαυτόν, ἡμεῖς δὲ ἀναπαυσόμεθα μετ' "αὐτοῦ, . . . καὶ ἔσται ἡμῖν αἰωνία ἡ ἀνάπαυσις τοῦ τε πνεύ-"ματος καὶ τοῦ σώματος· ἐκεῖ ἐν εἰρήνῃ ὄντες ὀψόμεθα· "ὀψόμεθα καὶ ἀγαπήσομεν· ἀγαπήσομεν καὶ ὑμνήσομεν."[2]

Εὐνόητόν ἐστιν ὅτι αἱ πολλαὶ θλίψεις καὶ ταλαιπωρίαι αἱ ἀνέκαθεν κατασχοῦσαι τὸν τότε ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν κατοικούμενον κόσμον, πρότερον μὲν διὰ τῆς καταδυναστείας τῶν ἀλλεπαλλήλων κατακτητῶν, ἀπὸ Ἀσσυρίων μέχρι Ρωμαίων, ἔπειτα δὲ διὰ τῆς πτώσεως τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν ἐπιγενομένων ἐπιδρομῶν τῶν βαρβάρων, εὐνόητόν ἐστι, λέγω, ὅτι σύμπασαι ἐκεῖναι αἱ θλίψεις καὶ τὸ φρικτὸν καὶ ἀπειλητικὸν καὶ ἄπελπι μέλλον ὑπηγόρευσαν εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων τὸ ἀτενίσαι εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἀναζητῆσαι ἐν τοῖς κόλποις

---

1 *De Civit. Dei*, XXII, 29.
2 *De Civit. Dei*, XXII, 30.

ἀταράχου θεότητος τὴν ἐπὶ γῆς οὐχ ὑπάρχουσαν ἀνάπαυσιν· ἀλλ' οὐχ ἧττον εὐνόητον ὅτι ἡ μυστικὴ αὕτη ὅρασις μετὰ τῶν ἐνυπαρχουσῶν αὐτῇ ἀγαλλιάσεων καὶ θλίψεων ἀπέκλειε κατ' ἀρχὴν καὶ αὐτὴν ἁπλῶς τὴν ἰδέαν θείας τινὸς Προνοίας περὶ τῶν ἐπιγείων.

Ἐπὶ αἰῶνας ἡ πανηγυρικὴ προσδοκία τοῦ μυστηριώδους τούτου μέλλοντος ἐπεκράτησεν ἐν τῷ Χριστιανικῷ κόσμῳ· καὶ νῦν ἔτι δύναταί τις εἰπεῖν, ὅτι τὸ κράτος αὐτῆς ἐξέλιπεν ὅλως; Διαρκουσῶν μὲν τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν, οἱ λαοὶ οὐδεμίαν εἶχον τάξεως καὶ ἐπιγείου εὐημερίας ἐλπίδα, ὅπως ἀντικαταστήσωσι τὴν προσδοκίαν ἐκείνην. Ἀλλ' ὅτε ὁ μέγας Κάρολος ἐδυνήθη ἐπιστῆσαι τὴν πλήμυραν τῶν πορθητῶν καὶ συνέλαβε τὴν ἰδέαν τοῦ ἀνασυστῆσαι ἐν τῇ δύσει μετὰ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀξίας τὴν Ρωμαϊκὴν παράδοσιν, τότε βλέπομεν ἐπιγεγραμμένον ἐπί τινος τῶν νόμων αὐτοῦ (capitulaires) τὸν μέχρι τότε ἄγνωστον καὶ ἄχρηστον τοῦτον τύπον "Carolus, "*divina ordinante providentiâ* Rex."[1] Τὸν τύπον τοῦτον ἐν οὐδενὶ τῶν μεταγενεστέρων νόμων αὐτοῦ εὑρίσκομεν· ἀλλὰ τοὐναντίον ἐπαναφαίνεται διαρκῶς ἐν τοῖς νόμοις Λουδοβίκου τοῦ ἀγαθοῦ,[2] καὶ πάλιν ἐκλείπει ἐν τοῖς Καρόλου τοῦ φαλακροῦ καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ Καρολιδῶν. Ὡσαύτως δὲ οὐχ εὕρηται ἐν τοῖς νόμοις τῶν Καπετιδῶν βασιλέων. Ἀλλὰ περὶ τοῦ τύπου τούτου καὶ τῆς χρήσεως αὐτοῦ παρ' ἡμῖν τε καὶ παρὰ

---

[1] Ὁ νόμος οὗτος ἐγένετο ἐν ἔτει 789 πρὸς σύστασιν ἐπισκοπῶν ἐν τῇ χώρᾳ τῶν Σαξόνων.

[2] Τῆς Προνοίας ἔτι ἐναργέστερον γίνεται μνεία ἐν τῷ αἰτιολογικῷ μέρει τῶν νόμων οὑτωσί. "Sed quoniam *complacuit divinae providentiae* "nostram mediocritatem ad hoc constituere ut sanctae suae Ecclesiae "et regni hujus curam gereremus." — *Capitular. Hludovici Cæsaris piissimi Liber secundus*, Cap. II.

τοῖς ἄλλοις ἔθνεσι τῆς Εὐρώπης οὐδὲν ἐπαγγέλλομαι εἰπεῖν ἀσφαλὲς καὶ βέβαιον, ὅλως ὢν ἄπειρος τῆς οὕτω καλουμένης διπλωματογνωσίας (diplomatique).

Μετὰ τῆς αὐτῆς προφυλάξεως ὀφείλω εἰπεῖν, ὁποία τις ἦν ἡ περὶ Προνοίας διδασκαλία παρὰ τοῖς Καθολικοῖς θεολόγοις τῶν μέσων αἰώνων. Παρ' αὐτοῖς ἡ περὶ τούτου διδασκαλία συμφύρεται μετὰ στοιχείων, περὶ ὧν οὔτε ὁ Σωκράτης οὔτε οἱ Ἑβραῖοι προφῆται ἐδύναντο μεριμνῆσαι· ἁμαρτία προπατορική, ἀνάγκη θείας ἐνσαρκώσεως πρὸς ἐξάλειψιν αὐτῆς, προορισμὸς τῶν δικαίων καὶ τῶν ἁμαρτωλῶν, ταῦτα καὶ ἄλλα πολλὰ τοιαῦτα ζητήματα συναπτόμενα πρὸς τὸ περὶ Προνοίας πρόβλημα δυσκολωτέραν ἐποίουν τὴν λύσιν αὐτοῦ. Τὸ σύγγραμμα τοῦ GIESELER, καίτοι συνοπτικόν, οὐχ ἧττον ἀκριβῶς διδάσκει τὰ περὶ τούτου, ὡς καὶ τὰ περὶ τῶν λοιπῶν μερῶν τῆς δογματικῆς ἱστορίας τοῦ Καθολικισμοῦ, καὶ εἰς αὐτὸ παραπέμπεται ὁ φιλομαθὼν ἀναγνώστης.[1]

Παρατρέχω ὡσαύτως τὴν ἐξέτασιν τοῦ περὶ Προνοίας δόγματος παρὰ τοῖς θεολόγοις τῆς μεταρρυθμίσεως, σπεύδων πρὸς ἐκείνην τὴν ἐποχήν, καθ' ἣν τὸ δόγμα τοῦτο ἐγένετο ἀληθῶς δημῶδες, καὶ κατέλαβε θέσιν οὐ μόνον ἐν τοῖς θεολογικοῖς καὶ φιλοσοφικοῖς συγγράμμασιν, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ κοινῇ γραμματολογίᾳ καὶ ἐν τῇ συνήθει συνδιαλέξει. Ἡ ἐποχὴ αὕτη, καθ' ὅσον δύναμαι κρῖναι ἐξ ὧν ἐποιησάμην ἀτελῶν πως ἐρευνῶν, οὐχ ὑπερβαίνει τὸ δεύτερον ἥμισυ τῆς ΙΖ' ἑκατονταετηρίδος. Ὁ LITTRÉ, ὅστις ἐν τῷ λεξικῷ αὐτοῦ ἔγραφε περὶ τῆς λέξεως *providence* ὑπὸ τὴν θρησκευτικὴν αὐτῆς

[1] Ὁ GIESELER βεβαιοῖ, ὅτι ἐκ πάντων τῶν σχολαστικῶν θεολόγων μόνος ὁ ἅγιος Θωμᾶς ἀνέπτυξε τὸ θέμα τοῦτο ἐξαρκούντως. "*Die Lehre* "*von der Regierung Gottes, oder der Vorsehung, wird zuerst von Thomas* "*ausführlich behandelt*" p. 49. Δίκαιος ὁ ἔπαινος.

ἔννοιαν ἄρθρον ἀκριβέστατον καὶ λεπτομερέστατον, ἓν μόνον παρατίθεται παράδειγμα χρήσεως αὐτῆς πρὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης·[1] τοὐναντίον δέ, ἄφθονα παρατίθεται παραδείγματα τῆς χρήσεως αὐτῆς ἐν τῷ δευτέρῳ ἡμίσει τῆς ΙΖ' ἑκατονταετηρίδος. Ὁ LITTRÉ προβάλλεται ἐπαλλήλους τὸν PASCAL[2], LA FONTAINE[3], Mme DE SÉVIGNÉ[4], BOSSUET καὶ MALEBRANCHE, καὶ εὐκόλως ἐδύνατο ἐπαυξῆσαι τὰς παραπομπὰς εἰς ἕκαστον τῶν συγγραφέων τούτων, ἐξαιρουμένου τοῦ PASCAL. Σημειωτέον δὲ πρὸς τούτοις ὅτι ἐν τοῖς παρατιθεμένοις χωρίοις ἡ λέξις Providence οὐ σημαίνει ἁπλῶς θείαν ἰδιότητα· ὡς διαρρήδην τοῦτο λέγει καὶ ὁ LITTRÉ, "Providence (διὰ κεφαλαίου ἀρκτικοῦ γράμματος γραφομένης τῆς λέξεως) σημαίνει αὐτὸν τὸν Θεὸν ἐν τῇ ἑαυτοῦ προνοίᾳ νοούμενον" — Dieu lui-même considéré dans sa providence.

[1] Καὶ αἱ ἡμέτεραι περὶ τούτου ἔρευναι εἰς τὸ αὐτὸ καταλήγουσιν ἐξαγόμενον. Τὴν λέξιν Providence οὐχ εὕρομεν οὔτε παρὰ τῷ MONTAIGNE, οὗ τὸ ὀνοματολόγιόν ἐστι πληρέστατον, οὔτε παρὰ τῷ BODIN (*De la République*), καίτοι ὁ συγγραφεὺς λόγον ποιεῖται περὶ τῆς ἐναρμονίου δικαιοσύνης, δι' ἧς ὁ Θεὸς κυβερνᾷ τὸν κόσμον. Ὁ MALHERBE ἐν τῇ πρώτῃ ᾠδῇ τῆς ἐκ τοῦ Σενέκα ἀνθοδέσμης (Bouquet de fleurs de Sénèque), ἥτις ἀληθῶς ἐστιν ᾠδὴ εἰς τὴν θείαν Πρόνοιαν, χρῆται μόνῃ τῇ λέξει prévoyance. "Tu connaîtra que, par sa prévoyance, les cieux . . . tournent incessament." Ὁ δὲ REGNIER (*Satyre* XIV) ὁμιλεῖ περὶ τῆς προνοίας τῶν θεῶν· ἀλλὰ τὸ ποίημα ἐγένετο ἐν ἔτει 1613.

[2] "Que la providence de Dieu est l'unique et véritable cause des accidents, que nous appelons maux." (*Lettre sur la mort de son père*). Σημειωτέον δὲ ὅτι ἐν τούτῳ μόνῳ τῷ χωρίῳ εὕρηται παρὰ τῷ PASCAL ἡ λέξις providence, τοὐλάχιστον ἐν ταῖς *Pensées*.

[3] Concluons que la Providence
Sait ce qu'il nous faut mieux que nous (L. VI, f^e^ XX).
Qu'est-ce que le hasard parmi l'antiquité,
Et parmi nous la Providence? (L. II, f^e^ XIII).

[4] "Qui m'ôterait la vue de la Providence, m'ôterait mon unique bien." Let. 423. Συνεχῶς δὲ ἡ λέξις ἐπαναλαμβάνεται παρὰ τῇ Mme DE SÉVIGNÉ.

Σπουδαιότατον ἂν εἴη ἔργον τὸ ἀνευρεῖν τὴν αἰτίαν τῆς αἰφνιδίου ταύτης ἐκρήξεως· καὶ πρὸς τοῦτο ἀνάγκη ἴσως ἀναδραμεῖν εἰς τὸν Καρτέσιον, καὶ ἰδίως εἰς τοὺς κληρικοὺς μαθητὰς αὐτοῦ, τοὺς περὶ MALEBRANCHE, τοὺς περὶ ARNAUD, τοὺς περὶ NICOLE, οἵτινες διημφισβήτησαν πρὸς ἀλλήλους περὶ τοῦ μεγάλου τούτου προβλήματος. Ἀλλὰ καὶ τούτου μὴ ἐπιλανθανώμεθα, ὅτι δηλ. ἐν ἀρχῇ τῆς βασιλείας τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' νέα τάξις πραγμάτων συνέστη οὐ μόνον ἐν τῇ Εὐρώπῃ, ἀλλὰ καὶ ἐν παντὶ τῷ ἀνθρωπίνῳ γένει, τάξις κατ' εὐθεῖαν παρασκευασθεῖσα ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΕ' αἰῶνος. Τὸ ἔργον τῆς Ἀναγεννήσεως ἦν ἤδη τετελεσμένον, τὰ γράμματα καὶ αἱ ἐπιστῆμαι ἦσαν ἐν πλήρει ἐξανθήσει, ἡ βιομηχανία καὶ ἡ ἐμπορία ἐν πλήρει ἀναπτύξει, αἱ κυριώτεραι χῶραι τῆς γηΐνης σφαίρας ἐγνωσμέναι, καὶ ὁ οὐρανὸς ἀνεῳγμένος εἰς τὰς ἐρεύνας τῶν ἀνθρώπων· ἐν δὲ τῇ πολιτικῇ τάξει αἱ ἐν Βεστφαλίᾳ συνθῆκαι εἶχον ἤδη τεθειμένην τὴν πρώτην βάσιν εὐρωπαϊκῆς συμφωνίας. Ἐνώπιον τοιούτου θεάματος ἡ ἰδέα θείας τινὸς Προνοίας, μεσολαβούσης ἐν τῇ διευθετήσει τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, οὐκ ἔμελλε παρίστασθαι ἐν τοῖς πνεύμασι τῶν εὐσεβῶν ἀνδρῶν νέαν περιβεβλημένη δύναμιν;

Τοιαύτη ὡς ἀληθῶς σκέψις ὑπηγόρευσε τῷ BOSSUET τὸν περὶ καθολικῆς ἱστορίας Λόγον, ὅς, εἴπερ τι καὶ ἄλλο σύγγραμμα, συνετέλεσεν εἰς τὸ καταστῆσαι κοινὴν τὴν ἰδέαν καὶ τὸ ὄνομα τῆς Προνοίας. Καὶ ἀληθὲς μέν ἐστιν ὅτι ὁ Λόγος ἐκεῖνος πραγματεύεται περὶ μόνων τῶν ἀρχαίων ἐθνῶν ἀπὸ τῶν νομιζομένων ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς βασιλείας τοῦ μεγάλου Καρόλου· οἱ χαρακτῆρες τῆς νέας ἐποχῆς οὔπω ἦσαν ἀκριβῶς διαγεγραμμένοι· αὐτὸς δὲ ὁ BOSSUET οὕτως ἦν προσπεφυκὼς τῷ δόγματι αὐτοῦ, ὥστε οὐκ ἐδύνατο ἐφαρμόσαι τὴν αὐτὴν ἰδέαν ἐν τῇ νέᾳ ἱστορίᾳ· καὶ ἐν αὐτῇ δὲ τῇ ἐποχῇ,

περὶ ἧς ἐπραγματεύσατο, καὶ μάλιστα ἐν τοῖς περὶ θρησκείας, οὐκ ὀλίγα εὕρηνται τὰ ἡμαρτημένα καὶ κακῶς κρινόμενα. Ἀλλὰ καὶ οὕτως ὁ Λόγος διαμένει οὐχ ἧττον ἓν τῶν ἐξόχων μνημείων τῆς ἀνθρωπίνης μεγαλοφυΐας, ἅτε δὴ πρῶτος εἰσαγαγὼν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τὴν ἰδέαν τακτικῆς ἀναπτύξεως καὶ κατὰ πρόνοιαν συναφείας τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων.

Γνωστὸν ὅτι τὸ σύγγραμμα τοῦ BOSSUET διῄρηται εἰς τρία μέρη· ὧν ὑπόθεσις, τοῦ μὲν πρώτου "αἱ ἐποχαί", τοῦ δὲ δευτέρου "ἡ συνέχεια τῆς θρησκείας", καὶ τοῦ τρίτου "τὰ κράτη". Ἐν τῷ τελευταίῳ τούτῳ κυρίως παρεισάγει τὴν Πρόνοιαν, οὐχὶ ὡς ἁπλῆν θείαν ἰδιότητα, ἀλλ' ὡς προσωποποίησιν, οὕτως εἰπεῖν, τῆς θεότητος. "Αἱ περιπέτειαι τῶν ἐπικρατειῶν κανονίζονται ὑπὸ τῆς Προνοίας" . . . . τοιαύτην φέρει ἐπιγραφὴν τὸ πρῶτον κεφάλαιον·[1] ἰδοὺ δὲ πῶς ὁ BOSSUET μετριάζει τὴν ὑπεράγαν θεοκρατικὴν ταύτην ἀπόφανσιν. "Καίτοι οὐδὲν ὑπάρχει παραβλητέον πρὸς τὴν συν-"έχειαν τῆς ἀληθοῦς Ἐκκλησίας, ἣν σοι παρέστησα (λέγει πρὸς "τὸν βασιλόπαιδα μαθητὴν αὐτοῦ), ἡ συνέχεια τῶν ἐπικρατειῶν "οὐχ ἧττόν ἐστι διδακτικὴ εἰς μεγάλους βασιλόπαιδας, οἷος σύ. "Ὅσῳ μᾶλλον ἐθίζεις σεαυτὸν εἰς τὸ μετὰ προσοχῆς ἐξετάζειν "τὰ μεγάλα γεγονότα, καὶ ἀνάγειν αὐτὰ εἰς τὰς ἀρχικὰς αὐτῶν "αἰτίας, τοσούτῳ μᾶλλον θαυμάσεις τὰς βουλὰς ἐκείνας τῆς "Προνοίας." . . . Ἐφεξῆς δὲ ἐν δευτέρῳ τινὶ κεφαλαίῳ, ὃ ἐπιγέγραπται "αἱ περιπέτειαι τῶν ἐπικρατειῶν ἔχουσιν ἰδίας ἀφορμάς, ἃς οἱ ἡγεμόνες ὀφείλουσιν ἀκριβῶς ἐξετάζειν", ὁ BOSSUET διδάσκει τὸν μαθητὴν αὐτοῦ, ὅτι μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς συνεχείας τῶν γεγονότων "ὀφείλει ἤδη ἀποβλέπειν πρὸς

[1] "Les révolutions des empires sont réglées par la Providence." τούτοις δὲ προστίθενται αἱ λέξεις *"et servent à humilier les princes."*

"αὐτὰ μετὰ προσοχῆς ἐξαιρέτου, καὶ ἐθίζειν τὸ πνεῦμα αὐτοῦ "εἰς ἀναζήτησιν τῶν ἀποτελεσμάτων ἐν ταῖς ἀπωτάταις αὐτῶν "αἰτίαις. . . . Ἐν τῇ δεινῇ ἐκείνῃ πάλῃ, ἐν ᾗ οἱ λαοὶ διημφισ-"βήτησαν πρὸς ἀλλήλους περὶ τοῦ κράτους καὶ τῆς δυνάμεως, "ὁ μᾶλλον προορατικός, ὁ μᾶλλον προσεκτικός, ὁ πλείονα δια-"τρίψας χρόνον ἐν μεγάλοις ἀγῶσι, καὶ ἐπὶ πᾶσι τούτοις ὁ "μᾶλλον γινώσκων ἢ ἐπιτίθεσθαι ἢ ἐπιφυλάττεσθαι κατὰ τὰς "διαφόρους περιστάσεις, οὗτος ἐπὶ τέλους ὑπερίσχυσε, καὶ "ἠνάγκασε τὴν τύχην ὑπηρετῆσαι εἰς τὰ σχέδια αὐτοῦ. . . . "Ἀλλ' ὅμως ὁ μακρὸς οὗτος συνειρμὸς τῶν καθ' ἕκαστα αἰτιῶν, "αἵτινες δημιουργοῦσιν ἢ καταλύουσι τὰ κράτη, ἤρτηται ἐκ "τῶν ἀποκρύφων διατάξεων τῆς θείας Προνοίας."[1] Πάντα ταῦτα ἐν συνόλῳ εἰσὶν ὀρθά, καὶ τολμῶ εἰπεῖν Σωκρατικά. Εἴπερ ὁ BOSSUET περιωρίζετο εἰς τὸν τρόπον τοῦτον τοῦ σκέπτεσθαι, εἴπερ μὴ μόνον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν ἐπικρατειῶν, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς θρησκείας ἢ τῶν θρησκειῶν, διέβλεπε τὴν μυστηριώδη καὶ διηνεκῆ σύμπραξιν τῆς ἀνθρωπίνης μεγαλοφυΐας καὶ τῆς ἀπείρου Προνοίας, τὸ βιβλίον αὐτοῦ πολλῶν ἔμελλεν εἶναι ἀπηλλαγμένον ἁμαρτημάτων, ἅτινα δικαίως ἔχει τις ἀποδοῦναι αὐτῷ. Ἀλλὰ καὶ οὕτως ἔχον, ὡς ἔχει, ἀναντιρρήτως ἄπειρον ἔσχε τὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας ἔν τε τῷ ἀμέσως ἐπελθόντι αἰῶνι καὶ ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς.[2]

Ὅταν μετὰ προσοχῆς ἐμβλέψωμεν εἰς τὸ πρᾶγμα τοῦτο, ἐκπληττόμεθα βλέποντες τὴν θέσιν, ἣν ἡ ἰδέα καὶ τὸ ὄνομα τῆς Προνοίας κατέλαβον ἐν τοῖς συγγράμμασι τοῦ ΙΗ' αἰῶνος,

[1] Κεφάλαιον Ζ', ἐν τέλει.

[2] Πρὶν ἢ μεταβῶ εἰς τὸν ΙΗ' αἰῶνα, ὀφείλω μνημονεῦσαι τοὐλάχιστον τοῦ ὀνόματος τοῦ Λεϊβνιτίου ἐν τοῖς ἀνδράσιν ἐκείνοις, οἵπερ ἐν τῷ ΙΖ' συνήργησαν εἰς διασάφησιν καὶ διάδοσιν τοῦ δόγματος τῆς Προνοίας.

ἀπὸ τῆς ἁπλουστάτης ἐπιστολογραφίας μέχρι τῶν ὑψίστων θεωριῶν, ἀπὸ τοῦ ἄγαν θρησκευτικοῦ μέχρι τοῦ ἄγαν φιλοσοφικοῦ βιβλίου· καὶ ὡς ἀληθῶς μονογραφίαν δύναταί τις συγγράψαι περὶ τοῦ θέματος τούτου, ἢ καὶ συγγραφήσεται, ὅταν καὶ αὐτοῦ τοῦ δόγματος ἡ ἱστορία συγγραφῇ. Οἵων ἀνδρῶν ὀνόματα διαλάμψουσιν ἐν τοιαύτῃ μονογραφίᾳ! Τούτων προεξάρχων μὲν ὁ MASSILLON ἔν τινι τῶν ὁμιλιῶν αὐτοῦ χαρακτηρίζει διὰ λόγων ὀρθῶν τε καὶ ὑψηλῶν τὸ ἔργον τῆς Προνοίας·[1] μετὰ δὲ τοῦτον ὁ ROLLIN πολλαχοῦ τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ "Traité des études" ἐπικαλεῖται τὴν Πρόνοιαν· ὁ VOLTAIRE ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ φιλοσοφικοῦ λεξικοῦ διακηρύττει, ὅτι "τὸ περὶ Προνοίας δόγμα οὕτως ἐστὶν ἱερόν, "οὕτως ἀναγκαῖον πρὸς εὐδαιμονίαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, "ὥστε οὐδεὶς τίμιος ἄνθρωπος τολμήσει ἐμποιῆσαι τοῖς ἀκροα-"ταῖς αὐτοῦ ἀμφιβολίαν περὶ τῆς ἀληθείας ταύτης, ἥτις οὐδὲν "μὲν οὐδέποτε δύναται ἐπαγαγεῖν κακόν, ἀείποτε δὲ μέγα ἀγαθὸν "παρέχει τοῖς ἀνθρώποις·" ὁ DIDEROT ἔν τινι περὶ Προνοίας περιφήμῳ διατριβῇ βεβαιοῖ, ὅτι "ἐὰν ἐν τῇ θέᾳ τοῦ ἀχανοῦς "τούτου σύμπαντος μὴ διαγινώσκωμεν τὴν Πρόνοιαν, δυνάμεθα "ἀνευρεῖν αὐτὴν ἐν ἡμῖν αὐτοῖς·" ὁ δὲ ROUSSEAU ἐν τῷ "Le Vicaire Savoyard" τάδε λέγει περὶ Προνοίας· "Ἡ ἠθικὴ

---

[1] "Ἐὰν ἀφαιρεθῇ ἀπὸ τοῦ κόσμου ἡ Πρόνοια, καὶ θεωρηθῇ ὡς καθ' "ἑαυτὸν ὑπάρχων, ἐὰν μηδὲν ἄλλο ὑπολειφθῇ ἐν τῷ κόσμῳ ἢ τὰ ἀνθρώ-"πινα πάθη τὰ πάντα συγκινοῦντα κατὰ τὸ φαινόμενον, οὐδὲν πλέον ἔσται "ὁ κόσμος ἢ χάος, θέατρον κυκεῶνος καὶ ταραχῆς, ἐν ᾧ οὐδὲν διαμένει "ἐν τῇ οἰκείᾳ θέσει, ἐν ᾧ ὁ μὲν ἀσεβὴς ἀπολαύει τῶν εἰς τὴν ἀρετὴν "ἀνηκουσῶν τιμῶν, ὁ δὲ χρηστὸς ἀνὴρ μετέχει πολλάκις τῆς ἀτιμίας καὶ "τῆς ποινῆς τοῦ φαύλου, ἐν ᾧ οἱ ἄνθρωποι συνδέονται πρὸς ἀλλήλους δι' "αὐτῶν ἐκείνων τῶν συμφερόντων, ἅτινα διαχωρίζουσιν αὐτούς. . . . Τοι-"οῦτος ὁ κόσμος ἄνευ τῆς Προνοίας." (*Sermon pour la fête de la Purification*, 1701.)

“ἀταξία, ἥτις κατὰ τοὺς φιλοσόφους καταμαρτυρεῖ τῆς Προνοίας, “αὕτη μάλιστα καταδεικνύει αὐτὴν εἰς ἐμέ·” καὶ τέλος πάντων συμπληροῖ τὸν κατάλογον ὁ KANT, ὃς ἐν τῇ μελέτῃ αὐτοῦ “Ἰδέα παγκοσμίου ἱστορίας ὑπὸ τὴν ἔποψιν κοσμοπολιτικῆς τάξεως”[1] ἐπιδείξας διὰ παντὸς τοῦ συγγράμματος τὴν Φύσιν προάγουσαν τοὺς λαοὺς εἰς κατάστασιν παγκοσμίου κοινωνίας, ἐπιλέγει τάδε ἐν τῇ ἐσχάτῃ σελίδι. “Τοιαύτη τις δικαιολογία “τῆς Φύσεως (μᾶλλον δ' εἰπεῖν, τῆς Προνοίας) ἰσχυρά ἐστιν “ἀφορμή, ὅπως ἀποδεχθῶμεν ταύτην τὴν ἔποψιν τῆς τοῦ “κόσμου τάξεως. Καὶ ἀληθῶς, εἰς τί ὠφελεῖ τὸ ἐξυμνεῖν τὴν “μεγαλοπρέπειαν καὶ τὴν σοφίαν τῆς δημιουργίας ἐν τῷ ἀλόγῳ “κόσμῳ, καὶ μελετᾶν περὶ αὐτῶν, ἐὰν τὸ μέρος τοῦ μεγάλου “θεάτρου τῆς ὑπερτάτης σοφίας, τὸ περιλαμβάνον ἐν ἑαυτῷ “τὸν σκοπὸν πάντων τῶν ἄλλων, ἐὰν ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρωπίνου “γένους διαμένῃ αἰωνία τις ἀντίρρησις, καὶ ἐὰν ἠναγκασμένοι “ἀποστρέφειν τὸ πρόσωπον ἀπ' αὐτῆς, καὶ ἀποβαλόντες πᾶσαν “ἐλπίδα τοῦ ἀνευρεῖν ἐν αὐτῇ τὴν ἐκπλήρωσιν σχεδίου τινὸς “λογικοῦ, ἐξ ἀνάγκης ἐλπίζωμεν, ὅτι εὑρήσομεν αὐτὴν ἐν ἄλλῳ “τινὶ κόσμῳ;”

Περιττὸν καὶ ἄλλα προσθεῖναι παραδείγματα· διότι ἐξαρκοῦσι ταῦτα, ὅπως καταδειχθῇ, ὁποῖον ἦν τὸ περὶ Προνοίας δόγμα παρὰ τοῖς φιλοσόφοις τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Ἀλλ' ἐπιστάντος τοῦ ἔτους 1789, συνεπέστη καὶ ἡ Γαλλικὴ ἐπανάστασις. Καὶ ἐλέχθη μὲν ὅτι πᾶσα κοινωνικὴ ἐπανάστασις συνεπάγεται ἀναγκαίως καὶ ἀνάλογον θρησκευτικήν, ἐξαιρουμένης τῆς Γαλ-

[1] *Idee einer allgemeinen Geschichte in einer weltbürgerlichen Absicht.* Τὴν μελέτην ταύτην μετέφρασεν ὁ LITTRÉ ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ *Auguste Comte et la philosophie positive.*

λικῆς ἐπαναστάσεως, καθ' ἣν ὁ κανὼν οὗτος οὐκ ἐφηρμόσθη·[1] ἀλλ' ἡ διαβεβαίωσις αὕτη οὐκ ἔστιν ὀρθή. Διότι αἱ συντακτικαὶ πράξεις τῆς νέας Γαλλικῆς πολιτείας, ἡ διακήρυξις τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, τὰ συντάγματα τοῦ 1791, τοῦ 1793 καὶ τοῦ 1795 ἐδημοσιεύθησαν οὐχὶ ἐν ὀνόματι τῆς ἀρχαίας πίστεως τοῦ ἔθνους, ἀλλ' ἐν ὀνόματι νέου Θεοῦ, κατὰ τὸν Ἀπόστολον Παῦλον εἰπεῖν, ἐν ὀνόματι τοῦ Ὑπερτάτου Ὄντος. Τὸ ὄνομα τοῦτο ἦν μὲν σύνηθες ἐν τῷ ΙΗ' αἰῶνι, ἀλλ' οὐδὲν ἄλλο σημαῖνον ἢ ἀόριστον θεϊσμὸν οὐκ ἐδύνατο ἐπικρατῆσαι· ὅθεν ἐξέλιπεν ἅμα τῇ ἀντικαταστάσει τῆς Ὑπατείας. Τὸ ἀληθὲς δόγμα τοῦ νέου κόσμου ἐστὶν ὡς ἀληθῶς τὸ ὑπὸ τοῦ Σωκράτους μὲν ἐγκαινισθὲν ὡς ἀναγκαῖον συμπλήρωμα τῆς μονοθεΐας, ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲ καθιερωθέν, καὶ ὑπὸ τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας ἐπαναληφθέν, ἀνανεωθὲν καὶ συμπληρωθέν· τοῦτο δ' ἐστὶ τὸ δόγμα τῆς Προνοίας. Καὶ πρὶν ἔτι παρέλθῃ ἡ ἐπαναστατικὴ κρίσις, ὁ De Maistre ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ "Considérations sur la France" δι' ὑψηλῆς εὐγλωττίας, καὶ πολλαχοῦ μετὰ βαθείας ὀρθοφροσύνης, ἐπεχείρησεν ἀποδεῖξαι τὴν ἐνέργειαν τῆς Προνοίας ἐν τῷ τεραστίῳ ἐκείνῳ γεγονότι, ὅπερ ὁ κόσμος εἶδε τετελεσμένον. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ δευτέρου κεφαλαίου "Conjectures sur les voies de la Providence dans la Révolution Française" ἐδύνατο εἶναι καὶ τοῦ ὅλου βιβλίου ἐπιγραφή. "Πάντες ἐσμὲν προσδεδεμένοι εἰς τὸν θρόνον τοῦ Ὑπερτάτου "Ὄντος δι' ἁλύσεως εὐκάμπτου συνεχούσης, ἀλλ' οὐ δεσμευούσης "ἡμᾶς." Ἡ φράσις αὕτη, δι' ἧς ἄρχεται τὸ βιβλίον, καὶ ἥτις ἀναμιμνήσκει σύναμα τήν τε καθολικὴν καὶ τὴν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος γλῶσσαν, ἀκριβής ἐστιν ἔκφρασις τῆς συμφωνίας, ἥτις συμ-

[1] Ἴδε Quinet, *la Révolution*.

βιβάζει τὸ αὐθόρμητον ἑκάστου ἀνθρώπου πρὸς τὴν ἐνέργειαν τῆς Προνοίας.[1] Τῆς σκέψεως ταύτης ἐμφορούμενος ὁ De Maistre, καίτοι καθολικὸς ὢν καὶ μοναρχικός, οὐ φαίνεται ἀδικῶν τὴν ἐπανάστασιν. Καταχρίνων τὰς βιαιοπραγίας καὶ τὰ ἐγκλήματα αὐτῆς, οὐ παραβλέπει τὰς προκαλεσάσας αὐτὰ ἀκολασίας καὶ καταχρήσεις, οὔτε τὰς μεγάλας συνεπείας, ἃς ἔμελλεν ἔχειν ἡ τεραστία ἐκείνη κίνησις. "Ἴδετε (λέγει) τὴν "ἐπικειμένην τῇ Ἰταλίᾳ θύελλαν, τὴν Ρώμην καὶ μετ' αὐτῆς "τὴν Γενεύην ἀπειλουμένας ὑπὸ δυνάμεως πᾶσαν ἀρνουμένης "λατρείαν·" καὶ μετὰ τοῦτο ἐπάγεται τὸν μέγαν τοῦτον λόγον· "Ἡ Πρόνοια ἐξαλείφει, ἀλλ' ὅπως ἐγγράψῃ·" καὶ ἐπὶ τούτοις ἔτι· "Ἐὰν μὴ ἐπέλθῃ ἠθική τις ἐπανάστασις ἐν τῇ "Εὐρώπῃ, ἐὰν μὴ ἐνισχυθῇ ἐν αὐτῇ τὸ θρησκευτικὸν πνεῦμα, "οἱ κοινωνικοὶ δεσμοὶ διαλύονται! Ἀλλ' ἐάν ποτε ἐπιφυλάττηται "εἰς τὴν Εὐρώπην τοιαύτη τις εὐτυχὴς μεταβολή, μόνῃ τῇ "Γαλλίᾳ προώρισται παραγαγεῖν αὐτήν, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει "βεβαία τις ἐξ ἀναλογίας, ἐξ ἐπαγωγῆς καὶ ἐξ εἰκα-"σίας γνῶσις."[2] Ἐσπούδασα παραθέσθαι καὶ ὑπεσήμηνα τὰς τελευταίας ταύτας λέξεις, διότι ὑπάρχει ἐν αὐταῖς ζῶσά τις ἑρμηνεία, ἢ μᾶλλον ἐν ἀγνοίᾳ γινομένη ἐφαρμογὴ τῆς μαντικῆς τοῦ Σωκράτους.

Ἀλλ' ἰδοὺ ἐγγὺς ἡ στιγμή, καθ' ἣν ἡ περὶ Προνοίας διδασκαλία ἀπὸ τῆς καθαρῶς δογματικῆς μεταβήσεται εἰς τὴν πολιτικὴν χώραν· τοῦτο δὲ οὔτε ἐπὶ τῆς Ὑπατείας οὔτε ἐπὶ τῆς Αὐτοκρατορίας γενήσεται· διότι παρὰ τῷ Ναπολέοντι μόνος θεός ἐστιν ἡ Τύχη. Ἀλλ' ὅτε μετὰ τὴν πτῶσιν ἐκείνου, ἡ

[1] "Τὸ μάλιστα θαυμαστὸν ἐν τῇ παγκοσμίῳ τάξει (προστίθησιν ὁ "De Maistre) ἐστὶν ἡ ἐνέργεια τῶν ἐλευθέρων ὄντων ὑπὸ τὴν θείαν "χεῖρα· ἐλευθέρως δουλεύοντες, ἐλευθέρως ἅμα καὶ ἀναγκαίως ἐνεργοῦσι."

[2] *Considérations sur la France*, chap. II, p. 25—31. Lyon, 1850.

μοναρχία, ὡς προεῖπε τοῦτο ὁ De Maistre, ἀνεκαινίσθη, πρὸς καιρὸν τοὐλάχιστον, ὁ εἰς τὸν θρόνον αὖθις ἐγκαταστὰς ἡγεμὼν βλέπει καὶ ἀσπάζεται ἐν τῇ περιπετείᾳ ταύτῃ τὴν ἀπόφασιν τῆς Προνοίας. Ὅθεν καὶ ἀποκρινόμενος πρός τινα προσφώνησιν τοῦ ἐν Ἀγγλίᾳ ἀντιβασιλεύοντος ἡγεμόνος, καὶ συγκαλῶν κατὰ πρῶτον περὶ αὐτὸν τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς Γαλλίας, καὶ γράφων τὸν πρόλογον τοῦ συνταγματικοῦ χάρτου, καὶ ἠναγκασμένος ἐκλιπεῖν τὸ ἔδαφος τῆς Γαλλίας, ἐλεεινὸν γενόμενος θῦμα τῶν ἁμαρτημάτων καὶ τῆς τυφλώσεως τῶν περὶ αὐτὸν οἰκείων τε καὶ φίλων, ἀείποτε τὴν Πρόνοιαν ἐπικαλεῖται, καὶ παρ' αὐτῆς ἀπεκδέχεται τήν τε σωτηρίαν εἰς τὸ μέλλον καὶ τὴν τῶν παρελθόντων δεινῶν θεραπείαν.[1]

Ἐπὶ πᾶσι τούτοις κατ' αὐτὸ ἐκεῖνο τὸ ἔτος 1814, καθ' ὃ ἡ ἀρχαία δυναστεία ἔμελλεν ἐπανελθεῖν εἰς Γαλλίαν, ὁ νικητὴς αὐτοκράτωρ τῆς Ῥωσσίας, πρὶν ἢ εἰσέλθῃ εἰς Παρισίους, ἀποκρινόμενος πρὸς τοὺς ἀπεσταλμένους, ὅπως ὑποβάλωσι τὴν πόλιν ὑπὸ τὴν προστασίαν αὐτοῦ, ἀνήγγειλεν αὐτοῖς, ὅτι "κατὰ δικαίαν τῆς Προνοίας ἀπόφασιν εὑρίσκεται ἤδη καὶ αὐτὸς "πρὸ τῶν τειχῶν τῆς πρωτευούσης τῆς Γαλλίας." Ὀκτωκαίδεκα δὲ μῆνας μετὰ ταῦτα ὁ αὐτὸς αὐτοκράτωρ μετὰ τῶν συμμάχων αὐτοῦ, τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Αὐστρίας καὶ τοῦ βασιλέως τῆς Πρωσσίας, ἐπαναχθέντες εἰς Παρισίους ἕνεκα τοῦ ἀπροσδοκήτου συμβάντος τῶν ἑκατὸν ἡμερῶν, ὑπέγραφον τὴν συνθήκην, ἥτις, ὡς ἐνόμιζον, ἔμελλε καταθεῖναι νέαν βάσιν τῆς εὐρωπαϊκῆς τάξεως, λέγω δὴ τὴν συνθήκην τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας. "Εὐγνωμονοῦντες τῇ θείᾳ Προνοίᾳ ἐπὶ τοῖς ἀγα-

---

[1] Πολλάκις ἐλέχθη ὅτι Λουδοβῖκος ὁ ΙΗ' μόνος ἐκ τοῦ οἴκου αὐτοῦ κατενόησε τὸ πνεῦμα τοῦ καιροῦ· ὅ ἐστι, κατενόησε τὴν Πρόνοιαν· οὕτως ἠξιώθη ἀποθανεῖν ἐν τοῖς ἀνακτόροις τῶν Tuileries.

"θοῖς, ἃ κατὰ τὰ τρία τελευταῖα ἔτη ηὐδόκησεν ἐπιδαψιλεῦσαι "ἐπὶ τῶν ἐπικρατειῶν, ὧν αἱ κυβερνήσεις αὐτῇ μόνῃ ἀνέθεντο "πᾶσαν πίστιν καὶ πᾶσαν ἐλπίδα, οἱ τρεῖς ἡγεμόνες διακηρύτ-"τουσιν, ὅτι θεωροῦσιν ἑαυτοὺς ὡς ἐντεταλμένους ὑπὸ τῆς "Προνοίας κυβερνᾶν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Χριστιανισμοῦ τοὺς "τρεῖς κλάδους ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ οἴκου."

Οὐδαμῶς προτιθέμεθα ἐπιθεωρῆσαι, ἔστω καὶ ἐν συντόμῳ, τὰς ἐπισήμους πράξεις, τὰς φιλοσοφικὰς ἢ φιλολογικὰς συγγραφάς, τὰς ἰδιωτικὰς ἀνταποκρίσεις, ἐν αἷς ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἐπιφαίνεται τὸ ὄνομα τῆς Προνοίας. Ἐν ἐγκυκλίοις γράμμασιν ἢ προσφωνήσεσι τοῦ Ῥωμαίου Ποντίφηκος, ἐν ἐπιταγαῖς ἢ ἐγκυκλίοις τῶν Καθολικῶν[1] ἢ Διαμαρτυρομένων Ἐπισκόπων, ἐν ὁμιλίαις ἡγεμόνων ἢ μνηστήρων θρόνου τινός, ἐν λόγοις πολιτικῶν ἢ ἰδιωτικῶν ῥητόρων, ἐν συγγραφαῖς ἱστορικαῖς ἢ φιλοσοφικαῖς, ἐν ποιήμασιν ἢ μυθιστορίαις, καὶ ἐν γένει πανταχοῦ, ὅπου προκύπτει ἡ ἀνάγκη εἰλικρινοῦς ἢ προσπεποιημένης ἐκφράσεως θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, οἱ πάντες καθ' ἑκάστην τὸ τῆς Προνοίας ὄνομα ἐπικαλοῦνται. Τοσαύτη καὶ τηλικαύτη ἐστὶν ἡ δύναμις τῆς νέας ταύτης ἐννοίας τῆς θεότητος, ἥτις κατ' ὀλίγον ἀθορύβως καταλαμβάνει τὴν θέσιν τῆς ἀρχαίας θεολογίας, ἅτε δὴ κάλλιον συμβιβαζομένη πρὸς τὸ νέον θρησκευτικὸν αἴσθημα. Ἕτερόν τι σημεῖον τῶν καιρῶν, ὀλίγον μὲν παρατηρηθέν, ἀλλὰ πολλῆς ἄξιον παρατηρήσεως, ἐστὶν ἡ ἐν ταῖς εὐρωπαϊκαῖς γλώσσαις εἰσαγωγὴ τῆς λέξεως *providentiel*, ἣν ὁ LITTRÉ ὡς νεολογίαν χαρακτηρίζει ἐν τῷ λεξικῷ αὐτοῦ, καὶ ἓν μόνον αὐτῆς παρατίθεται παράδειγμα ἐκ

[1] Καὶ καθ' ἣν στιγμὴν γράφω ταῦτα ἀναγινώσκεται ἐν ταῖς ἐφημερίσιν ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ τοῦ ἐπισκόπου Στρασβούργου, ἐν ᾗ γίνεται λόγος "περὶ τῆς ἐκ Προνοίας ἀποστολῆς τοῦ Πάπα Λέοντος ΙΓ'."

τοῦ προλόγου τοῦ Delille ἐν τῷ ποιήματι αὐτοῦ "Les trois règnes." Ἐν τῇ προτελευταίᾳ ἐκδόσει (1835) τοῦ λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας οὔπω κατακεχώρισται ἡ λέξις.

Ἀρχόμενος τῆς πραγματείας ταύτης ἐδήλωσα τὴν σκέψιν, ὅτι ὁ καθ' ἡμᾶς καιρὸς πολλὴν δύναται ἀρύσασθαι τὴν ὠφέλειαν ἐκ τῆς τοῦ Σωκράτους διδασκαλίας, ὅπως καταπαύσῃ τὴν κρίσιν, ἧς ἐπιπόνως ἐπιζητεῖ τὴν διέξοδον. Ἀλλὰ νῦν πλέον τι προτίθεμαι εἰπεῖν· ὅ,τι ὑπεδεικνύομεν ὡς πρακτέον, τοῦτο πέπρακται ἤδη κατὰ μέγα μέρος. Ἡ περὶ Προνοίας διδασκαλία ἐκδηλωθεῖσα ὑπὸ τοῦ Σωκράτους ὡς φυσικὸν καὶ ἀναγκαῖον ἐπακολούθημα τῆς μονοθεΐας, κατελθοῦσα μέχρις ἡμῶν διὰ πολλῶν αἰώνων, ὑπάρχει ἤδη ὁριστικῶς ἐρριζωμένη οὐ μόνον ἐν τῷ πνεύματι τῶν σπουδαίων ἀνδρῶν, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ τῶν πολλῶν. Οὕτω δή, πολλῶν καὶ ἐπιπόνων συζητήσεων γινομένων ἐν ταῖς ὑψίσταις κοινωνικαῖς χώραις περὶ τῶν ὅρων θρησκευτικῆς τινος ἀνακαινίσεως, ὁ κοινὸς νοῦς πρὸ δύο ἤδη αἰώνων ἐμφορούμενος τῆς Σωκρατικῆς σκέψεως, ἅμα δὲ καὶ τῆς ἑβραϊκῆς πίστεως, καθιέρωσε καὶ κατέστησε κοινὸν τὸ θεολογικὸν δόγμα, ὅπερ ἐκπληροῖ πάσας τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ νεωτέρου βίου, συνάπτει ἐνδομύχως τὴν θεότητα πρὸς τὸν κόσμον, συνίστησι τὴν συμφωνίαν τῆς παραδόσεως πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον, ταὐτίζει τὴν θρησκευτικὴν πρὸς τὴν πολιτικὴν ἀρετήν, καὶ οὕτω παρασκευάζει πάσαις ταῖς ἀνθρωπίναις κοινωνίαις χῶρον στερεόν τε καὶ κοινόν, ἐφ' οὗ πᾶσαι αἱ διαφωνίαι αὐτῶν δύνανται συνδιαλλάττεσθαι.

Πρὸς πληρεστέραν δὲ ἀπόδειξιν καὶ δικαίωσιν τῆς σκέψεως ταύτης ὑπολείπεται ἡμῖν δηλῶσαι, ὁποίαν εἶχεν ὁ Σωκράτης γνώμην περὶ τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας.

Ζ'. ΑΛΗΘΗΣ ΕΥΣΕΒΕΙΑ. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΡΕΤΗ.

"Νόμῳ πόλεως."

ΕΙΔΟΜΕΝ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν, πῶς ὁ Σωκράτης συνῆψε πρὸς ἣν εἶχεν ἔννοιαν τῆς θεότητος τὴν πίστιν εἰς μίαν Πρόνοιαν πανταχοῦ παροῦσαν, πανταχοῦ ἀναμεμιγμένην εἰς τὴν φυσικὴν πορείαν τῶν πραγμάτων, καὶ δι' αὐτῆς τῆς θέας τῶν ἔργων αὐτῆς διδάσκουσαν τοὺς ἀνθρώπους ἅ τε χρὴ ποιεῖν καὶ ἃ μή. Ἐξ αὐτῆς δὲ ταύτης τῆς ἐμπνεύσεως ἔχει τὴν ἀρχὴν ἡ τοῦ Σωκράτους διδασκαλία περὶ τῆς λατρείας, ἥτις ἀρέσκει μάλιστα τοῖς θεοῖς, πάσης περιέργου εὐλαβείας (mysticisme) ἀπηλλαγμένη.

Ἐν τῷ τρίτῳ κεφαλαίῳ τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν Ἀπομνημονευμάτων εὕρηνται περὶ τούτου σπουδαιόταται παρατηρήσεις τοῦ Ξενοφῶντος, καὶ ταύτας παραθήσομεν κατὰ πρῶτον αὐτολεξεί. "Ὡς δὲ δὴ καὶ ὠφελεῖν ἐδόκει μοι τοὺς ξυνόντας, "τὰ μὲν ἔργῳ δεικνύων ἑαυτόν, οἷος ἦν, τὰ δὲ καὶ διαλεγό-"μενος, τούτων δὴ γράψω, ὁπόσα ἂν διαμνημονεύσω. Τὰ μὲν "τοίνυν πρὸς τοὺς θεοὺς φανερὸς ἦν καὶ ποιῶν καὶ λέγων, "ἧπερ ἡ Πυθία ἀποκρίνεται τοῖς ἐρωτῶσι, πῶς δεῖ ποιεῖν ἢ "περὶ θυσίας ἢ περὶ προγόνων θεραπείας ἢ περὶ ἄλλου τινὸς "τῶν τοιούτων· ἥ τε γὰρ Πυθία νόμῳ πόλεως ἀναιρεῖ ποιοῦντας "εὐσεβῶς ἂν ποιεῖν, Σωκράτης τε οὕτω καὶ αὐτὸς ἐποίει καὶ

"τοῖς ἄλλοις παρῄνει· τοὺς δὲ ἄλλως πως ποιοῦντας περιέργους "καὶ ματαίους ἐνόμιζεν εἶναι." (Α', γ' 1 κ. ἑξ.)

Πρὶν ἢ προβῶμεν περαιτέρω, ἀναγκαῖον νομίζομεν ὀλίγα τινὰ εἰπεῖν ὑπὲρ ἧς ἐποιησάμεθα μεταφράσεως τῆς ἀποκρίσεως τῆς Πυθίας·[1] διότι φανήσεται ἴσως καθολικώτερον ἑρμηνεύουσα τὴν ἔννοιαν αὐτῆς. Ἀληθῶς μὲν ἡ γενομένη ἐρώτησις ἀφορᾷ ἁπλῶς εἰς θρησκευτικὰς τελετουργίας, καὶ κατὰ ταύτην τὴν ἔννοιαν ἡ μετάφρασις ἔμελλεν εἶναι ἀκριβεστέρα, οὑτωσὶ γινομένη· "agir selon la loi de la cité, c'est agir pieusement." Ἀλλ' ὅμως ἡ περὶ τούτου σκέψις τοῦ Σωκράτους προβαίνει τῷ ὄντι ἐπέκεινα ἁπλῆς τελετουργίας. Ὡς εὐθὺς μετ' ὀλίγον ὀψόμεθα, ὁ Σωκράτης προτίθεται ἅψασθαι αὐτοῦ τοῦ ζητήματος τῆς εὐσεβείας ἐν τῇ εὐρυτάτῃ τῆς λέξεως ἐννοίᾳ. Κατ' αὐτὸν ἡ τῶν νόμων τῆς πόλεως τήρησίς ἐστιν ἡ διαφερόντως εὐσεβὴς πρᾶξις· ἐν τούτῳ ἔγκειται ἡ ἐνδόμυχος αὐτοῦ σκέψις, τὸ τελευταῖον πόρισμα τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ. Διὰ ταῦτα ἡ ἡμετέρα μετάφρασις, ἣν ἄλλως ἐπιτρέπει ἡ εὐρεῖα σημασία τῶν ἑλληνικῶν λέξεων, ἁρμόζει κάλλιον εἰς τὴν προκειμένην ὑπόθεσιν.

Ἀληθέστατον μέν ἐστιν ὅτι ὁ Σωκράτης παρὰ τὴν οὐσιώδη ταύτην εὐσέβειαν ἀποδέχεται ἐνίοτε καὶ ἐξωτερικήν τινα· ἀλλὰ ταῦτά εἰσι συγκαταβάσεις εἰς τὸ δημῶδες ἔθος, καὶ ἄλλως, τοσαῦται ἐπιφυλάξεις παρέπονται αὐταῖς, ὥστε τῷ κατὰ βάθος ἐξετάζοντι τὰ πράγματα αἱ συγκαταβάσεις αὗται φαίνονται ἰσοδυναμοῦσαι πρὸς ἄρνησιν. Ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην ἡ συνέχεια τῶν ἄρτι παρατεθειμένων λόγων τοῦ Ξενοφῶντος πολλῆς ἐστιν ἀξία προσοχῆς· "Ὁ Σωκράτης (λέγει) εὔχετο

---

[1] "Νόμῳ πόλεως ποιοῦντας εὐσεβῶς ἂν ποιεῖν" — pratiquer la loi de la cité c'est pratiquer la piété.

"πρὸς τοὺς θεοὺς ἁπλῶς τὰ ἀγαθὰ διδόναι, ὡς τοὺς θεοὺς "κάλλιστα εἰδότας, ὁποῖα ἀγαθά ἐστι." Οἱ λόγοι οὗτοί εἰσιν ὁμολογία τῆς εἰς τὴν θεότητα πίστεως, ἥτις οὐδεμίαν ἀπαιτεῖ τελετουργίαν, ὅπως ἐπαναφαίνηται ἑκάστοτε. Περὶ δὲ θυσιῶν ὁ Ξενοφῶν βεβαιοῖ, ὅτι "θυσίας θύων μικρὰς ἀπὸ μικρῶν οὐδὲν "ἡγεῖτο μειοῦσθαι τῶν ἀπὸ πολλῶν καὶ μεγάλων πολλὰ καὶ "μεγάλα θυόντων. Οὔτε γὰρ τοῖς θεοῖς ἔφη καλῶς ἔχειν, εἰ "ταῖς μεγάλαις θυσίαις μᾶλλον ἢ ταῖς μικραῖς ἔχαιρον (πολ-"λάκις γὰρ ἂν αὐτοῖς τὰ παρὰ τῶν πονηρῶν μᾶλλον ἢ τὰ "παρὰ τῶν χρηστῶν εἶναι κεχαρισμένα), οὔτ' ἂν τοῖς ἀνθρώ-"ποις ἄξιον εἶναι ζῆν, εἰ τὰ παρὰ τῶν πονηρῶν μᾶλλον "ἦν κεχαρισμένα τοῖς θεοῖς ἢ τὰ παρὰ τῶν χρηστῶν· ἀλλ' "ἐνόμιζε τοὺς θεοὺς ταῖς παρὰ τῶν εὐσεβεστάτων τιμαῖς "μάλιστα χαίρειν." Ὅπως ἐννοήσωμεν ἀκριβῶς τὴν σημασίαν τοῦ "εὐσεβέστατος", ἀρκέσει ἡμῖν ἀναμνησθῆναι τὸν χρησμὸν τῆς Πυθίας, ὃν ἄρτι παρεθέμεθα· "νόμῳ πόλεως ἀναιρεῖ ποιοῦντας εὐσεβῶς ἂν ποιεῖν."

Οἴκοθεν ἐν τούτοις ἀποδέχομαι, ὅτι τὸ μεμονωμένον τοῦτο χωρίον τοῦ Ξενοφῶντος οὐκ ἐξαρκέσει εἰς ἀσφαλῆ ἀπόδειξιν τῆς τοῦ Σωκράτους σκέψεως· ἀλλ' ὀψόμεθα τὴν ἔννοιαν αὐτοῦ ἐπιβεβαιουμένην, ἀναπτυσσομένην καὶ συμπληρουμένην ἐν τοῖς πρὸς Εὐθύδημον καὶ Ἱππίαν διαλόγοις.

Γινώσκομεν ἤδη τὴν ἀρχὴν τοῦ πρὸς Εὐθύδημον διαλόγου.[1] Ὅπως πείσῃ αὐτὸν ὁ Σωκράτης, ὅτι οἱ θεοὶ φροντίζουσι περὶ τῶν ἀνθρώπων, κατηρίθμησε τὰ παντοῖα ἀγαθά, ἅπερ οἱ θεοὶ παρέχουσιν αὐτοῖς (Ἀπομν. Δ', γ', 3—12). Ἕπεται μετὰ τοῦτο ὅ,τι περὶ θεότητος ἐλέχθη, ὅτι δηλ. οἱ θεοὶ οὐκ ἐμφανίζονται τοῖς ἀνθρώποις ἐν ταῖς ἰδίαις αὐτῶν μορφαῖς, ἀλλὰ

---

[1] Ἴδε ἐν τοῖς ἔμπροσθεν, σελ. 21—22.

καθορῶνται ἐν τοῖς ἔργοις αὐτῶν (αὐτόθι, 12—14). Ἐν τούτῳ ὁ Εὐθύδημος ποιεῖται πρὸς τὸν Σωκράτην σχεδὸν αὐτολεξεὶ τὴν αὐτὴν ἀντίρρησιν, ἣν εἴδομεν ὅτι καὶ ὁ Ἀριστόδημος ἐποιήσατο. "Ἐγὼ μέν, ὦ Σώκρατες, ὅτι μὲν οὐδὲ μικρὸν "ἀμελήσω τοῦ δαιμονίου, σαφῶς οἶδα· ἐκεῖνο δὲ ἀθυμῶ, ὅτι "μοι δοκεῖ τὰς τῶν θεῶν εὐεργεσίας οὐδ' ἂν εἷς ποτε ἀνθρώπων "ἀξίαις χάρισιν ἀμείβεσθαι. — Ἀλλὰ μὴ τοῦτο ἀθύμει, ἔφη, "ὦ Εὐθύδημε· ὁρᾷς γάρ, ὅτι ὁ ἐν Δελφοῖς θεός, ὅταν τις αὐτὸν "ἐπερωτᾷ, πῶς ἂν τοῖς θεοῖς χαρίζοιτο, ἀποκρίνεται, "Νόμῳ πόλεως" (Δ', γ', 15—16).

Λέγει πρὸς τούτοις ὁ Ξενοφῶν· "Ὁπότε δὲ αὐτός τι τῷ "λόγῳ διεξίοι, διὰ τῶν μάλιστα ὁμολογουμένων ἐπορεύετο, "νομίζων ταύτην τὴν ἀσφάλειαν εἶναι λόγου·"[1] τοῦτο δὲ πράττει ἐνταῦθα ὁ Σωκράτης πρὸς τὸν Εὐθύδημον διαλεγόμενος. Ἐν τῷ ἄρτι παρατεθέντι χωρίῳ εἴδομεν αὐτὸν στηριζόμενον ἐπὶ τοῦ χρησμοῦ τοῦ ἐν Δελφοῖς μαντείου, ὅπως ἐξ αὐτοῦ πορίσηται γενικόν τινα κανόνα τῆς πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσεβείας, καὶ κατεδείξαμεν τὴν εὐρυτάτην ἔννοιαν, ἣν ἀπέδωκε τῷ χρησμῷ. Ἐνταῦθα ἡ ἀνωτέρω ἀντίρρησις καταπίπτει, ἅτε δὴ τῆς τεθείσης ἐρωτήσεως διαφόρου οὔσης· διότι οὐχ ἁπλῶς περὶ τελετουργίας πρόκειται, ἀλλ' ἐν γένει περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ὁ ἄνθρωπος δύναται "τὰς τῶν θεῶν εὐεργεσίας ἀξίαις χάρισιν ἀμείβεσθαι." Ἕνεκα τῆς μεταβολῆς ταύτης ἐν ταῖς λέξεσι, δι' ὧν ἐκφράζεται ἡ τεθεῖσα ἐρώτησις, ὁ Σωκράτης προσηκόντως δύναται ἀποδοῦναι τῷ τῆς Πυθίας ὁρισμῷ "Νόμῳ πόλεως" τὴν εὐρεῖαν σημασίαν, εἰς ἣν αὐτὸς ἀφορᾷ· καὶ οὕτω νοούμενος ὁ χρησμὸς καθίσταται ἀναμφισβήτητος θρησκευτικὴ κύρωσις τοῦ πολιτικοῦ νόμου, καὶ ἑπομένως τῆς πολιτικῆς

[1] Ἀπομν. Δ', στ', 15.

ἀρετῆς. Ἐντεῦθεν ὁμοίως προκύπτει σιωπηλή τις ἀποδοκιμασία τῶν πρακτικῶν τελετῶν, αἷς οἱ πολλοὶ ἐχρῶντο, ὅπως ἐξιλεώσωσι τοὺς θεούς. Κατὰ τοῦτο ἀρίστη ἑρμηνεία τῆς τοῦ Σωκράτους διανοίας φαίνονταί μοι οἱ λόγοι, δι' ὧν ὁ Πλάτων συγκεφαλαιοῖ τὸν πρὸς Εὐθύφρονα διάλογον τοῦ Σωκράτους. "Τί δὴ αὖ λέγεις, ὦ Εὐθύφρον, τὸ ὅσιον εἶναι καὶ τὴν "ὁσιότητα; οὐχὶ ἐπιστήμην τινὰ τοῦ θύειν τε καὶ εὔχεσθαι; — "Ἔγωγε. — Οὐκοῦν τὸ θύειν δωρεῖσθαί ἐστι τοῖς θεοῖς, τὸ δ' εὔχε- "σθαι αἰτεῖν τοὺς θεούς; — Καὶ μάλα, ὦ Σώκρατες. — Ἐπιστήμη "ἄρα αἰτήσεως καὶ δόσεως θεοῖς ἡ ὁσιότης ἂν εἴη ἐκ τούτου "τοῦ λόγου. — Πάνυ καλῶς, ὦ Σώκρατες, ξυνῆκας ὃ εἶπον. "— . . . Ἐμπορικὴ ἄρα τις ἂν εἴη, ὦ Εὐθύφρον, ἡ ὁσιότης "θεοῖς καὶ ἀνθρώποις παρ' ἀλλήλων." — Ὁ Εὐθύφρων φαίνεται περιπεσὼν εἰς ἀμηχανίαν τινὰ ἐκ τοῦ συμπεράσματος τούτου· ὅμως δὲ ἀπεκρίνατο· "Ἐμπορική, εἰ οὕτως ἥδιόν σοι "ὀνομάζειν. — Ἀλλ' οὐδὲν ἥδιον ἔμοιγε, εἰ μὴ τυγχάνει ἀληθὲς "ὄν. Φράσον δέ μοι, τίς ἡ ὠφέλεια τοῖς θεοῖς τυγχάνει οὖσα "ἀπὸ τῶν δώρων, ὧν παρ' ἡμῶν λαμβάνουσιν; — Ἀλλ' οἴει, "ὦ Σώκρατες, τοὺς θεοὺς ὠφελεῖσθαι ἀπὸ τούτων, ἃ παρ' "ἡμῶν λαμβάνουσι;"[1] Πρὸς τὴν σαφεστάτην ταύτην ἐρώτησιν οὐδὲν ὁ Σωκράτης ἀπεκρίνατο, ἀλλὰ κατέλιπε τὸν Εὐθύφρονα ἐν ταῖς ἀμηχανίαις αὐτοῦ. Ἀλλ' ὅμως ἡ ἀπόκρισις εὕρηται ἀλλαχοῦ δεδομένη, ἐν τοῖς λόγοις δῆλον ὅτι, οὓς εἴδομεν ἐν τοῖς πρὸς Ἀριστόδημον καὶ Εὐθύδημον διαλόγοις· "Νόμῳ πόλεως ποιοῦντας εὐσεβῶς ἂν ποιεῖν." Οὕτω μόνον, τοῦτ' ἔστι διὰ τῆς πολιτικῆς ἀρετῆς, κατὰ Σωκράτην, δύναται ὁ ἄνθρωπος ἐπαξίως ἀμείβεσθαι τὰς τῶν θεῶν εὐεργεσίας· οὕτω δύναται χαρίζεσθαι τοῖς θεοῖς· ἐν τούτῳ κεῖται ἀληθῶς ἡ ὁσιότης.

[1] Πλάτ. Εὐθύφρων, σελ. 14—15 (§ XVII καὶ XVIII).

Ἐν τῷ Ξενοφῶντος Συμποσίῳ ἐρωτώμενος ὁ Ἑρμογένης ὑπὸ τοῦ Σωκράτους, ὡς καὶ οἱ ἄλλοι συνδαιτυμόνες, ποῖόν τι νομίζει ἔχειν ἐν ἑαυτῷ πολυτιμότατον πλεονέκτημα, ἀποκρίνεται, ὅτι τοῦτό ἐστιν ἡ εὐμένεια, ἣν οἱ θεοὶ ἐπιδείκνυνται αὐτῷ. — "Οὗτοι τοίνυν (λέγει) οἱ πάντα μὲν εἰδότες, πάντα δὲ δυνάμενοι "θεοὶ οὕτω μοι φίλοι εἰσίν, ὥστε διὰ τὸ ἐπιμελεῖσθαί μου "οὔποτε λήθω αὐτοὺς οὔτε νυκτὸς οὐθ' ἡμέρας, οὔθ' ὅποι ἂν "ὁρμῶμαι, οὔθ' ὅ,τι ἂν μέλλω πράττειν. Διὰ δὲ τὸ προειδέναι "καὶ ὅ,τι ἐξ ἑκάστου ἀποβήσεται, σημαίνουσί μοι, πέμποντες "ἀγγέλους, φήμας καὶ ἐνύπνια καὶ οἰωνούς, ἅ τε δεῖ καὶ ἃ οὐ "χρὴ ποιεῖν· οἷς ἐγὼ ὅταν μὲν πείθωμαι, οὐδέποτέ μοι μετα-"μέλει· ἤδη δέ ποτε καὶ ἀπιστήσας ἐκολάσθην. — Καὶ ὁ Σω-"κράτης εἶπεν· Ἀλλὰ τούτων μὲν οὐδὲν ἄπιστον· ἐκεῖνο μέντοι "ἔγωγε ἡδέως ἂν πυθοίμην, πῶς αὐτοὺς θεραπεύων οὕτω φί-"λους ἔχεις. — Ναὶ μὰ τὸν Δία, ἔφη ὁ Ἑρμογένης, καὶ μάλα "εὐτελῶς· ἐπαινῶ τε γὰρ αὐτοὺς οὐδὲν δαπανῶν, ὧν τε διδόασιν "ἀεὶ αὖ παρέχομαι, εὐφημῶ τε ὅσα ἂν δύνωμαι, καὶ ἐφ' οἷς "ἂν αὐτοὺς μάρτυρας ποιήσωμαι ἑκὼν οὐδὲν ψεύδομαι. — Νὴ "Δί', ἔφη ὁ Σωκράτης, εἰ ἄρα τοιοῦτος ὢν φίλους αὐτοὺς ἔχεις, "καὶ οἱ θεοί, ὡς ἔοικε, καλοκαγαθίᾳ ἥδονται."[1]

Ὡς παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις, οὕτω καὶ παρὰ πᾶσι τοῖς λαοῖς, ἔν τε τῇ παιδικῇ καὶ ἐν τῇ νεανικῇ αὐτῶν ἡλικίᾳ, δὸς δ' εἰπεῖν καὶ ὀψιαίτερον, αἱ ἱεροπραξίαι ἐκδηλοῦσιν, εἰ μὴ κατὰ Πλάτωνα ἐμπορίαν τινά, ἀλλά γε συνθήκην τινὰ μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ θεοῦ αὐτοῦ. Καί ποτε ἡ συνθήκη αὕτη προσέλαβε νέον χαρακτῆρα παρά τινι λαῷ ἕνεκα περιστάσεων, περὶ ὧν οὐκ ἔστι τοῦ προκειμένου εἰπεῖν. Μεταξὺ τοῦ λαοῦ τοῦ Ἰσραὴλ καὶ τοῦ θεοῦ αὐτοῦ ἡ ἱερὰ συνθήκη, ἡ διαθήκη,

[1] Ξενοφ. Συμπόσιον, Δ', 48—50.

ὡς ἐκ συμφώνου πάντες ἀποκαλοῦσιν αὐτήν, ἐπάγεται τὸν ὅρον τόνδε, παρὰ μὲν τοῦ λαοῦ τὴν τήρησιν τοῦ ἐθνικοῦ νόμου, ὅς ἦν σύναμα πολιτικός τε καὶ θρησκευτικός, παρὰ δὲ τοῦ θεοῦ τοῦ Ἰσραὴλ ἰδίαν καὶ ἐξαίρετον προστασίαν τοῦ λαοῦ εἰς ἀμοιβὴν τῆς τηρήσεως τοῦ νόμου· "Ἐὰν ἀκοῇ ἀκούσητε τῆς "φωνῆς μου, καὶ φυλάξητε τὴν διαθήκην μου, ἔσεσθέ μοι λαὸς "περιούσιος ἀπὸ πάντων τῶν ἐθνῶν· ἐμὴ γάρ ἐστι πᾶσα ἡ "γῆ, ὑμεῖς δὲ ἔσεσθέ μοι βασίλειον ἱεράτευμα καὶ ἔθνος ἅγιον."[1] Ἰδοὺ δὲ εἰς τί ὑφίσταται ἡ οὐσία τῆς συνθήκης ταύτης.

"Ἐγώ εἰμι Κύριος ὁ Θεός σου, ὁ ἐξαγαγών σε ἐκ γῆς "Αἰγύπτου, ἐξ οἴκου δουλείας. Οὐκ ἔσονταί σοι θεοὶ ἕτεροι "πλὴν ἐμοῦ. Οὐ ποιήσεις σεαυτῷ εἴδωλον, οὐδὲ παντὸς ὁμοί-"ωμα .... Οὐ λήψῃ τὸ ὄνομα Κυρίου τοῦ Θεοῦ σου ἐπὶ "ματαίῳ ... Ἓξ ἡμέρας ἐργᾷ, καὶ ποιήσεις πάντα τὰ ἔργα "σου· τῇ δὲ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ σάββατα Κυρίῳ τῷ Θεῷ σου· "οὐ ποιήσεις ἐν αὐτῇ πᾶν ἔργον σὺ καὶ ὁ υἱός σου καὶ ἡ "θυγάτηρ σου, ὁ παῖς σου καὶ ἡ παιδίσκη σου .... Τίμα τὸν "πατέρα σου καὶ τὴν μητέρα σου .... Οὐ φονεύσεις. Οὐ "μοιχεύσεις. Οὐ κλέψεις. Οὐ ψευδομαρτυρήσεις .... Οὐκ "ἐπιθυμήσεις τὴν γυναῖκα τοῦ πλησίον σου· οὐκ ἐπιθυμήσεις "τὴν οἰκίαν τοῦ πλησίον σου, οὐδὲ τὸν ἀγρὸν αὐτοῦ, οὔτε ὅσα "τῷ πλησίον σου ἐστί."[2] Οὗτοί εἰσιν ὅροι ὅλως ἠθικὸν ἔχοντες χαρακτῆρα, καθιεροῦντες τὴν εἰς ἕνα Θεὸν πίστιν, κατακρίνοντες τὴν εἰδωλολατρείαν, καθαγιάζοντες τὴν ἐλευθερίαν, τὴν ἐργασίαν, τὴν οἰκογένειαν, τὸ ἀπαραβίαστον τοῦ προσώπου καὶ τῆς ἰδιοκτησίας. — Περὶ δὲ τελετῶν οὐδεὶς ἐν αὐτοῖς λόγος.

Ἔτι δὲ πρὸς τούτοις ἡ εἰς τὴν διαθήκην ταύτην εἴσοδος

---

[1] Ἐξόδου ΙΘ', 5—6.
[2] Δεκάλογος (Ἐξόδου Κ', 1—17. Δευτερον. Ε', 6—21).

ἐλευθέρα ἐστὶ παντὶ ἀνθρώπῳ καὶ παντὶ λαῷ βουλομένῳ καὶ δυναμένῳ πληροῦν τοὺς ἐν αὐτῇ ὅρους. Καὶ ἀληθὲς μὲν ὅτι αἱ κατὰ καιροὺς ἀνάγκαι παρὰ τὴν ἠθικὴν ταύτην συνθήκην ὑπηγόρευον τὴν εἰσαγωγὴν τελετουργικοῦ τινος συστήματος. Ἀλλὰ καίτοι τὸ σύστημα τοῦτο ἔχει χαρακτῆρα ὑπέρτερον τῶν παρὰ τοῖς ἄλλοις λαοῖς παραδεδεγμένων τελετῶν, ὅμως οἱ Προφῆται ἀδιαλείπτως ἀποδοκιμάζουσιν αὐτὸ ὡς ἀλλότριόν τι, ἤ, κάλλιον εἰπεῖν, ὡς ἀντικείμενον τῇ ἀληθεῖ Μωσαϊκῇ εὐσεβείᾳ. "Μεμίσηκα, ἀπῶσμαι ἑορτὰς ὑμῶν, καὶ οὐ μὴ "ὀσφρανθῶ θυσίας ἐν ταῖς πανηγύρεσιν ὑμῶν· διότι καὶ ἐὰν "ἐνέγκητέ μοι τὰ ὁλοκαυτώματα καὶ θυσίας ὑμῶν, οὐ προσ"δέξομαι αὐτά, καὶ σωτηρίου ἐπιφανείας ὑμῶν οὐκ ἐπιβλέψομαι. "Μετάστησον ἀπ' ἐμοῦ ἦχον ᾠδῶν σου, καὶ ψαλμὸν ὀργάνων "σου οὐκ ἀκούσομαι· καὶ κυλισθήσεται ὡς ὕδωρ κρῖμα, καὶ "δικαιοσύνη ὡς χειμάρρους ἄβατος. Μὴ σφάγια καὶ θυσίας "προσηνέγκατέ μοι ἐν τῇ ἐρήμῳ οἶκος Ἰσραὴλ τεσσαράκοντα ἔτη;"[1]

Οὕτω λαλεῖ ἐν ὀνόματι τοῦ Ἰεχοβᾶ ὁ ἀρχαιότατος ἴσως τῶν Προφητῶν, καὶ οἱ μετ' ἐκεῖνον δὲ τὰ ὑπ' ἐκείνου λαληθέντα ἐπαναλαμβάνουσιν. Ὁ Ἱερεμίας μικρὸν πρὸ τῆς καταστροφῆς τοῦ βασιλείου τοῦ Ἰούδα καὶ ὁ δεύτερος Ἠσαΐας ἀπὸ μέσης Βαβυλῶνος μικρὸν πρὸ τῆς ἀνοικοδομήσεως τῆς Ἱερουσαλήμ, πολλὰς τοιαύτας ἐποιήσαντο διαμαρτυρίας κατὰ τῶν κενῶν τελετῶν· ὅτε δὲ μετὰ ἓξ αἰῶνας ἡ Ἱερουσαλὴμ ὑπέκυψεν εἰς τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Ῥωμαίων, ὁ διεσπαρμένος λαὸς ὑπὸ μόνην τὴν κηδεμονίαν καὶ προστασίαν τοῦ Νόμου διατελῶν, ἄνευ τοῦ ναοῦ, ἄνευ θυσιῶν, ἄνευ ἱερέων, ἐδυνήθη παλαίειν κατὰ τοσούτων αἰτίων καταστροφῆς, καὶ οὕτως ἐξῆλθε νικητὴς ἀπὸ τῆς

[1] Ἀμώς, Ε', 21—26.

δοκιμασίας ἐκείνης. Τίνα ταύτης δύναταί τις εὑρεῖν κρείττονα ἑρμηνείαν τῆς τοῦ Σωκράτους διανοίας; τί δὲ ἄλλο δύναται κάλλιον τῆς ἀναλογίας ταύτης ἑρμηνεῦσαι, τίνι τρόπῳ, ὅτε ἦλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, ἡ ἐξ Ἀθηνῶν ὁρμηθεῖσα διδασκαλία καὶ τὸ ἐκ Σιὼν προελθὸν δόγμα συμπεσόντα ἀπετέλεσαν ἓν ῥεῦμα, τὸν Χριστιανισμόν, ὅπως μετὰ μακροχρόνιον διαπόνησιν ἀποτελέσωσι τὸν καθ' ἡμᾶς νέον κόσμον;

Ἀλλὰ μέχρι τοῦδε ἀτελῶς μόνον ἡρμηνεύσαμεν τὴν τοῦ Σωκράτους διάνοιαν περὶ τοῦ θρησκευτικοῦ χαρακτῆρος τοῦ πολιτικοῦ νόμου. Ἐν μὲν τοῖς πρὸς Ἀριστόδημον καὶ Εὐθύδημον διαλόγοις αἰτιολογῶν τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ στηρίζεται κυρίως (μὴ ἐπιλανθανώμεθα τούτου) ἐπί τινος χρησμοῦ τοῦ ἐν Δελφοῖς μαντείου, τοῦτ' ἔστιν ἐπὶ τῆς αὐθεντίας τῆς δημώδους θρησκείας. Ἤδη δὲ ὀψόμεθα αὐτὸν ἐν τῷ πρὸς Ἱππίαν διαλόγῳ ἐπικαλούμενον ὑπὲρ τῆς γνώμης αὐτοῦ τὴν θρησκευτικὴν φιλοσοφίαν.

Ὁ διάλογος οὗτος, κατέχων τὸ Δ' κεφάλαιον τοῦ Δ' βιβλίου τῶν Ἀπομνημονευμάτων, διχοτομεῖ σειρὰν διαλόγων τοῦ Σωκράτους πρὸς τὸν Εὐθύδημον (κεφ. β' καὶ γ' ἐξ ἑνὸς μέρους, κεφ. ε' καὶ στ' ἐξ ἑτέρου). Ὁ Breitenbach ἐκπλαγείς, ὡς εἰκός, ἐπὶ τῇ μεσολαβήσει ταύτῃ τοῦ πρὸς Ἱππίαν διαλόγου, ἑρμηνεύει αὐτὴν διὰ τῆς ὑποθέσεως, ὅτι τὸ Δ' κεφάλαιον συνετάχθη ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος μετὰ τὰ ἄλλα, καὶ ὅτι ὁ συγγραφεὺς παρενέβαλεν αὐτὸ εἰς ἣν εὑρίσκεται θέσιν, ὅπως εἰς διάλογον περὶ θρησκείας πραγματευόμενον (ἐκεῖνον δῆλον ὅτι, ὃν ἄρτι ἀνελύσαμεν) ἐπακολουθῇ ἕτερος διάλογος περὶ δικαιοσύνης πραγματευόμενος·[1] Τὴν γνώμην ταύτην τοῦ Breitenbach καὶ ἡμεῖς ἐν μέρει ἀποδεχόμεθα, ὅτι δηλ. τὸν

[1] Breitenbach, *Memor. Einleit.*, § 6. *Anmerk.* 2.

πρὸς Ἱππίαν διάλογον συνέγραψεν ὁ Ξενοφῶν μετὰ τοὺς τέσσαρας πρὸς Εὐθύδημον· ἀλλὰ περὶ τῆς αἰτίας, δι' ἣν ἔθηκεν αὐτὸν εἰς ἣν εὑρίσκεται θέσιν, νομίζομεν, ὅτι τοῦτο ἔπραξεν, οὐχὶ ἁπλῶς διότι ὁ διάλογος πραγματεύεται περὶ δικαιοσύνης, ἀλλὰ διότι καθιεροῖ τὴν ταὐτότητα τοῦ πολιτικοῦ νόμου πρὸς τὴν δικαιοσύνην, καὶ ἑπομένως δεικνύει, ὅτι ὁ νόμος οὗτος εὐπρόσδεκτός ἐστι παρὰ τοῖς θεοῖς, ὡς καὶ ἡ δικαιοσύνη αὐτή.

Κατὰ τὴν σύνταξιν αὐτοῦ ἐξεταζόμενος ὁ πρὸς Ἱππίαν διάλογός ἐστι τῶν μάλιστα ἀξιολόγων, καὶ ἴσως πάντων τῶν ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασιν ἀξιολογώτερος. Ὁ Ξενοφῶν, ὃς ὁμολογεῖ, ὅτι ἐγένετο αὐτήκοος τοῦ διαλόγου τούτου, ἐξέθηκεν αὐτὸν μετ' ἀκριβείας ἐξαιρέτου· καὶ ἰδοὺ σύντομός τις ἀνάλυσις αὐτοῦ.

Ὁ Ἱππίας, εἷς τῶν περιφήμων σοφιστῶν καὶ φιλοσκώπτης ἀνήρ, παρεγένετο τῷ Σωκράτει διαλεγομένῳ πρός τινας τῶν φίλων περὶ δικαιοσύνης· καὶ τότε ἐγένετο ὁ μεταξὺ αὐτῶν διάλογος περὶ τοῦ προκειμένου. Ὁ Ἱππίας εὐθὺς ἐν ἀρχῇ διομολογεῖ, ὅτι περὶ τούτου πολλὰ ἔχει εἰπεῖν νέα· καὶ ἅμα ἐπιμεμφόμενος τὸν Σωκράτην λέγει, ὅτι μετὰ μακρὰν ἀπουσίαν ἐπανερχόμενος εἰς Ἀθήνας ἀκούει παρ' αὐτοῦ τὰ αὐτὰ ἐκεῖνα, ἅτινα καὶ πάλαι ποτὲ ἤκουσεν αὐτοῦ λέγοντος. Ὁ δὲ Σωκράτης ἀποκρίνεται, ὅτι ἐν τῷ πράγματι τούτῳ οὐδεὶς ὑπάρχει λόγος πρὸς νεωτερισμόν, καὶ διὰ τοῦτο "οὐ μόνον ἀεὶ τὰ αὐτὰ λέγει, ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν αὐτῶν·" ἔπειτα δὲ μετά τινα προπαρασκευαστικὴν συζήτησιν πιεζόμενος ὑπὸ τοῦ Ἱππίου ἐκδηλῶσαι ἣν εἶχε περὶ τοῦ δικαίου γνώμην, τίθησι σαφῶς τήνδε τὴν ἀρχήν· "φημὶ ἐγὼ τὸ νόμιμον δίκαιον εἶναι."[1] Ἀλλὰ

[1] Ἀπομν. Δ', δ', 12 κ. ἑξ.

κατὰ τὸν Σωκράτην τὸ νόμιμόν ἐστιν αὐτὸς ὁ τῆς πόλεως νόμος· ὅθεν ἐπερωτᾷ τὸν Ἱππίαν· "Νόμους δὲ πόλεως γιγνώσκεις;" ὁ δὲ ἀποκρίνεται, ὅτι νόμοι πόλεώς εἰσιν, "ἃ οἱ πολῖται συνθέμενοι, ἅ τε δεῖ ποιεῖν καὶ ὧν ἀπέχεσθαι, ἐγράψαντο." Ἐπειδὴ δὲ ὁ Ἱππίας ἀντιλέγει, ὅτι οἱ τῆς πόλεως νόμοι μεταβάλλονται, καὶ οὐδεὶς δύναται νομίζειν αὐτοὺς πρᾶγμα σπουδαῖον, διότι πολλάκις αὐτοὶ οἱ θέμενοι ἀποδοκιμάζοντες τοὺς ὑπ' αὐτῶν τεθειμένους νόμους ἀκυροῦσιν αὐτούς, ὁ Σωκράτης ἀποκρινόμενος ἀποδεικνύει διὰ μακρῶν, ὅτι οἱ νόμοι διαμένουσι νόμοι, ἐφ' ὅσον οὐκ ἀκυροῦνται, ὅτι "ἡ πόλις, ἐν "ᾗ μάλιστα οἱ πολῖται τοῖς νόμοις πείθονται, ἐν εἰρήνῃ τε "ἄριστα διάγει, καὶ ἐν πολέμῳ ἀνυπόστατός ἐστι . . . . Τούτοις γὰρ τῶν πολιτῶν ἐμμενόντων, αἱ πόλεις ἰσχυρόταταί "τε καὶ εὐδαιμονέσταται γίγνονται", καὶ ὅτι ὁ τοῖς νόμοις πειθόμενος πολίτης εὐδαιμονεῖ τε ἅμα καὶ τιμᾶται παρὰ πάντων. Ὁ Ἱππίας ἐπὶ τέλους πείθεται, ἢ τοὐλάχιστον φαίνεται πειθόμενος ἐξ ὧν λέγει· "Ἀλλὰ μὰ τὸν Δία, ὦ Σώκρατες, οὔ μοι δοκῶ τἀναντία γιγνώσκειν οἷς εἴρηκας περὶ τοῦ δικαίου."[1]

Ἀλλ' ὁ Σωκράτης οὐ νομίζει ἀρκοῦντα τὸν θρίαμβον τοῦτον· διότι παρ' αὐτῷ τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα ἀδιαλείπτως γρηγορεῖ· τότε δὲ μόνον ἔσται αὐτῷ πλήρης ὁ θρίαμβος, ὅταν ἀποδείξῃ, ὅτι ὁ τῆς πόλεως νόμος θείαν ἔχει τὴν καταγωγὴν καὶ χαρακτῆρα θρησκευτικόν. Οὕτω δὴ κατέρχεται εἰς τὴν περὶ ἀγράφων νόμων περίφημον αὐτοῦ διδασκαλίαν· διότι εὐθὺς ὡς ἔλαβε τὴν ῥητὴν ὁμολογίαν τοῦ Ἱππίου, ἐπηρώτησεν αὐτὸν λέγων· "Ἀγράφους δέ τινας οἶσθα, ὦ Ἱππία, νόμους; — "Τούς γ' ἐν πάσῃ, ἔφη, χώρᾳ κατὰ ταὐτὰ νομιζομένους. — "Ἔχοις ἂν οὖν εἰπεῖν, ἔφη, ὅτι οἱ ἄνθρωποι αὐτοὺς ἔθεντο; —

[1] Ἀπομν. Δ', δ', 16, 17 καὶ 18.

"Καὶ πῶς ἄν, ἔφη, οἵ γε οὔτε συνελθεῖν ἅπαντες ἂν δυνηθεῖεν, "οὔτε ὁμόφωνοί εἰσι; — Τίνας οὖν, ἔφη, νομίζεις τεθεικέναι "τοὺς νόμους τούτους; — Ἐγὼ μέν, ἔφη, θεοὺς οἶμαι τοὺς "νόμους τούτους τοῖς ἀνθρώποις θεῖναι· καὶ γὰρ πᾶσιν ἀνθρώ-"ποις πρῶτον νομίζεται θεοὺς σέβειν." Τοῦτο, εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, δυνατὸν ἐκλαβεῖν ὥς τι σκῶμμα τοῦ Ἱππίου· ἀλλ' ὁ Σωκράτης ἐπαριθμεῖ ἄλλους νόμους οὐχ ἧττον καθολικὸν ἔχοντας χαρακτῆρα, οἷοί πέρ εἰσι "τὸ γονέας τιμᾶν, τὸ μήτε γονέας παισὶ μίγνυσθαι, μήτε παῖδας γονεῦσι, τὸ τοὺς εὖ ποιοῦντας ἀντευεργετεῖν." Τοιαῦτα παραδείγματα νόμων ἀγράφων προβάλλεται ὁ Σωκράτης, καὶ ταῦτα εὐκόλως ἐδύνατο πολλαπλασιάσαι.[1] Ἀλλ' ὁ Ἱππίας τὸ μὲν γονέας τιμᾶν ἀποδέχεται ὡς θεῖον νόμον, οὐχὶ δὲ καὶ τὸ μήτε γονέας παισὶ μίγνυσθαι μήτε παῖδας γονεῦσιν, ὡς καὶ τὸ ἀντευεργετεῖν τοὺς εὖ ποιοῦντας· ταῦτα οὐκ ἀποδέχεται ὡς θείους νόμους. "Οὐκέτι μοι δοκεῖ, "ἔφη, ὦ Σώκρατες, οὗτος θεοῦ νόμος εἶναι, ὅτι αἰσθάνομαί "τινας παραβαίνοντας αὐτόν. — Καὶ γὰρ ἄλλα πολλά, ἔφη ὁ "Σωκράτης, παρανομοῦσιν· ἀλλὰ δίκην γέ τοι διδόασιν οἱ "παραβαίνοντες τοὺς ὑπὸ τῶν θεῶν κειμένους νόμους, ἣν οὐδενὶ "τρόπῳ δυνατὸν ἀνθρώπῳ διαφυγεῖν, ὥσπερ τοὺς ὑπ' ἀνθρώ-"πων κειμένους νόμους ἔνιοι παραβαίνοντες διαφεύγουσι τὸ

---

[1] Ἀλλαχοῦ τῶν Ἀπομνημονευμάτων (Γ', θ', 12) αὐτὸς ὁ Σωκράτης προβάλλεται τὸ παράδειγμα τυράννου, ᾧ δῆθεν ἔξεστι μὴ πείθεσθαι τοῖς ὀρθῶς λέγουσι. "Καὶ πῶς ἄν, ἔφη, ἐξείη μὴ πείθεσθαι (τοῖς ὀρθῶς "λέγουσιν), ἐπικειμένης γε ζημίας, ἐάν τις τῷ εὖ λέγοντι μὴ πείθηται; "ἐν ᾧ γὰρ ἄν τις πράγματι μὴ πείθηται τῷ εὖ λέγοντι, ἁμαρτήσεται "δήπου, ἁμαρτάνων δὲ ζημιωθήσεται."

Ὅλως φυσικὴ συνέπεια τῆς διδασκαλίας ταύτης ἦν τὸ ἀντικαταστῆσαι τὰς ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ποινὰς ἀντὶ τῶν ἐν ᾅδου, εἰς ἃς βεβαίως ὁ Σωκράτης ὀλίγην εἶχε πίστιν.

"δίκην διδόναι, οἱ μὲν λανθάνοντες, οἱ δὲ βιαζόμενοι."[1] Καὶ ἐνταῦθα ὁ Σωκράτης δι' ἐπιχειρημάτων ἀναντιρρήτων (καίτοι ταῦτα νῦν οὐ νομίζονται ὑπό τινων προτιμητέα) ἀποδεικνύει, ὅτι ἡ αἱμομιξία καὶ ἡ ἀχαριστία ἀείποτε συνεπάγονται τὴν προσήκουσαν τιμωρίαν. Ὁ δὲ Ἱππίας, ὃς ἀλλεπαλλήλους ἀπεδέξατο τοὺς λόγους τοῦ Σωκράτους, ὁμολογεῖ ἐν τέλει, ὅτι πεπεισμένος ἐστί. "Νὴ τὸν Δία, ὦ Σώκρατες, ἔφη, θεοῖς "ταῦτα πάντα ἔοικε· τὸ γὰρ τοὺς νόμους αὐτοὺς τοῖς παρα-"βαίνουσι τὰς τιμωρίας ἔχειν βελτίονος ἢ κατ' ἄνθρωπον "νομοθέτου δοκεῖ μοι εἶναι." Ἀλλὰ τίς ἄλλος, εἰ μὴ θεός τις, δύναται εἶναι ὁ τοιοῦτος νομοθέτης; "Καὶ τοῖς θεοῖς ἄρα, ὦ "Ἱππία, τὸ αὐτὸ δίκαιόν τε καὶ νόμιμον εἶναι ἀρέσκει", ἀπεφήνατο ὁ Σωκράτης. Ἀλλ', ὡς ἀνωτέρω εἴδομεν, τὸ νόμιμον οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν ἢ ὁ τῆς πόλεως νόμος. Καὶ λοιπὸν ὁ Σωκράτης ἐπέτυχε τοῦ σκοποῦ, ὃν προέθετο. Μὴ δὲ ὑπολάβῃ τις, ὅτι αὐθαιρέτως ἡμεῖς ἀποδίδομεν τοιαύτην ἔκτασιν εἰς τὴν διάνοιαν τοῦ Σωκράτους· αὐτὸς οὗτος ἀλλαχοῦ τῶν Ἀπομνημονευμάτων (Γ', θ', 15) σαφέστατα ἐκφράζεται περὶ τούτου. "Καὶ ἀρίστους δὲ καὶ θεοφιλεστάτους ἔφη εἶναι ἐν μὲν "γεωργίᾳ τοὺς τὰ γεωργικὰ εὖ πράττοντας, ἐν δὲ ἰατρείᾳ τοὺς "τὰ ἰατρικά, ἐν δὲ πολιτείᾳ τοὺς τὰ πολιτικά· τὸν δὲ μηδὲν "εὖ πράττοντα οὔτε χρήσιμον οὐδὲν ἔφη εἶναι οὔτε θεοφιλῆ."

Πρὸς τὴν τοῦ Σωκράτους ταύτην περὶ ἀγράφων νόμων δόξαν πολλοὶ πολλάκις παρέβαλον τὸ περίφημον ἐκεῖνο ἐν τῇ τοῦ Κικέρωνος Δημοκρατίᾳ. "Est quidem vera lex, recta ratio, naturæ congruens, diffusa in omnes, constans, sempiterna, quæ vocet ad officium jubendo; velando a fraude deterreat, etc." καὶ τὸ ἑξῆς ἐκ τοῦ περὶ Νόμων τοῦ αὐτοῦ.

[1] Ἀπομν. ἔνθ. ἀν. § 19—22.

"Est enim ratio profecta a rerum natura, et ad recte faciendum impellens, et a delicto avocans, quæ non tum denique incipit lex esse quum scripta est, sed tum quum orta est, etc."[1] Βεβαίως ὑπάρχει ἐν τούτοις ἀναλογία τις πρὸς τὰ τοῦ Σωκράτους, ἀλλ' οὐχὶ πλήρης· πολλοῦ γε καὶ δεῖ. Ὁ νόμος, ὃν ὁ Κικέρων ἐπικαλεῖται, ἔχει πρὸ πάντων ἠθικὸν χαρακτῆρα· τὸ κῦρος αὐτοῦ ἔγκειται οὐχὶ ἐν τῇ βεβαιότητι φυσικῆς καὶ ἀφεύκτου τιμωρίας, ἀλλ' ἐν ταῖς ἀγωνίαις τῆς ὠργισμένης συνειδήσεως·[2] ἀλλὰ τοῦτο οὐκ ἔστι κῦρος ἐπαρκοῦν εἰς θετικὴν νομοθεσίαν. Ἡ τοῦ Σωκράτους διάνοια ἀνευρίσκεται μᾶλλον ἐν τοῖς λόγοις ἄλλου τινὸς συγγραφέως, ὅστις πολλοὺς μετ' ἐκεῖνον αἰῶνας ἀναφανείς, καὶ ἐξ ἄλλης πάντῃ διαφόρου κοινωνίας καταγόμενος, προσεπάθησε συμβιβάσαι τὸν Μωσαϊκὸν νόμον πρὸς τὴν τῶν Ἑλλήνων φιλοσοφίαν. "Ἐν πάσῃ τῇ Ἑλλάδι (λέγει ὁ Φίλων) οὐχ εὕρηνται "δύο πόλεις τοὺς αὐτοὺς ἔχουσαι νόμους· ἡ Εὐρώπη ἔχει τοὺς "ἰδίους αὐτῆς νόμους, ἡ δὲ Ἀσία τοὺς ἑαυτῆς. Ἀλλ' αἱ δια-"τάξεις τοῦ ἡμετέρου νομοθέτου, ὡσεὶ διὰ σφραγίδων τῆς "φύσεως σεσημασμέναι, διαμένουσιν ἀναλλοίωτοι καὶ ἀκράδαν-"τοι . . . . Τούτου δὲ αἴτιόν ἐστιν ὅτι καθ' ἡμᾶς ὁ πατήρ, ὁ "τοῦ κόσμου ποιητής, ὁ αὐτός ἐστι καὶ ὁ τῆς ἀληθείας νομο-"θέτης· ἐντεῦθεν δ' ἕπεται ὅτι ὁ πιστῶς ἐμμένων τοῖς νόμοις "ἡμῶν, ἅμα ὑπακούων τοῖς νόμοις τῆς φύσεως, οὗτος δια-"βιώσεται κατὰ τὴν τοῦ σύμπαντος διάταξιν ἐν πλήρει ἁρμονίᾳ "καὶ συμφωνίᾳ τῶν λόγων πρὸς τὰ ἔργα καὶ τῶν ἔργων πρὸς "τοὺς λόγους." (περὶ βίου Μωϋσέως, Β', § 3, 4, 8.)

---

[1] *De Rep.* III, xvii. — *De Leg.* II, iv.

[2] "Pœnas luunt . . . angore conscientiæ, fraudisque cruciatu." *De Leg.* I, xiv.

Ἀλλὰ καὶ ὁ Φλάβιος Ἰώσηπος ἐν τῷ κατὰ Ἀπίωνος (Β', 16) λέγει τάδε· "Ὁ δὲ ἡμέτερος νομοθέτης.... οὐ μέρος τῆς "ἀρετῆς ἐποίησε τὴν εὐσέβειαν, ἀλλὰ ταύτης τὰ μέρη τἆλλα "συνεῖδε καὶ κατέστησε· λέγω δὲ τὴν δικαιοσύνην, τὴν καρ-"τερίαν, τὴν σωφροσύνην, τὴν τῶν πολιτῶν πρὸς ἀλλήλους ἐν "ἅπασι συμφωνίαν." Μετὰ δὲ πεντεκαίδεκα αἰῶνας ἄλλος τις Ἰσραηλίτης, ὁ Σπινόζας, ἐκφράζει ὁμοίως τὴν αὐτὴν κρίσιν λέγων· "Τὰ παρὰ τοῖς Ἑβραίοις θρησκευτικὰ δόγματα οὐκ "ἦσαν διδάγματα, ἀλλὰ νόμοι καὶ δίκαια· εὐσέβεια μὲν ἦν ἡ "δικαιοσύνη, ἀσέβεια δὲ ἡ ἀδικία καὶ τὸ ἔγκλημα."[1] Ἐὰν δὲ μετὰ προσοχῆς ἐμβλέψωμεν εἰς τὰ διδάγματα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἆρά γε οὐχ εὑρήσομεν ἐν τῷ βάθει αὐτῶν τὴν αὐτὴν ταύτην ἀρχήν; ἆρά γε οὐ προκύπτει αὕτη ἐξ αὐτῆς τῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστοῦ;[2]

---

[1] *Traité théologico-politique,* ch. xv. traduction de SAISSET. t. I, p. 269.

[2] Ὁ Χριστὸς διεκήρυξεν, ὅτι "οὐκ ἦλθε καταλῦσαι τὸν νόμον, ἀλλὰ πληρῶσαι·" τὴν δὲ ἁγιότητα τίθησιν ἐν τῇ τηρήσει τῶν ἐντολῶν, καὶ ἐπαναλαμβάνει τὸ τοῦ Προφήτου, "ἔλεον θέλω καὶ οὐ θυσίαν"· σφοδρῶς κατακρίνει τὴν μικρολόγον τῶν Φαρισαίων εὐλάβειαν· κηρύττεται ἐχθρὸς τῶν τελετουργιῶν καὶ δεινὸς ἀντίπαλος τοῦ ἱερατείου. (Ἴδε Ματθ. Ε', 17. ΙΘ', 17. Θ', 13—14. ΙΕ', 1—20. ΚΒ', 36—40. ΚΓ', 1—33).

Ὁ δὲ περίφημος ἐκεῖνος λόγος, ὃν ὁ Χριστὸς εἶπε πρὸς τοὺς Ἰουδαίους ἐρωτῶντας, εἰ ἔξεστιν ἀποδοῦναι φόρον τῷ Καίσαρι, "ἀπόδοτε τὰ Καίσαρος Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ", οὗτος δὴ ὁ λόγος οὐδαμῶς σημαίνει τὸ συνήθως ἐπαναλαμβανόμενον, τοῦτ' ἔστι τὴν σύστασιν διττῆς ἐξουσίας, πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς· διότι οὐ μόνον ἡ ἰδέα, ἀλλὰ καὶ αἱ λέξεις αὐταὶ ἔμελλον εἶναι ἀκατάληπτοι τοῖς τότε ἀνθρώποις. Ὁ λόγος ἐκεῖνος τοῦ Ἰησοῦ σοφή τίς ἐστιν ἐντολὴ πρὸς τοὺς Ἰουδαίους, ὅπως συμβιβάζωσιν, ὅσον οἷόν τε, τὰ πρὸς τὸν ἡγεμόνα τοῦ κράτους καθήκοντα πρὸς τὰ καθήκοντα τὰ πρὸς τὸν Θεὸν τοῦ Ἰσραήλ, ἐν ἄλλαις λέξεσι πρὸς τὸν νόμον τὸν ἐκ τοῦ Θεοῦ τούτου προερχόμενον. Διὰ τοῦ λόγου τούτου τελεῖται προετοιμασία τις, καὶ ἐπικυροῦται ὑγιὴς καὶ νόμιμος ἐπικοινωνία τοῦ, οὕτως εἰπεῖν, Ἰσραηλιτικοῦ πολιτιμοῦ πρὸς τὸν Ἑλληνο-Λατινικὸν πολιτισμὸν

Οὐκ ἔστι τοῦ προκειμένου τὸ ἀκριβολογῆσαι περὶ τῶν ζητημάτων τούτων. Ἀλλ' ὁπωσδήποτε, ἐκτὸς πάσης ἐστὶν ἀμφιβολίας ὅτι ἀπὸ τριῶν αἰώνων καὶ ἐπέκεινα γεγονός τι δεσπόζει ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἱστορίᾳ, καὶ τοῦτό ἐστιν ἡ πρόοδος τῆς λαϊκῆς ἰδέας. Ἡ ἰδέα αὕτη ἀνεφάνη μετὰ τῆς θρησκευτικῆς τοῦ Λουθήρου ἀναμορφώσεως, προήχθη ἐν τῷ συνεδρίῳ τῆς Βεστφαλίας, ἐν ᾧ συνελθόντες οἱ τῆς τότε Εὐρώπης διπλωμάται διεκανόνισαν τὸ μέγα τοῦ καιροῦ ἐκείνου θρησκευτικὸν ζήτημα, καὶ ἤρατο τελείαν νίκην διὰ τῆς Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, ἥτις ἔν τε τῇ Γαλλίᾳ καὶ κατ' ἐπενέργειαν ἐκτὸς αὐτῆς ὑπέβαλεν εἰς τὴν διεύθυνσιν τοῦ κράτους ἁπάσας τὰς λατρείας καὶ τὴν δημοσίαν ἐκπαίδευσιν· τέλος πάντων προσεκτήσατο ὑπέρτατον κῦρος ἐν ἐκείνῃ τῇ συνθήκῃ τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας, δι' ἧς οἱ ἡγεμόνες τῶν τριῶν μεγάλων αὐτοκρατοριῶν, ἀντίπαλοι καὶ νικηταὶ τῆς Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, ἄνευ τῆς συμπράξεως οἱουδήποτε κλήρου συνδιασκεπτόμενοι διεκήρυξαν, "ὅτι προτίθενται ἐφαρμόσαι τὰς ἀρχὰς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν τῇ διοικήσει τῶν κρατῶν, ὧν τὴν κυβέρνησιν ἡ θεία Πρόνοια ἐνεπιστεύσατο ἑκάστῳ αὐτῶν." Καὶ νῦν δέ, εἴπερ ποτέ, ὁ λαϊκισμός (ἡ λέξις ἴσως παράδοξος, ἀλλὰ ποῦ ἔχει τις εὑρεῖν κρείττονα ταύτης;) κατέστη τὸ σύνθημα

τῆς αὐτοκρατορίας. Τὸ μακρὸν καὶ δύσκολον τοῦτο ἔργον πρὸ τριῶν ἤδη αἰώνων προπαρασκευασθὲν προήγαγεν ἀδιαλείπτως καὶ ὑπὸ πᾶσαν μορφὴν ὁ Χριστιανισμός, ἀπὸ τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ μέχρι νῦν· ἐκ τούτου δὲ παρήχθη ὁ καθ' ἡμᾶς κόσμος. Τοιαύτη ἡ ἀληθὴς ἔννοια, τοιοῦτον τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ λόγου ἐκείνου τοῦ Ἰησοῦ!

Ἡ ἰδέα τοῦ χωρισμοῦ τῶν δύο ἐξουσιῶν οὐκ ἠδύνατο, ὡς εἰκός, προελθεῖν, εἰ μὴ μετὰ τὴν προσέλευσιν τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς αὐτοκρατορίας εἰς τὸν Χριστιανισμόν· καὶ τότε μόνον ὁ λόγος τοῦ Χριστοῦ μεταστραφεὶς ἐκ τῆς φυσικῆς αὐτοῦ ἐννοίας ἐδυνήθη περιελθεῖν εἰς τὴν νῦν ἀποδιδομένην αὐτῷ.

τῶν προμάχων τῶν κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων· τὸ κατ' ἐμὲ δέ, οὐδὲν πρὸς τοῦτο ἀντιλέγω, ἐὰν μὴ ἀποχωρίζωσι τὸν λαϊκισμὸν ἀπὸ τῆς θρησκευτικῆς ἰδέας, ἧς ἄνευ ἡ ἀνθρωπότης οὐ δύναται ὑπάρχειν, καὶ πρὸς ἣν ἡ κοινωνικὴ πρόοδος ἀείποτε ὑπῆρξε στενῶς συνδεδεμένη. Καὶ ἡ μὲν συμφωνία τῶν δύο τούτων πολλαχῶς ἐστιν ἐφικτή· ἀλλ' ἐπειδὴ πάντοτε ὀφείλει ἔχειν ὡς βάσιν τὴν συμφωνίαν τῆς πίστεως πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον, τῆς παραδόσεως πρὸς τὴν ἐπιστήμην, ἀδιστάκτως διϊσχυρίζομαι, ὅτι παρὰ τοῖς διδάγμασι τῶν Ἑβραίων προφητῶν ὀφείλομεν ἀποδοῦναι εὐρύχωρον θέσιν καὶ εἰς τὴν διδασκαλίαν ἐκείνου, ὃς δικαίως μὲν ἐπωνομάσθη "πατὴρ τῆς φιλοσοφίας", ἐγένετο δὲ σύναμα καὶ πατὴρ τῆς φιλοσοφικῆς θεολογίας.

Ἑκατέρωθεν ἡ οὐσία ἐστὶν ἡ αὐτή· πίστις εἰς τὴν ἑνότητα τοῦ ἀπεράντου κόσμου, ὑπὸ προνοίας ἀπείρου κυβερνωμένου, ἁγιότης καὶ τιμὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἐλευθέρου ὄντος ἀπέναντι τῆς προνοίας ταύτης, ταὐτότης τῶν πρὸς τὴν πολιτείαν καθηκόντων καὶ τῆς πρὸς τὴν θεότητα εὐσεβείας, ἀποβολὴ ἁπασῶν τῶν πράξεων τῆς δεισιδαιμονίας, αἵτινες σκοπὸν ἔχουσιν ἤτοι τὸ προγινώσκειν τὸ μέλλον, ἢ τὸ προσκτήσασθαι τὴν θείαν χάριν. Ἀλλὰ καίτοι ἡ οὐσία ἐστὶν ἡ αὐτή, ὅμως ὁ τρόπος τῆς ἐνεργείας ἐστὶ πάντη διάφορος. Παρὰ μὲν τῷ Ἑβραίῳ προφήτῃ ἐπικρατεῖ θερμὸς καὶ σφοδρὸς ἐνθουσιασμός, ἀτρόμητος καθοσίωσις εἰς πᾶν ὅ,τι σκοπεῖ τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν ἀλήθειαν· οὐδεὶς φόβος ἀναχαιτίζει αὐτὸν οὔτε περὶ ἑαυτοῦ, οὔτε περὶ τοῦ λαοῦ, ὃν γινώσκει ὅτι ὁ Θεὸς ἀναστήσει ποτὲ ἐκ τῆς πτώσεως, καὶ ἐν ᾧ ἐκ τῶν προτέρων σύνοιδεν ἑαυτὸν ζῶντα. Οὐδεμίαν ἐπικαλεῖται βοήθειαν, οὐδὲν ἐξαιτεῖται ἔλεος· ἀλλ' ὅμως ἐκ τῶν θλίψεων αὐτοῦ ἀρύεται τὸ αἴσθημα θρησκευτικῆς συμπαθείας, πόθον δικαι-

οσύνης προστάτιδος τοῦ ἀδυνάτου, τοῦ πτωχοῦ, τοῦ καταδυναστευομένου.[1]

Ὅλως δὲ διάφορός ἐστιν ἡ τοῦ Σωκράτους μέθοδος. Τέκνον τῆς ἐνδοξοτάτης τῶν πόλεων, αὐτόπτης μάρτυς πρότερον μὲν τῆς ὑψίστης ἀκμῆς καὶ εὐδαιμονίας αὐτῆς, ἔπειτα δὲ τῆς ταχείας αὐτῆς παρακμῆς, κατενόησε τὴν διττὴν αἰτίαν τῆς ὀλεθρίας ἐκείνης μεταβολῆς, ἔνθεν μὲν τὴν ἐκ τῆς δυνάμεως καὶ τοῦ πλούτου προελθοῦσαν μέθην, ἐξ ἧς προσεγένετο ἡ τῶν ἠθῶν ἔκλυσις, ἑτέρωθεν δὲ τὴν κατάχρησιν τῆς ἐπιστημονικῆς παιδεύσεως, ἥτις ἤγαγεν εἰς τὸν σκεπτισμόν. Ὅθεν ἀμφότερα ταῦτα τὰ κακὰ προέθετο καταπολεμῆσαι, καί, ὡς εἴδομεν, ἐξεζήτησε τὸν τρόπον τῆς θεραπείας πρὸ πάντων ἐν τῇ ἀνορθώσει θρησκευτικῆς πίστεως ἁρμοζούσης πρὸς τὴν νέαν κατάστασιν τῶν πνευμάτων.

Ἀναμορφωτὴς ὤν, οὐχὶ δὲ προφήτης αὐτός, τὰς αὐτὰς ἔχων πεποιθήσεις, καὶ τοῦ αὐτοῦ ἐμφορούμενος ἐνθουσιασμοῦ, οὗ καὶ οἱ προφῆται τοῦ Ἰσραήλ, ὅμως ὤφειλε διάφορον βαδίσαι ὁδόν. Διὸ οὐκ ἀποτείνεται πρὸς τὸ αἴσθημα, ἀλλὰ πρὸς τὴν διάνοιαν τῶν ἀνθρώπων· οὐκ ἐκζητεῖ τὸ συγκινῆσαι τοὺς ἀκούοντας, ἀλλὰ προσπαθεῖ πείθειν αὐτούς· δημιουργεῖ ὅ,τι οὔπω τότε ὑπῆρχε, τοῦτ' ἔστι λογικὴν θεολογίαν· προσφέρει τὴν μόνην δυνατὴν δικαιολογίαν τῆς πίστεως εἰς ἕνα Νοῦν θεῖον, εἰς μίαν Πρόνοιαν θείαν· ἑρμηνεύει τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἡ Πρόνοια αὕτη ἐπενεργεῖ ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου· διδάσκει, τίνι τρόπῳ δύναται ὁ ἄνθρωπος ἐξαιτεῖσθαι τὰς συμβουλὰς τῆς θεότητος, καὶ τίνι τρόπῳ δύναται τιμᾶν αὐτήν. Τοιοῦτος μὲν ὁ Σωκράτης ὡς θεολόγος.

---

[1] Οἱ Ἰουδαῖοι (λέγει ὁ HAVET) ἐδίδαξαν τοὺς λοιποὺς ἀνθρώπους δύο μεγάλα πράγματα, τὸ μαρτύριον καὶ τὴν ἐλεημοσύνην (*Revue des Deux-Mondes*. 15 Août 1863).

Περὶ δὲ τῶν ἠθικῶν καὶ πολιτικῶν διδαγμάτων αὐτοῦ, περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ βίου καὶ τοῦ θανάτου αὐτοῦ, οὐ προτιθέμεθα εἰπεῖν ἐν τῇδε τῇ πραγματείᾳ· ἐπειδὴ πολλοὶ πολλάκις καὶ ἐπιτυχῶς ἐπραγματεύσαντο περὶ τούτου, περιττὸν νομίζομεν ἐπαναλαβεῖν τὰ αὐτά. Ἄλλως τε, πολλαχοῦ μὲν καὶ ἄλλοθι, ἰδίως δὲ ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι καὶ ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Ξενοφῶντος, πᾶς τις δύναται ταῦτα διδαχθῆναι. Ἀλλὰ καὶ οὕτως, ἐξέστω μοι ἀναμνῆσαι μέρη τινὰ τῆς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς διδασκαλίας, δι' ὧν ὁ Σωκράτης, καὶ ἄλλως ἀείποτε προσεγγίζων, ἔτι μᾶλλον προσεγγίζει ἡμῖν. Οὕτω λοιπὸν συνίστησιν ἐν τούτοις τὸ ἐξίσου περὶ τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς ἐπιμελεῖσθαι, καὶ τοῦτο πρὸς τὸ συμφέρον αὐτὸ τῆς νοητικῆς ἀναπτύξεως·[1] παραινεῖ ἐργάζεσθαι διὰ τῶν ἰδίων χειρῶν, ὅπερ ἐνομίζετο τότε δουλοπρεπές·[2] διαβεβαιοῖ τήν, ἐκτὸς εἰδικῶν τινων διαφορῶν, ἰσότητα τῆς τοῦ ἀνδρὸς φύσεως πρὸς τὴν τῆς γυναικός·[3] θέλει τὴν τῆς παιδείας διάδοσιν ἀδιάλειπτον καὶ καθολικήν, ὡς ἀρχὴν καὶ ἐγγύησιν τῆς ἀνθρωπίνης ἠθικότητος, καὶ διὰ τοῦτο ἰδίως ὁ Ξενοφῶν ἀποκαλεῖ αὐτὸν "δημοτικὸν καὶ φιλάνθρωπον·"[4] ἀποδέχεται ὡς ἐλατήριον φρονίμου διαγωγῆς (τοῦτο δὲ προὐκάλεσεν ἀδίκους κατ' αὐτοῦ μομφάς) οὐ μόνον τὴν εἰς τὸ κοινὸν ἀγαθὸν προσήλωσιν, ἀλλὰ καὶ τὴν φροντίδα τῆς ἰδίας ὠφελείας καὶ τοῦ ὀρθῶς νοουμένου

---

[1] "Ἀλλὰ μὴν καὶ τοῦ σώματος αὐτός τε οὐκ ἠμέλει, τούς τ' ἀμε-"λοῦντας οὐκ ἐπῄνει . . . ταύτην γὰρ τὴν ἕξιν ὑγιεινήν τε ἱκανῶς εἶναι, "καὶ τὴν τῆς ψυχῆς ἐπιμέλειαν οὐκ ἐμποδίζειν ἔφη." Ἀπομν. Α', β', 4 καὶ Γ', ιβ', 1—8.

[2] Ἀπομν. Β', κεφ. ζ'.

[3] Ξενοφ. Συμπόσιον, Β, 9.

[4] Ἀπομν. Α', β', 60. ἀλλαχοῦ δέ (Α', β', 50) λέγει "τὸν μὲν ἀμα-"θείας ἕνεκα δεσμεύοντα δικαίως ἂν καὶ αὐτὸν ᾤετο δεδέσθαι ὑπὸ τῶν "ἐπισταμένων ἃ μὴ αὐτὸς ἐπίσταται."

συμφέροντος· καὶ ἀληθῶς, τίς δύναται ἀβλαβῶς καταφρονεῖν καὶ ἀμελεῖν τῶν τοιούτων ἐλατηρίων; Τέλος πάντων, ὁ Σωκράτης ἐπιδαψιλεύει σοφωτάτας παραινέσεις πρὸς διεύθυνσιν καὶ διαχείρισιν ἐλευθέρας κοινωνίας, τοῦ πολιτεύματος ἐκείνου, ὅπερ ἀπὸ ἑνὸς ἤδη αἰῶνος ὁσημέραι προβαίνει εἰς τὸ καταστῆναι κοινὸν τῶν νεωτέρων κοινωνιῶν πολίτευμα.

Ἐπὶ πᾶσι τούτοις ἐν τῷ Σωκράτει θαυμαστέον οὐ μόνον τὴν τοῦ ἀνδρὸς μεγαλόνοιαν, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τῶν Ἀθηνῶν τὸ πνεῦμα. Ἡ πόλις αὕτη ἡ τὸν Σωκράτην ἐκπαιδεύσασα, καίτοι ἐγχώρια ἔχουσα ἐλαττώματα, καίτοι εἰς ὀδυνηρὰν περιελθοῦσα παρακμήν, ὅμως διαμένει τὸ κατ' αὐτὸν ὥς τι ἀρχέτυπον, ὅπερ ἀναμφιβόλως ἐπιθυμεῖ ἐπανορθῶσαι καὶ τελειοποιῆσαι, οὐδαμῶς δὲ ἀντικαταστῆσαι ἕτερον ἀντ' αὐτοῦ· ἡ ἰδέα πόλεως ἰδανικῆς, οἵα ἦν ἡ τοῦ Πλάτωνος, οὐδέποτ' ἐπῆλθεν εἰς τὸν νοῦν αὐτοῦ. Ἀλλ' ὅμως τὸ περικλεὲς ἐκεῖνο Ἀττικὸν ἀρχέτυπον οὐδέποτ' ἐπανεφάνη, οὐδὲ δυνατὸν ἦν ἐπαναφανῆναι, ἀλλὰ διαμένει μνημεῖον παρελθούσης ἐποχῆς· δυνατὸν δὲ εἰπεῖν, ὅτι ὁ κόσμος αὐτὸς τῇ δυνάμει τοῦ Χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, οἷον τοῦτον ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ὡρίσαμεν, καὶ τῇ διηνεκεῖ ἐπενεργείᾳ τῆς Ἀθηναϊκῆς παραδόσεως ὁσημέραι προσεγγίζει τῷ ἀρχετύπῳ ἐκείνῳ, οὕτω βελτιωθέντι, ὅπως ὁ Σωκράτης διενοεῖτο περὶ αὐτοῦ. Εἶπεν ἄλλοτε ὁ Ὁράτιος, ὅτι ἡ Ἑλλὰς ὑποδεδουλωμένη ὑπεδούλωσε τὸν νικητὴν αὐτῆς, καὶ εἰσήγαγε τὰς τέχνας εἰς τὸ ἀγροῖκον Λάτιον.[1] Ἀλλὰ τὸ ὑπὸ τοῦ Ὁρατίου εἰρημένον δυνατὸν ἐφαρμόσαι νῦν ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν· διότι ἀληθῶς οὐδεμία ὑπάρχει χώρα, ὅσῳ ἂν ὑποτεθῇ μακρὰν κειμένη, ὅσῳ ἂν ὑποτεθῇ ἀθλία, ἥτις ἀμέσως ἢ ἐμ-

[1] Horat. *Epist.* II, 1, 156.
Græcia capta ferum victorem cepit, et artes
Intulit agresti Latio. —

μέσως οὐκ ἐφωτίσθη διὰ μικρᾶς τινος τοὐλάχιστον ἀκτῖνος τῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Πλάτων ἔλεγεν, ὅτι τοσαύτην ἀποδοτέον τῇ πόλει ἔκτασιν, ἐφ' ὅσην ἡ τοῦ κήρυκος φωνὴ δύναται ἐξικνεῖσθαι· ἀλλὰ νῦν ἕνεκα τῆς ἠλεκτρικῆς συγκοινωνίας ἅπασαν τὴν γηΐνην σφαῖραν δυνατὸν ἐκλαβεῖν ὡς μίαν πόλιν κατὰ τὴν τοῦ Πλάτωνος ἔννοιαν· διὰ δὲ τοὺς καθ' ἡμᾶς ταχεῖς καὶ πολυαρίθμους τρόπους τῆς πρὸς ἀλλήλους ἐπιμιξίας οἱ κάτοικοι αὐτῆς δύνανται νῦν διατρέχειν τὰς διαφόρους χώρας, ἀνταλλάσσειν τὰ προϊόντα τῆς βιομηχανίας καὶ τῆς ἐπιστήμης εὐκολώτερον καὶ τάχιον, ἢ ὅσον ἐδύναντο πράττειν τοῦτο ἐν αὐτῇ αὐτῶν τῇ χώρᾳ οἱ κάτοικοι ἀρχαίας τινὸς ἐπικρατείας· κληρονόμοι δὲ καὶ μαθηταὶ τῆς Ἑλλάδος ὄντες ἐφαρμόζουσιν ὁσημέραι ἐν ταῖς πολιτείαις αὐτῶν τὴν ἀρχὴν τῆς ἐλευθερίας· καὶ τέλος πάντων πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ὁμοιότητος τῆς καθ' ἡμᾶς ἐποχῆς πρὸς τὴν ἐπὶ Σωκράτους ῥητέον ὅτι μετὰ τῶν ἀρχαίων θεσμῶν βλέπομεν καὶ τὰ ἀρχαῖα δόγματα πανταχοῦ σαλευόμενα· ἀριδήλως δὲ προκύπτει καὶ νῦν, ὡς ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείνου, ἡ ἀνάγκη νέας τινὸς διοργανώσεως πολιτικῆς τε καὶ θρησκευτικῆς.

Τοῦ Σωκράτους τὴν διδασκαλίαν μικρὸν μὲν κατενόησαν οἱ σύγχρονοι αὐτῷ, τοῦ Ξενοφῶντος ἐξαιρουμένου, ἧττον δ' ἐκείνων οἱ μεταγενέστεροι. Ἐν μὲν τῇ ἀρχαιότητι ἡ περὶ Δαιμονίου ὑψηλὴ ἔννοια τοῦ Σωκράτους μετεβλήθη εἰς τὸν περὶ τοῦ δαίμονος μῦθον· οἱ δὲ Χριστιανοὶ συγγραφεῖς, καίτοι ὁμολογοῦντες τὸ ἁγνὸν τῆς ἠθικῆς καὶ τὸ ἐξαίρετον τῆς ἀρετῆς αὐτοῦ, οὐ κατενόησαν αὐτὸν ὡς ἀπόστολον καὶ θεολόγον. Ὁ Ῥαφαὴλ ἀπεικονίσας τὴν Σχολὴν τῶν Ἀθηνῶν, τὸν μὲν Ἀριστοτέλην καὶ Πλάτωνα παρίστησιν ὡς πρωταγωνιστοῦντας, τὸν δὲ Σωκράτην τίθησι πλαγίως αὐτῶν συνδιαλεγόμενον κατὰ μέρος τοῖς ἰδίοις αὐτοῦ ἑταίροις. Ἐλπίσωμεν, ὅτι ὁ καθ' ἡμᾶς

αἰών, ὅστις κατ' ἀναλογίας κολοσσιαίας διά τε τῶν μεγαλείων καὶ τῶν ἐλαττωμάτων αὐτοῦ ἀναμιμνήσκει ἐν πολλοῖς τὸν τοῦ Σωκράτους, κατανοήσει κάλλιον τὸν ἔνδοξον ἀναμορφωτήν, καὶ τιθεὶς αὐτὸν ἐν τῇ προσηκούσῃ θέσει καρπώσεται τὴν ἐκ τῶν μαθημάτων αὐτοῦ ὠφέλειαν. Ἀλλὰ πρὸς τοῦτο δέον πρὸ πάντων κατανοῆσαι τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα, οὗ ὁ Σωκράτης ἐνεφορεῖτο, ὅπερ ἐνέπνευσεν αὐτῷ τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ, καὶ διεῖπε πάντα τὸν βίον αὐτοῦ. Τοῦτο ἄγει ἡμᾶς εἰς τὴν μέχρι τοῦδε ἀναβληθεῖσαν ἔρευναν περὶ τοῦ, ὁποῖόν τι ἦν τὸ τοῦ Σωκράτους Δαιμόνιον.

Η'. ΤΟ ΔΑΙΜΟΝΙΟΝ.

Πολλακις ἐν τοῖς ἔμπροσθεν εἴδομεν, ὅτι τὸ ὄνομα Δαιμόνιον ἀείποτε σημαίνει αὐτὴν τὴν θεότητα, ἧς ἡ ἄπειρος πρόνοια, πανταχοῦ παροῦσα καὶ τῇ ζωῇ πάντων τῶν ὄντων συνεχομένη, διατηρεῖ τῇ ἑαυτῆς ἐνεργείᾳ τὴν ἁρμονίαν τοῦ σύμπαντος. Ἀλλ' ὅμως ἡ τοιαύτη ἔννοια τοῦ Σωκρατικοῦ Δαιμονίου οὐκ ἐπεκράτησε παρὰ πᾶσιν. Ἡ ἰδέα τοῦ οὕτω καλουμένου Δαίμονος τοῦ Σωκράτους, ἐν τῇ ἀρχαιότητι λαβοῦσα τὴν ἀρχήν, καὶ ὑπὸ τύπον μᾶλλον ἢ ἧττον ἀμυδρὸν διατηρηθεῖσα ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις, διατελεῖ ἀμαυροῦσα τὴν μεγάλην ταύτην ἐπινόησιν, καὶ περικαλύπτει αὐτὴν ὡς πέπλος, ὃν πειράσομαι ἀποσπᾶσαι. Ἀλλὰ πρὸ τούτου ἀνάγκη μοι σαφῶς ἐκδηλῶσαι τὴν περὶ Δαιμονίου σκέψιν τοῦ Σωκράτους· καὶ τοῦτο ποιήσω συγκαταλέγων τὰ διάφορα μέρη τῶν Ἀπομνημονευμάτων, ἐν οἷς ὁρίζεται ἡ ἔννοια τοῦ Δαιμονίου καὶ ἀποδεικνύεται τὸ ἰσοδύναμον τῆς λέξεως πρὸς τὰς συνήθως ἀποδιδομένας τῇ θεότητι ὀνομασίας.

Α'. — (Ἀπομν. Α', α', 4—6). «Σωκράτης δέ, ὥσπερ «ἐγίγνωσκεν, οὕτως ἔλεγε· τὸ Δαιμόνιον γὰρ ἔφη σημαίνειν, «καὶ πολλοῖς τῶν ξυνόντων προηγόρευε τὰ μὲν ποιεῖν, τὰ δὲ «μὴ ποιεῖν, ὡς τοῦ Δαιμονίου προσημαίνοντος . . . Καίτοι

"τίς οὐκ ἂν ὁμολογήσειεν αὐτὸν βούλεσθαι μήτ' ἠλίθιον μήτ' "ἀλαζόνα φαίνεσθαι τοῖς συνοῦσιν; ἐδόκει δ' ἂν ἀμφότερα ταῦτα, "εἰ προαγορεύων ὡς ὑπὸ θεοῦ φαινόμενα ψευδόμενος ἐφαίνετο. "Δῆλον οὖν ὅτι οὐκ ἂν προέλεγεν, εἰ μὴ ἐπίστευεν ἀληθεύσειν. "Ταῦτα δὲ τίς ἂν ἄλλῳ πιστεύσειεν ἢ θεῷ; πιστεύων δὲ "θεοῖς πῶς οὐκ εἶναι θεοὺς ἐνόμιζε;"

Σπουδαιότατόν ἐστι τὸ χωρίον τοῦτο, ἅτε διαρρήδην καταδεικνύον τὸ κατὰ Σωκράτην καὶ Ξενοφῶντα ἰσοδύναμον τῆς λέξεως Δαιμόνιον πρὸς τὰς λέξεις θεός, ὁ θεός, οἱ θεοί.

Καὶ ἀλλαχοῦ δὲ τοῦ αὐτοῦ κεφαλαίου (§ 8, 9 καὶ 19) ἀντὶ τοῦ εἰπεῖν τὸ Δαιμόνιον λέγει, ὅτι "οἱ θεοί, οἷς ἂν ὦσιν ἵλεῳ, σημαίνουσι διὰ τῆς μαντικῆς τὰς ἑαυτῶν βουλάς."

Β'. — (Α', γ', 4). "Εἰ δέ τι δόξειεν αὐτῷ σημαίνεσθαι "παρὰ τῶν θεῶν, ἧττον ἂν ἐπείσθη παρὰ τὰ σημαινόμενα "ποιῆσαι, ἢ εἴ τις αὐτὸν ἔπειθεν ὁδοῦ λαβεῖν ἡγεμόνα τυφλὸν "καὶ μὴ εἰδότα τὴν ὁδὸν ἀντὶ βλέποντος καὶ εἰδότος. Καὶ "τῶν ἄλλων δὲ μωρίαν κατηγόρει, οἵτινες παρὰ τὰ τῶν θεῶν "σημαινόμενα ποιοῦσί τι φυλαττόμενοι τὴν παρὰ τοῖς ἀνθρώ-"ποις ἀδοξίαν· αὐτὸς δὲ πάντα τἀνθρώπινα ὑπερεώρα πρὸς "τὴν παρὰ τῶν θεῶν ξυμβουλίαν."

Καὶ ἐνταῦθα ὁμοίως καθορᾶται ὅτι οἱ θεοί, καὶ οὐχὶ τὸ Δαιμόνιον, προσημαίνουσιν. Οὐδαμῶς ἄρα ἀληθεύει τὸ ἀδιαλείπτως ἐπαναλαμβανόμενον, ὅτι τὸ Δαιμόνιον εἶχε προσωπικήν τινα καὶ ἐξαίρετον σχέσιν πρὸς τὸν Σωκράτην.

Γ'. — (Α', δ', 1—19). Ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ ἱστορεῖ ὁ Ξενοφῶν ὅ,τι ἤκουσε τοῦ Σωκράτους λέγοντος περὶ τοῦ Δαιμονίου ἐν τῷ πρὸς Ἀριστόδημον τὸν Μικρὸν ἐπικαλούμενον διαλόγῳ, σκοποῦντι, ὡς ἐν τοῖς ἔμπροσθεν εἴδομεν, ἀποδεῖξαι πρὸς τὸν Ἀριστόδημον τὴν ὕπαρξιν καὶ τὴν πρόνοιαν τῶν θεῶν ἢ τοῦ Δαιμονίου· διότι ἐν τῷ διαλόγῳ τούτῳ

ἀδιαφόρως χρῆται ἀμφοτέροις τοῖς ὅροις. Ἔν τινι στιγμῇ τῆς συνδιαλέξεως ὁ Ἀριστόδημος εἶπε πρὸς τὸν Σωκράτην, ὅτι "οὐχ ὑπερορᾷ τὸ Δαιμόνιον, ἀλλ' ἐκεῖνο μεγαλοπρεπέστερον ἡγεῖται ἢ ὡς τῆς αὐτοῦ θεραπείας προσδεῖσθαι" (§ 10)· καὶ εὐθὺς μετὰ τοῦτο (§ 11) διαδηλοῖ, ὅτι, "εἰ ἐνόμιζε θεοὺς ἀνθρώπων τι φροντίζειν, οὐκ ἂν ἠμέλει αὐτῶν."

Δ'. — Ἐν τῷ δευτέρῳ πρὸς Εὐθύδημον διαλόγῳ (Δ', γ', 12—16), ἐν ᾧ ὁ Σωκράτης συγκαταλέγει ταῖς ἄλλαις τῶν θεῶν εὐεργεσίαις καὶ τὸ διὰ μαντικῆς φράζειν τοῖς ἀνθρώποις τὰ ἀποβησόμενα, ὁ Εὐθύδημος ἀποκρίνεται, ὅτι "οἱ θεοὶ ἐοίκασιν ἔτι φιλικώτερον ἢ τοῖς ἄλλοις χρῆσθαι τῷ Σωκράτει, εἴ γε μηδ' ἐπερωτώμενοι ὑπ' αὐτοῦ προσημαίνουσιν αὐτῷ ἅ τε χρὴ ποιεῖν καὶ ἃ μή." Ὁ δὲ Σωκράτης ἀποκρίνεται· "Ὅτι δὲ ἀληθῆ λέγω, καὶ σὺ γνώσῃ, ἂν μὴ ἀναμένῃς ἕως "ἂν τὰς μορφὰς τῶν θεῶν ἴδῃς, ἀλλ' ἐξαρκῇ σοι τὰ ἔργα "αὐτῶν ὁρῶντι σέβεσθαι καὶ τιμᾶν τοὺς θεούς" (§ 13). Ἐν δὲ τῇ ἀμέσως ἑπομένῃ παραγράφῳ μετὰ τὸ ἀπαριθμῆσαι τὰς τοσαύτας δυνάμεις, ὧν ὑπέχομεν καὶ αἰσθανόμεθα τὴν ἐνέργειαν, καίτοι ἀόρατον οὖσαν ἡμῖν, ὁ Σωκράτης ἐπάγεται, ὅτι "ταῦτα κατανοοῦντα χρὴ μὴ καταφρονεῖν τῶν ἀοράτων, ἀλλ' "ἐκ τῶν γιγνομένων τὴν δύναμιν αὐτῶν καταμανθάνοντα τιμᾶν "τὸ Δαιμόνιον." Καὶ ἐνταῦθα λοιπὸν ὑπὸ διαφέροντα ὀνόματα θεοὶ καὶ Δαιμόνιον ταὐτίζονται. Αὐτὸ δὲ τοῦτο παρατηρεῖται καὶ ἐν τοῖς ἀμέσως ἑπομένοις (§ 15), ἐν οἷς ὁ Εὐθύδημος ἀποφαίνεται τάδε· "Ἐγὼ μέν, ὦ Σώκρατες, ὅτι μὲν οὐδὲ "μικρὸν ἀμελήσω τοῦ Δαιμονίου σαφῶς οἶδα· ἐκεῖνο δὲ "ἀθυμῶ, ὅτι μοι δοκεῖ τὰς τῶν θεῶν εὐεργεσίας οὐδ' ἂν εἷς "ποτε ἀνθρώπων ἀξίαις χάρισιν ἀμείβεσθαι."

Ε'. — (Δ', η', 1). Εὐθὺς ἐν ἀρχῇ τῆς παραγράφου ταύτης ὁ Ξενοφῶν προλαμβάνει τὴν ἀντίρρησιν, ἣν ἐδύνατό

τις ἀντιτάξαι εἰς τὴν περὶ τοῦ Δαιμονίου πίστιν τοῦ Σωκράτους· ἐπειδή, εἴπερ τὸ Δαιμόνιον, ὡς αὐτὸς ἐβεβαίου, προεσήμαινεν αὐτῷ ὅ,τι χρὴ ποιεῖν καὶ μὴ ποιεῖν, οὐκ ἂν ὑπὸ τῶν κριτῶν κατεδικάζετο. Πρὸς τοῦτο δὲ ὁ Ξενοφῶν ἀποκρίνεται, ὅτι ἡ καταδίκη ἐκείνη οὐκ ἦν κακὸν τῷ Σωκράτει ἅτε ἐπιτρέψασα αὐτῷ ἀνταλλάξαι τὸ ὑπόλοιπον τοῦ βίου αὐτοῦ, καὶ τοῦτο βραχύτατον ὄν, πρὸς τὸν ἐνδοξότατον τῶν θανάτων. Μετὰ τοῦτο ἕπεται εὐθὺς (§ 4 κ. ἑξ.) ἡ διήγησις συνδιαλέξεώς τινος τοῦ Σωκράτους πρὸς τὸν Ἑρμογένην, ἧς καὶ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν (σελ. 50) ἐμνήσθημεν. Καὶ ὁ μὲν Ἑρμογένης θαυμάζει, ὅτι ὁ Σωκράτης προσκεκλημένος ἤδη παραστῆναι ἐνώπιον τῶν Ἡλιαστῶν ὡς ὑπόδικος, οὐδὲν φροντίζει περὶ τῆς ἀπολογίας αὐτοῦ· ὁ δὲ Σωκράτης ἀποκρίνεται, ὅτι "ἤδη "ἐπιχειροῦντος αὐτοῦ φροντίσαι τῆς πρὸς τοὺς δικαστὰς ἀπολογίας, ἠναντιώθη τὸ Δαιμόνιον." Καὶ ἐπειδὴ ταῦτ' ἀκούσας ὁ Ἑρμογένης ἔτι μᾶλλον θαυμάζει, ὁ Σωκράτης λέγει πρὸς αὐτόν· "Θαυμάζεις, εἰ τῷ θεῷ δοκεῖ βέλτιον εἶναι ἐμὲ τελευτᾶν τὸν βίον ἤδη;" Εἴπομεν ἀλλαχοῦ, πῶς ὁ Σωκράτης κατενόησε καὶ ἡρμήνευσε τὸ θεῖον τοῦτο σημεῖον· ἐνταῦθα δὲ μόνον σημειωτέον τὸ νέον καὶ τελευταῖον τοῦτο δεῖγμα τοῦ κατὰ Σωκράτην ἰσοδυνάμου τοῦ Δαιμονίου πρὸς τὸν Θεόν.

Οὐδεμία λοιπὸν ὑφίσταται ἀμφιβολία περὶ τῆς ἀληθοῦς ἐννοίας τῆς λέξεως Δαιμόνιον· καὶ αὕτη, ὡς καὶ αἱ λέξεις ὁ θεός, οἱ θεοί, τὸ θεῖον, τὴν θεότητα μόνην σημαίνει κατὰ τὴν εὐρεῖαν σημασίαν, ἣν ὁ Σωκράτης ἀπεδίδου αὐτῇ, τὴν προνοητικὴν δῆλον ὅτι θεότητα, τὴν πάντα γινώσκουσαν καὶ πανταχοῦ παροῦσαν. Αἱ σχέσεις τοῦ Σωκράτους πρὸς τὸ Δαιμόνιον οὐδὲν διαφέρουσι τῶν σχέσεων, ἃς ὀφείλει ἔχειν πρὸς τὴν θείαν Πρόνοιαν πᾶς ἄνθρωπος λογικὴν ἔχων θρησκείαν. Οὐδεὶς ἐν τούτῳ μυστικισμός. Τὸ ἀρχαῖον λόγιον

"ὅταν σπεύδῃ τις αὐτός, χὠ θεὸς συνάπτεται,"[1] ἐν ᾧ συγκεφαλαιοῦται ἡ θρησκευτικὴ πίστις τῶν πολλῶν, τοῦτ' αὐτὸ συγκεφαλαιοῖ καὶ τὴν τοῦ Σωκράτους θρησκευτικὴν πίστιν.

Ἀλλὰ πῶς ἡ οὕτω σαφὴς αὕτη σημασία, ἡ οὕτως εὐκρινῶς χαρακτηριζομένη σχέσις τοῦ Σωκράτους πρὸς τὸ Δαιμόνιον, διέμειναν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι νῦν μᾶλλον ἢ ἧττον παρεγνωσμέναι, καὶ μάλιστα ὑπ' ἐκείνων, οἳ μετὰ πλείστου ζήλου καὶ ἐπιτυχίας ἐμελέτησαν, ἐπεξειργάσθησαν, ἐξύμνησαν τὰς τοῦ Σωκράτους φιλοσοφικὰς δόξας; Ὅπως ἀπαντήσωμεν πρὸς τὴν ἐρώτησιν ταύτην, ἀνάγκη πρότερον διὰ βραχέων ἑρμηνεῦσαι τὸν γραμματικὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν παραγωγὴν τῆς λέξεως "δαιμόνιον."

Τὸ ἐπίθετον δαιμόνιος,[2] οὗ τὸ οὐδέτερόν ἐστι δαιμόνιον οὐσιαστικῶς ἐκλαμβανόμενον, παράγεται ἐκ τοῦ ὀνόματος δαίμων, ὅπερ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἑλληνικῇ γλώσσῃ δύο ἔχει σημασίας, πρώτην μὲν (καὶ ταύτην παρ' Ὁμήρῳ) τὴν σημαίνουσαν θεόν τινα. — Ὁ Du Theil ἐν τῷ Ὁμηρικῷ αὐτοῦ λεξικῷ λέγει, ὅτι εὕρηται παρ' Ὁμήρῳ σημαῖνον ὁμοίως καὶ πνεῦμα (genie) ἢ ἡμίθεον· ἀλλ' ἡμεῖς πάντα ἐξετάσαντες τὰ χωρία, τὰ ὑπ' αὐτοῦ εἰς παράδειγμα προβαλλόμενα, οὐδαμοῦ εὕρομεν τὴν λέξιν δαίμων ἄλλο τι σημαίνουσαν ἢ θεότητά τινα. Ἑτέραν δὲ σημασίαν ἧττον ὑψηλὴν ἔχει ἡ λέξις παρ' Ἡσιόδῳ, σημαίνουσα ἁπλῶς πνεύματα, καὶ ἀκριβέστερον, ἄνδρας τῆς πρωτογόνου φυλῆς, οὓς ὁ Ζεὺς μετεμόρφωσεν εἰς δαίμονας μετὰ τὴν ἔκλειψιν τῆς φυλῆς ἐκείνης·

---

[1] Αἰσχύλος ἐν Πέρσαις, 739.

[2] Περὶ τῆς ἀκριβοῦς ἐννοίας τῶν λέξεων "δαίμων, δαιμόνιος, τὸ δαιμόνιον", παραπέμπομεν εἰς τὸν Θησαυρὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης.

"αὐτὰρ ἐπειδὴ τοῦτο γένος κατὰ γαῖα κάλυψεν,
τοὶ μὲν δαίμονές εἰσι Διὸς μεγάλου διὰ βουλὰς
ἐσθλοί, ἐπιχθόνιοι, φύλακες θνητῶν ἀνθρώπων·
οἵ ρα φυλάσσουσίν τε δίκας καὶ σχέτλια ἔργα,
ἠέρα ἑσσάμενοι πάντῃ φοιτῶντες ἐπ' αἶαν,
πλουτοδόται· καὶ τοῦτο γέρας βασιλήϊον ἔσχον."[1]

Προφανέστατον μέν ἐστιν ὅτι ὁ Σωκράτης πρὸς τὴν πρώτην ἀπέβλεψε σημασίαν τῆς λέξεως "δαίμων", ὅτε ἐπενόησε τὸ ἑαυτοῦ Δαιμόνιον·[2] λέγω δὲ "ἐπενόησε", διότι καθ' ἃς ἐγὼ αὐτὸς ἐποιησάμην ἐρεύνας, καὶ καθ' ἃς ἑτέρωθεν ἠδυνήθην λαβεῖν πληροφορίας, τὸ ὄνομα τοῦτο οὐχ ὑπῆρχε πρὸ τοῦ Σωκράτους. Πᾶς τις ἀληθῶς κατανοεῖ, ὅτι περιελθὼν εἰς νέαν τινὰ ἔννοιαν τῆς θεότητος περιῆλθε σύναμα εἰς τὴν ἀνάγκην νέας τινὸς λέξεως πρὸς ἔκφρασιν τῆς ἐννοίας ταύτης, ὅπως οἱ νεώτεροι ἐν ὁμοίᾳ περιπτώσει περιῆλθον εἰς τὴν ἀνάγκην τοῦ ἀντικαταστῆσαι ἀντὶ τῶν ἀρχαίων θεολογικῶν ὀνομασιῶν τὰς "ὑπέρτατον Ὂν" καὶ "Πρόνοια", ἢ τοὐλάχιστον προσθεῖναι ταύτας ταῖς ἀρχαίαις. Ἀλλ' οὐχ ἧττον εὐνόητόν ἐστιν ὅτι ἡ νεολογία αὕτη πολλὰς ἔμελλε παρασχεῖν τῷ Σωκράτει δυσκολίας, καὶ μάλιστα διὰ τὴν ἐνυπάρχουσαν ἐν αὐτῇ διττὴν σημασίαν· εἴδομεν δὲ πρὸ μικροῦ, ὅτι αἱ περὶ τοῦ Δαιμονίου παρατηρήσεις τοῦ Ἀριστοδήμου καὶ Εὐθυδήμου ἀνακαλύπτουσι τὴν ἀμηχανίαν, εἰς ἣν τὸ ὄνομα τοῦτο περιῆγε τοὺς ἀκροατὰς τοῦ Σωκράτους· ἡ δὲ ἐπιμονὴ αὐτοῦ ἐν τῇ

---

[1] Ἡσιόδ. Ἔργ. κ. Ἡμ. 121—126.

[2] Σημειωτέον ὅτι ὁ Σωκράτης ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι χρῆται τοῖς ὀνόμασι θεός, οἱ θεοί, τὸ θεῖον, τὸ δαιμόνιον, οὐχὶ δὲ ὁ δαίμων. Τοῦτο δὶς εὕρηται ἐν τῇ ἀποκρύφῳ Ἀπολογίᾳ τοῦ Ξενοφῶντος, οὐδαμοῦ δὲ τῶν Ἀπομνημονευμάτων. Ἐν δὲ τοῖς ἄλλοις αὐτοῦ συγγράμμασιν ὁ Ξενοφῶν χρῆται τῇ λέξει δαιμόνιον, ὅπου μόνον πρόκειται λόγος περὶ Σωκράτους. — Ἴδε τὸ Λεξικὸν τοῦ STURTZ.

χρήσει τοῦ ὀνόματος, ἴσως δὲ καὶ εἰρωνική τις ἐπὶ τούτῳ εὐαρέσκεια, ὤφειλον ἐπαυξάνειν μετὰ τῆς ἀμηχανίας καὶ τὴν πρὸς τὸν Σωκράτην δυσμένειαν αὐτῶν. Ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Ξενοφῶντος (Η', 5) ὁ Ἀντισθένης ἐπιμεμφόμενος τῷ Σωκράτει, ὅτι οὐκ ἤθελεν ἀκούειν αὐτοῦ, λέγει· "ὡς σαφῶς μέντοι "σύ, μαστροπὲ σαυτοῦ, ἀεὶ τοιαῦτα ποιεῖς, τοτὲ μὲν τὸ δαιμόνιον προφασιζόμενος οὐ διαλέγῃ μοι, τοτὲ δ' ἄλλου του "ἐφιέμενος·" τοῖς δὲ ἐχθροῖς τοῦ Σωκράτους ἡ ἀπαίσιος αὕτη νεολογία ἐχρησίμευσεν ὡς ὅπλον κατ' αὐτοῦ. "Ἀδικεῖ Σωκράτης, "οὓς μὲν ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζων, ἕτερα δὲ καινὰ "δαιμόνια εἰσφέρων." Αἱ λέξεις αὗται, ὡς γαλλιστὶ ἡρμηνεύθησαν (*d'autres et nouvelles croyances religieuses*), οὐδαμῶς σημαίνουσι κατὰ τὴν συνήθη αὐτῶν ἑρμηνείαν "νέας θεότητας." Ὡς εὐλόγως ὁ SCHLEIERMACHER διϊσχυρίσατο, ἡ λέξις "δαιμόνια" κεῖται ἐνταῦθα ὡς ἐπίθετον καὶ οὐχὶ ὡς οὐσιαστικόν.[1] Ἀλλά, καὶ τούτου τεθέντος, οὐχ ἧττόν ἐστιν ἀληθὲς ὅτι ἐν ταῖς λέξεσιν, αἷς οἱ τοῦ Σωκράτους κατήγοροι ἐχρήσαντο, ὑπάρχει προφανὴς καὶ ἐπίβουλος ὑπαινιγμὸς τοῦ Σωκρατικοῦ δαιμονίου, καὶ κυρίως ἐπὶ τῆς ἐγκλήσεως ταύτης ἐστηρίχθη ἡ τοῦ Σωκράτους καταδίκη.

Δυστυχῶς ἡ Σωκρατικὴ νεολογία οὐ μόνον τοῖς πολλοῖς δυσκατάληπτος καὶ ἀπαράδεκτος διέμεινεν, οὐ μόνον τοῖς ἐχθροῖς αὐτοῦ ἐχρησίμευσεν ὡς ὄργανον πρὸς καταστροφὴν αὐτοῦ, ἀλλά, καθ' ὅσον δυνάμεθα κρῖναι περὶ τούτου ἐκ τῶν εἰς ἡμᾶς περιελθόντων μαρτυρίων, καὶ παρ' αὐτῶν τῶν μαθητῶν αὐτοῦ

---

[1] "Δαιμόνια πράγματα." (SCHLEIERMACHER, *Platons Werke*, 2. Aufl. 1. Theil, II. Bd., p. 432.) Εὐλογωτάτη μὲν ἐν τούτῳ ἡ τοῦ SCHLEIERMACHER παρατήρησις, οὐχὶ δὲ καὶ ἐν οἷς πειρᾶται ἐφαρμόσαι αὐτὴν ἐπὶ τὴν ἁπανταχοῦ τῶν Ἀπομνημονευμάτων χρῆσιν τῆς λέξεως δαιμόνιον.

ἀτελέστατα κατενοήθη, ἀείποτε βεβαίως μόνου τοῦ Ξενοφῶντος ἐξαιρουμένου.

Πρῶτον ἐν τοῖς δυσηνίοις τούτοις πνεύμασι τολμήσω καταλέξαι τὸν Πλάτωνα. Αὐτὸς ἑαυτὸν καταδεικνύει προφανέστατα ἀποδεχόμενον τὴν δημώδη ἔννοιαν τῆς λέξεως "δαίμων", καὶ κατὰ ταύτην ἑπομένως ἑρμηνεύει τὸ Δαιμόνιον, καίτοι οὐκ ἀποδεχόμενος κατὰ πάντα τὸν παρ' Ἡσιόδῳ μῦθον περὶ τῶν μυθικῶν τούτων ὄντων. Κατὰ Πλάτωνα, ὡς εὐθὺς μετ' ὀλίγον ὀψόμεθα, οἱ δαίμονες ἦσαν νόθοι παῖδες θεῶν, ἐκ Νυμφῶν γεννηθέντες ἢ καὶ ἐκ θνητῶν ἁπλῶς γυναικῶν· ἀλλαχοῦ δὲ (ἐν τῷ Συμποσίῳ) εἰσὶν ὄντα μεσολαβοῦντα μεταξὺ τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων, μεταβιβάζοντα εἰς τοὺς θεοὺς τὰς τῶν ἀνθρώπων δεήσεις καὶ τὰς θυσίας, καὶ κομίζοντα τοῖς ἀνθρώποις τὰς τῶν θεῶν ἐπιτάξεις καὶ ἀμοιβάς.[1] Ἀλλὰ τῆς πρὸς τὴν δημώδη ἔννοιαν προσχωρήσεως ταύτης τοῦ Πλάτωνος πολὺ μᾶλλον ἐπιλήψιμός ἐστιν ἡ προσπάθεια αὐτοῦ, ὅπως παραστήσῃ καὶ τὸν Σωκράτην κοινωνὸν αὐτῆς, καὶ ἡ συνύφανσις τῶν λεπτολογιῶν, δι' ὧν δεικνύει ἡμῖν τὸν θεράποντα τοῦ Δαιμονίου ἀγωνιζόμενον, ὅπως συγκαλύψῃ τὴν ἀληθῆ αὐτοῦ πίστιν ὑπὸ τὸ κάλυμμα φαινομένης τινὸς συμφωνίας πρὸς τὴν δημώδη πίστιν εἰς τοὺς δαίμονας. Ἐάν τις μετὰ πάσης δυνατῆς προσοχῆς ἀναγνῷ τὴν ΙΕ' παράγραφον τῆς Ἀπολογίας, ἀδύνατον ἔσται αὐτῷ ἀποφυγεῖν τὴν ἀλγεινὴν ἐντύπωσιν τὴν προερχομένην ἐκ τῆς διηνεκοῦς συγχύσεως τοῦ Σωκρατικοῦ Δαιμονίου πρὸς τοὺς ὑπὸ τῶν πολλῶν πιστευομένους δαίμονας καὶ τὰ καινὰ δαιμόνια τῆς κατὰ τοῦ Σωκράτους γραφῆς. Ἀρκέσουσι μόνα παρατιθέμενα τὰ οὐσιωδέστερα μέρη τῆς παραγράφου ταύτης πρὸς κατανόησιν τοῦ ὅλου. "Εἰ δὲ

[1] Πλάτ. Συμπόσιον, σελ. 202, Ε.

“δαιμόνια πράγματα νομίζω (λέγει ὁ Σωκράτης πρὸς τὸν “Μέλητον), καὶ δαίμονας δήπου πολλὴ ἀνάγκη νομίζειν μέ “ἐστι.... Τοὺς δὲ δαίμονας οὐχὶ ἤτοι θεούς γε ἡγούμεθα “ἢ θεῶν παῖδας;... Εἰ δ᾽ αὖ οἱ δαίμονες θεῶν παῖδές εἰσι “νόθοι τινές, ἢ ἐκ νυμφῶν ἢ ἔκ τινων ἄλλων, ὧν δὴ καὶ “λέγονται, τίς ἂν ἀνθρώπων θεῶν μὲν παῖδας ἡγοῖτο εἶναι, “θεοὺς δὲ μή; ὁμοίως γὰρ ἂν ἄτοπον εἴη, ὥσπερ ἂν εἴ τις “ἵππων μὲν παῖδας ἡγοῖτο ἢ καὶ ὄνων τοὺς ἡμιόνους, ἵππους “δὲ καὶ ὄνους μὴ ἡγοῖτο εἶναι.... Ὅπως δὲ σύ τινα πείθοις “ἂν καὶ σμικρὸν νοῦν ἔχοντα ἀνθρώπων, ὡς τοῦ αὐτοῦ [ἀνδρός] “ἐστι καὶ δαιμόνια καὶ θεῖα ἡγεῖσθαι, καὶ αὖ τοῦ αὐτοῦ μήτε “δαίμονας μήτε θεοὺς μήτε ἥρωας, οὐδεμία μηχανή ἐστι.” Πᾶς τις βλέπει ἐν τούτοις, εἰς ὁποίας παραποιήσεις, εἰς ὁποίας μικροπρεπεῖς λεπτολογίας καταβιβάζει ὁ Πλάτων τὸν ἴδιον διδάσκαλον, ἅτε οὐ κατανοήσας ἐντελῶς τὴν διάνοιαν αὐτοῦ, καὶ προσπαθῶν καταγαγεῖν τὴν ἔννοιαν ἐκείνου εἰς τὸ ἴδιον αὐτοῦ μέτρον. Ποία διαφορὰ μεταξὺ τῶν ἐπιπόνων καὶ δυσνοήτων τούτων ἐπιχειρημάτων καὶ τῶν τοῦ Ξενοφῶντος ὑπερασπίζοντος ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ τῶν Ἀπομνημονευμάτων τὴν τοῦ Σωκράτους διδασκαλίαν κατὰ τῶν αὐτῶν κατηγοριῶν! Ὁ Ξενοφῶν οὐδὲν ἀπαρνεῖται, οὐδὲν συγκαλύπτει, ἀλλ᾽ ἀρκεῖται ἐπιδεικνύων τὰ κύρια γνωρίσματα, τὰ ὄντως κοινὰ τῇ τε δημώδει θρησκείᾳ καὶ τῇ φιλοσοφικῇ σκέψει τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ.

Ἀληθές ἐστιν ὅτι ὁ Πλάτων οὐ προβαίνει μέχρι τοῦ μεταμορφῶσαι τὸ Σωκρατικὸν Δαιμόνιον εἰς τὸν παρὰ τοῖς πολλοῖς νομιζόμενον ἐνσεσαρκωμένον δαίμονα, οἷον τοῦτον ὑποθήσεται ὁ Ἀππούλειος, “οὗ (δαίμονος) ὁ Σωκράτης καθορᾷ “τὰ σημεῖα οὐ μόνον διὰ τῆς ἀκοῆς, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς ὁράσεως “οὕτως, ὥστε τὰ σημεῖα ταῦτα μηδὲν ἄλλο εἶναι ἢ αὐτὴν

"τὴν μορφὴν τοῦ δαίμονος ἐκείνου."[1] Οὐδὲ ὀνομάζει αὐτὸ ὁ Πλάτων Δαιμόνιον ἢ δαίμονα τοῦ Σωκράτους, ὡς ποιήσουσιν ὁ Πλούταρχος καὶ ὁ Ἀππούλειος· ἀλλ' ὁπωσδήποτε, τὸ Δαιμόνιον παρ' αὐτῷ πολὺ διαφέρει τοῦ παρὰ Ξενοφῶντι, καθ' ὃν τὸ Δαιμόνιόν ἐστι Θεότης, Πρόνοια, ἣν ὁ Σωκράτης ἐρωτᾷ (ὡς καὶ πάντες ἄνθρωποι δύνανται τοῦτο), καὶ παρ' ἧς λαμβάνει ἀποκρίσεις, "τὰ ἔργα αὐτῆς ὁρῶν." Τὸ Δαιμόνιον κατὰ Πλάτωνα ἀσαφές τί ἐστι καὶ μυστηριῶδες, περὶ οὗ καὶ αὐτὸς ὁ Πλάτων οὐδεμίαν ἔχει ἰδέαν σαφῆ· ὁμιλεῖ δὲ περὶ αὐτοῦ ὡς "περὶ σημείου τινὸς δαιμονίου ἢ θείου, περὶ φωνῆς "τινος, ἣν ὁ Σωκράτης ἀκούει, περὶ δαιμονίου τινὸς πράγματος, "ὅπερ ἐπέρχεται εἰς αὐτόν, καὶ πληροφορεῖ αὐτὸν περὶ παν-"τοίων πραγμάτων." Ταύτας δανείζομαι τὰς λέξεις παρὰ τοῦ Κυρίου ZELLER, ὃς ἐν τῇ παραγράφῳ, τῇ ἰδίως καὶ σαφῶς περὶ τούτου πραγματευομένῃ, οὕτω χαρακτηρίζει τὸ Σωκρατικὸν Δαιμόνιον.[2] Ἀληθές ἐστιν ὅτι παρ' αὐτῷ ὁ ὁρισμὸς οὗτος ἐξ ἴσου ἐφαρμόζεται τῷ τε κατὰ Ξενοφῶντα καὶ τῷ κατὰ Πλάτωνα Δαιμονίῳ, καθιστῶν οὕτω ὁμοιότητά τινα ἀμφοτέρων, ἥπερ οὐδαμῶς ἐστιν ἀκριβής. Τοσαύτη ἐστὶν ἡ ἰσχὺς προλήψεως πάλαι ἐρριζωμένης, ὥστε καὶ εἰς αὐτὰ τὰ ὀξυδερκέστατα πνεύματα ἐπιβάλλεται! "Ἐντεῦθεν ἕπεται (προ-"στίθησιν ὁ Κ. ZELLER) ὅτι ὁ Σωκράτης εἶχε βεβαίως τὴν "συναίσθησιν θείας τινὸς ἐν ἑαυτῷ ἀποκαλύψεως· ἀλλὰ πῶς "ἐγίνετο ἡ ἀποκάλυψις αὕτη; τί ἦν τὸ ἄμεσον αὐτῆς ὄργανον "(*ihr nächster Urheber*); Οὐδὲν τοῦτο διδάσκει ἡμᾶς τεκμή-"ριον· καὶ ἡ ἔλλειψις αὕτη ἐξαρκούντως ἀποδεικνύει, ὅτι οὔτε

[1] Quod equidem arbitror non modo auribus eum, verum etiam oculis signa dæmonis sui usurpasse. . . . Id signum potest et ipsius dæmonis species fuisse (APPULEIUS, *De Deo Socratis.*)

[2] *Die Philosophie der Griechen*, 3. Aufl., t. II, p. 73.

"ὁ Σωκράτης οὔτε οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ἔσχον περὶ τούτου ὡρι-"σμένην τινὰ καὶ ἀκριβῆ γνῶσιν."[1] — "'Αναμφιβόλως (ὑποση-"μειοῖ ὁ Κ. ZELLER) ὁ Θεὸς ἢ ἡ Θεότης (*Gott oder die* "*Gottheit*) ἐνομίζετο ὑπὸ τοῦ Σωκράτους πρώτη πηγὴ τῆς "ἀποκαλύψεως ταύτης· ἀλλ' ἐπενήργει αὕτη ἀμέσως, ἢ διὰ "μεσολαβήσεώς τινος; περὶ τούτου οὐδὲν οὐδαμοῦ ἀποφαίνεται."

Νομίζω, ὅτι ὁ Κ. ZELLER ἐδύνατο καταλῆξαι εἰς ἄλλο λίαν διάφορον τούτου συμπέρασμα, εἴπερ ἐποιεῖτο τὴν προσήκουσαν διάκρισιν μεταξὺ Πλάτωνος καὶ Ξενοφῶντος, εἴπερ συνέταττεν, ὡς ἡμεῖς ἐπράξαμεν, ἀκριβῆ ἀπογραφὴν τῶν ἐν τοῖς 'Απομνημονεύμασι χωρίων, τῶν εἰς τὸ Δαιμόνιον ἀναφερομένων. Οὕτως ἐδύνατο κατιδεῖν, ὅτι, ἐὰν μηδαμοῦ τῶν χωρίων τούτων γίνηται λόγος περὶ μεσολαβοῦντος τινὸς μεταξὺ Δαιμονίου καὶ Σωκράτους, τούτου αἴτιόν ἐστιν ὅτι κατ' αὐτὸν τὸν Σωκράτην οὐδεὶς τοιοῦτος ὑπάρχει μεσίτης, καὶ ὅτι αὐτὸς ἑαυτὸν αἰσθάνεται ἐν ἀμέσῳ συναφείᾳ ὄντα πρὸς τὴν Θεότητα, πρὸς τὴν Πρόνοιαν, ἀπ' εὐθείας συγκοινωνοῦντα πρὸς αὐτήν, οὐχὶ μυστηριωδῶς, ἀλλὰ καθ' ἣν ὑπεδείξαμεν ἔννοιαν.

Τὰ χωρία τοῦ Πλάτωνος, ἐφ' ὧν ὁ Κ. ZELLER ἐστήριξε τὴν τοῦ Σωκρατικοῦ Δαιμονίου ἑρμηνείαν αὐτοῦ, εἰσὶν αὐτὰ ἐκεῖνα, ἅτινα παρέθεντο ἀείποτε οἱ περὶ τούτου γράψαντες. 'Αλλὰ παρατίθεται πάντοτε τὸ ἑλληνικὸν κείμενον, καὶ πολλαχοῦ

---

[1] 'Ιδοὺ αὐτὸ τὸ κείμενον τοῦ μέρους τούτου. "An keiner Stelle einer platonischen oder xenophontischen Schrift ist wirklich von dem Verkehr des Socrates mit einem Dämon die Rede, sondern immer nur von einem göttlichen oder dämonischen Zeichen, von einer Stimme, die Socrates vernehme, von etwas Dämonischem das ihm widerfahre, und ihm manches kundthue. Darin liegt nur, dass er sich einer göttlichen Offenbarung in seinem Innern bewusst war; wie dieselbe aber bewirkt werde, und wer ihr nächster Urheber sei, lassen alle diese Aussagen durchaus unentschieden." (loc. cit.)

δύσκολον ἦν αὐτῷ ἄλλως πρᾶξαι ἕνεκα τῆς διφορουμένης ἐννοίας τοῦ ὀνόματος Δαιμόνιον, συνεχῶς ἐν τῷ κειμένῳ τοῦ Πλάτωνος ποῦ μὲν ὡς ἐπιθέτου, ποῦ δὲ ὡς οὐσιαστικοῦ ἐκλαμβανομένου.[1] Τὸ διφορούμενον τοῦτο, ὅλως ἐπαισθητὸν ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ, καὶ ὅπου ἔτι ἡ ἔννοιά ἐστι μᾶλλον ἀκριβής, ἀναγκαίως ἐκλείπει, ἐν ἄλλῃ γλώσσῃ μεταφραζομένου τοῦ ὀνόματος. Οὕτω παραδ. χάρ. (ὅπως ἐκ πολλῶν ὀλίγα τινὰ δῶμεν παραδείγματα) τὴν φράσιν ταύτην (Φαῖδρ. σελ. 242, Β) "τὸ δαιμόνιόν τε καὶ τὸ εἰωθὸς σημεῖόν μοι γίγνε-"σθαι ἐγένετο, καί τινα φωνὴν ἔδοξα αὐτόθεν ἀκοῦσαι" ὀφείλομεν μεταφράσαι ἐπιθετικῶς ὧδέ πως; il advint que m'arriva *l'avertissement démonique* et le signe accoutumé, etc. — ἢ ἁπλῶς διὰ τοῦ *le Dæmonion*; Ἡ αὐτὴ ἐνυπάρχει ἀμφιβολία καὶ ἐν τῷ Θεαιτήτῳ (σελ. 151, Α) "τὸ γιγνόμενόν μοι δαιμόνιον", καὶ ἐν τῷ Εὐθύφρονι (σελ. 3, Β) "ὅτι δὴ σὺ τὸ δαιμόνιον φῄς σαυτῷ ἑκάστοτε γίγνεσθαι."

Ὁ Κ. Zeller ἀποφαίνεται γνώμην, ὅτι ἐν τοῖς Πλατωνικοῖς τούτοις χωρίοις ἀδιάφορον μέχρι τινός ἐστιν ἐκλαβεῖν ὡς οὐσιαστικὸν ἢ ὡς ἐπίθετον τὴν λέξιν δαιμόνιον, δηλῶν οὕτω τὴν κατὰ Πλάτωνα διφορουμένην ἔννοιαν αὐτῆς· ἔπειτα δὲ καὶ τάδε ἐπιλέγει. "Τὸ ἀληθές ἐστιν ὅτι ὁ μὲν Ξενοφῶν ἐχρήσατο τῇ λέξει ὡς οὐσιαστικῷ συνωνύμως τῇ "τὸ θεῖον ἢ ὁ θεός", ὁ δὲ Πλάτων ἐχρήσατο αὐτῇ ἐπιθετικῶς ἐν ταῖσδε ταῖς φράσεσι "τὸ δαιμόνιον σημεῖον" ἢ "τὸ δαιμόνιόν μοι γίγνεται." Ἀλλὰ τοῦτο, τολμῶ εἰπεῖν, ταὐτόν ἐστι καὶ ἐπιτιθέναι τὴν χεῖρα τῇ ἀληθείᾳ, ἀλλὰ μὴ δράττεσθαι αὐτῆς·

---

[1] Ἡ διφορουμένη αὕτη ἔννοια ἐχρησίμευε τῷ Πλάτωνι ἐπιθυμοῦντι ἅμα μὲν διατηρῆσαι τὴν λέξιν τὴν χαρακτηρίζουσαν τὴν δόξαν τοῦ ἰδίου διδασκάλου, ἅμα δὲ ἀφελεῖν ἀπ' αὐτῆς ὅ,τι παρὰ τοῖς πολλοῖς ἐνομίζετο ἀσύνηθες καὶ δυσάρεστον.

ὀρθότερον δ' ἂν ἔλεγεν, ὅτι μόνον τὸ παρὰ Ξενοφῶντι δαιμόνιον παρίστησιν ἀκριβῶς τὸ Σωκρατικὸν δαιμόνιον.

Οὐδὲν προτίθεμαι εἰπεῖν περὶ τῶν λοιπῶν Πλατωνικῶν χωρίων, ἅτινα παρατίθεται ὁ Κ. ZELLER, καὶ ἐν οἷς γίνεται λόγος περὶ δαιμονίου σημείου, περὶ τῆς ἐνδομύχου φωνῆς, ἣν ὁ Σωκράτης αἰσθάνεται, οὐδὲ περὶ τοῦ ἀλλοκότου δαιμονίου τοῦ ἀποτρέποντος τὸν Σωκράτην τοῦ πράττειν τι καὶ οὐδέποτε προτρέποντος· ἀλλ' ἁπλῶς ἀρκοῦμαι εἰς τὸ καὶ αὖθις ἐκδηλῶσαι, ὅτι οὐδὲν τοιοῦτον εὕρηται ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασιν. Εἴπομεν ἤδη, ποῦ ἔγκειται ἡ ἀλήθεια περί τε τοῦ Δαιμονίου καὶ περὶ τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας τοῦ Σωκράτους· τὸ δὲ ἀπαριθμεῖν καὶ ἐξελέγχειν τὰς ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου πλάνας ἔργον ἐστὶν οὐχ ἧττον ἄχαρι ἢ μακρὸν καὶ δυσχερές.

Ὁ Πλάτων ἀπεπλάνησε περὶ τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ τὴν κοινὴν γνώμην, ἥτις ἦν ἤδη προδιατεθειμένη εἰς τὸ παρακολουθῆσαι αὐτῷ. Μετὰ δὲ τὸν Πλάτωνα πρῶτος ὁ συγγραφεὺς τοῦ Θεάγους ἐξέδωκε σειρὰν ἀγοραίων ἱστορημάτων, ἅπερ ἔπειτα ἀδιαλείπτως ἐπηυξήθησαν. Ὁ Κικέρων καίτοι ἄξιος ὢν θαυμαστὴς τοῦ Σωκράτους, ὅμως ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Δαιμονίου (ὅπερ ἀποκαλεῖ *divinum quiddam*), ὅπως μόνον καταλέξῃ τοιαῦτά τινα ἱστορήματα.[1] Διογένης δὲ ὁ Λαέρτιος γράφει, ὅτι τὸ ἔργον τοῦ Δαιμονίου πρὸς τὸν Σωκράτην περιωρίζετο εἰς μόνον τὸ προσημαίνειν τὰ μέλλοντα.[2] Ὁ δὲ Πλούταρχος, ὃς ἐν τῷ "περὶ Σωκράτους δαιμονίου" συζητεῖ, ἢ προβάλλεται εἰς συζήτησιν, μετὰ τῆς συνήθους αὐτῷ νουν-

---

[1] *De Divinit.* IV, 122.

[2] Διογ. Λαέρτ. Β΄, ε΄, 32. "ἔλεγε δὲ καὶ προσημαίνειν τὸ δαιμόνιον τὰ μέλλοντα αὐτῷ."

εχείας τὰς ἀντιθέτους γνώμας περὶ τοῦ Δαιμονίου, οὐδαμῶς ἄλλως ὀνομάζει αὐτό, ὡς ἐν τοῖς ἔμπροσθεν εἴδομεν, ἢ "τὸ τοῦ Σωκράτους δαιμόνιον·" καὶ τέλος πάντων εἴπομεν πρὸ ὀλίγου, ὅτι ὁ Ἀπποῦλειος θεωρεῖ αὐτὸ ἁπλῶς ὡς Δαίμονα.

Ἀρχόμενοι τῆς πραγματείας τῆσδε ἐλέγομεν, ὅτι βιβλιοθήκην ὅλην δυνατὸν ἀποτελέσαι τὰ περὶ Σωκράτους γεγραμμένα· ἀλλ' ὁμοίως ἐλέχθη, καὶ τοῦτο ἀληθές, ὅτι τοιαύτην τινὰ βιβλιοθήκην δυνατὸν συναγαγεῖν καὶ ἐκ μόνων τῶν περὶ τοῦ Δαιμονίου γεγραμμένων ἀπὸ τῆς τῶν γραμμάτων ἀναγεννήσεως μέχρι τοῦδε. Ἤδη γενικὴ σχεδὸν ὑπάρχει περὶ τούτου ὁμοφροσύνη, ὅτι δηλ. ὁ Δαίμων τοῦ Σωκράτους, ὡς διατελοῦσιν ἀποκαλοῦντες τὸ Δαιμόνιον, οὐδὲν ἄλλο ἦν ἢ ἡ φωνὴ τῆς ἑαυτοῦ συνειδήσεως. Ἀλλ' ἡ ἰδέα τῆς συνειδήσεως, οἵαν ταύτην ἐννοοῦμεν νῦν, ἀνεξάρτητον τῆς θείας Προνοίας, πρὸς ἣν συνάπτονται αἱ πεποιθήσεις ἡμῶν, οἱ φόβοι καὶ αἱ ἐλπίδες, πάντη ξένη ἐστὶ τῷ Σωκράτει· κατ' αὐτὸν ἡ ἀρετὴ οὐχ ὑφίσταται ἄνευ εὐσεβείας· "εὐσεβὴς μὲν . . . . δίκαιος δέ." Τὸ τοῦ Σωκράτους Δαιμόνιον χάριν αὐτοῦ τοῦ Σωκράτους ἐγένετο δι' ἡμᾶς ἡ Πρόνοια. Τοιαύτην ὡς ἀληθῶς σημασίαν ἔσχε τὸ Δαιμόνιον παρὰ τῷ Σωκράτει, καὶ εἴ τις ἄλλην παρὰ ταύτην ἐπιζητεῖ, μάτην κοπιάσει.[1]

[1] Ἐπὶ Σωκράτους ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα οὔπω εἶχε λέξιν ταὐτόσημον τῇ conscience καθ' ἣν ἔννοιαν κοινῶς νῦν ταύτῃ χρώμεθα· ἡ λέξις "συνείδησις" ὀψιαίτερον ἔλαβε τὴν σημασίαν ταύτην.

Θʹ. ΚΡΙΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΠΛΑΤΩΝΟΣ ΚΑΙ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, ΩΣ ΙΣΤΟΡΗΣΑΝΤΩΝ ΤΑ ΠΕΡΙ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ.

Ὅσοι τῶν συγγραφέων ἠσχολήσαντο ἰδίᾳ περὶ τὴν σπουδὴν τοῦ Σωκράτους καὶ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ προέβησαν, ὡς εἰκός, εἰς τὴν σύγκρισιν καὶ ἀντιστάθμησιν τῶν τοῦ Πλάτωνος καὶ Ξενοφῶντος μαρτυριῶν περὶ τοῦ ἰδίου αὐτῶν διδασκάλου. Διὸ καὶ ἡμεῖς πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἡμετέρας ταύτης περὶ Σωκράτους πραγματείας καθῆκον ἡμῖν νομίζομεν τὸ συγκεφαλαιῶσαι τοὺς σπουδαιοτέρους τοὐλάχιστον τῶν παραλληλισμῶν ἐκείνων, οὓς ἐξητάσαμεν· καὶ δὴ ἀρχόμεθα ἐκ τῶν περὶ τούτου γεγραμμένων ὑπὸ τοῦ Κ. ZELLER.[1]

Ὁ Κ. ZELLER ἀποδέχεται (καὶ κατὰ τοῦτο πάντες ὁμογνωμονοῦσιν αὐτῷ), ὅτι, καθ' ὅσον μὲν ἀφορᾷ εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Σωκράτους, οὐδεμία ὑπάρχει διαφωνία μεταξὺ Πλάτωνος καὶ Ξενοφῶντος· νομίζει δέ, ὅτι τοῦτ' αὐτὸ δυνατὸν εἰπεῖν καὶ περὶ τῆς φιλοσοφικῆς διδασκαλίας τοῦ Σωκράτους, ἐὰν μόνον μετὰ προσοχῆς διακρίνῃ τις παρὰ τῷ Πλάτωνι ὅ,τι μὴ Σωκρατικὸν ἀπὸ τοῦ ἀληθῶς τοιούτου, καὶ ἐὰν πάλιν ἑτέρωθεν διακρίνῃ παρὰ τῷ Ξενοφῶντι τὴν ὄντως φιλοσοφικὴν οὐσίαν τῆς διδασκαλίας ἀπὸ τοῦ μὴ φιλοσοφικοῦ τύπου αὐτῆς. Ὁ Κ.

[1] *Die Philosophie der Griechen,* T. II, p. 150—153.

ZELLER νομίζει, ὅτι πρὸς τὴν διάκρισιν ταύτην αὐτὸς ὁ Πλάτων παρέχει ἡμῖν πολύτιμον βοήθειαν, καὶ ὅτι διὰ τῆς βοηθείας αὐτοῦ οὐδαμῶς ἐστιν ἀδύνατον ἐξαγαγεῖν ἐκ τῆς ἐκθέσεως τοῦ Ξενοφῶντος τὸ ἀληθὲς περιεχόμενον τῆς Σωκρατικῆς φιλοσοφίας. Δεικνύει πρὸς τούτοις, ὅτι κατ' αὐτὸν τὸν Πλάτωνα, καθ' ἃ λέγει διὰ στόματος τοῦ Ἀλκιβιάδου, τὸ μάλιστα παρασχὸν τῷ Σωκράτει τὴν δύναμιν τοῦ προσελκύειν καὶ καταγοητεύειν τοὺς περὶ αὐτὸν εἰσιν αὐταὶ αἱ ὑψηλαὶ ἠθικαὶ σκέψεις, αἵτινες παρὰ τῷ Ξενοφῶντι πληροῦσι τοὺς διαλόγους αὐτοῦ, καὶ αἵτινες οὐχ ἧττον πληροῦσι καὶ τὴν ἐνώπιον τῶν δικαστῶν ὑπεράσπισιν τοῦ Σωκράτους, οἵαν ταύτην ὁ Πλάτων ἐξέθηκεν ἐν τῇ Ἀπολογίᾳ. Ὑπάρχουσιν ἀναμφιβόλως ἔν τισι τῶν ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι διαλόγων καὶ πράγματα κοινὰ καὶ τετριμμένα· ἀλλὰ ταῦτα, οὐδαμῶς νῦν ἡμῖν διαφέροντα, ἴσως διέφερον τοῖς τότε, ὡς παρέχοντα τὸ κῦρος ἠθικῆς τινος θεωρίας εἰς διδάγματα μέχρι τότε στηριζόμενα ἐπὶ μόνων τῶν ἠθῶν καὶ τῶν ἐθίμων· ἄλλως τε, τὰ τοιαῦτά εἰσιν ἐξαιρέσεις. Αἱ ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι διδασκαλίαι τοῦ Σωκράτους ἀφορῶσι γενικῶς εἰς τὰ ὕψιστα ζητήματα τῆς ἠθικῆς, καὶ ἐντεῦθεν προῆλθεν ἡ ἰσχυρὰ ἐντύπωσις, ἣν ἐνεποίησαν τοῖς συγχρόνοις, ἡ βαθεῖα μεταβολή, ἣν ἐπήνεγκον εἰς τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα, μᾶλλον δ' εἰπεῖν, εἰς τὸ πνεῦμα τῆς ἀνθρωπότητος· αἱ διδασκαλίαι ἐκεῖναι ἀνέλαμψαν ὡς αὐγὴ νέας ἡμέρας.

Ἔτι δὲ πρὸς τούτοις ὁ παρὰ Ξενοφῶντι Σωκράτης προσφέρεται πρὸς τοὺς σοφιστὰς ἧττον ἐχθρικῶς ἢ ὁ παρὰ Πλάτωνι, καὶ τοῦτο μᾶλλον συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Μεγάλαι εἰσὶν αἱ ἀναλογίαι τοῦ ἔργου τοῦ Σωκράτους πρὸς τὰ ἔργα τῶν σοφιστῶν, καίτοι αἱ διαφοραί εἰσι πολλῷ μείζονες. Οἱ σκεπτικοὶ σοφισταὶ κατώρθωσαν καταστῆσαι ζητήσιμον ὅ,τι

τέως ἦν παραδεδεγμένον ὡς ἀλήθεια· ἀλλ' οὐδαμῶς ἐξεῦρον, οὐδ' ἔδειξαν, ὡς ὁ Σωκράτης, τὴν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν πρὸς νέαν τινὰ ἀλήθειαν."

Τοιαύτη μέν, ὡς ἐν κεφαλαίῳ, ἡ περὶ Πλάτωνος καὶ Ξενοφῶντος κρίσις τοῦ Κ. ZELLER· μεταβῶμεν δὲ νῦν ἀπ' αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἄγγλον Κ. GROTE.

"Τίνα τῶν μερῶν τοῦ Πλατωνικοῦ Σωκράτους (λέγει ὁ "Κ. GROTE) δυνάμεθα ἀσφαλῶς ἀποδέξασθαι ἤτοι ὡς εἰκονίζοντα "τὸν ἄνδρα, ἢ ὡς πιστῶς ἐκτιθέντα τὰς δόξας αὐτοῦ; ἑτέρωθεν "δέ, τίνα τῶν μερῶν τούτων δυνάμεθα ἐκλαβεῖν ὡς ἁπλῶς "Πλατωνικά; καὶ πρὸς τούτοις, κατὰ τίνα ἀναλογίαν τὰ δύο "ταῦτα στοιχεῖα εὕρηνται σύμμικτα; Περὶ τούτου οὐδεὶς ἔχει "βεβαίως καὶ ἀκριβῶς ἀποφήνασθαι. Ἡ Ἀπολογία τοῦ Σω-"κράτους, ὁ Κρίτων, ὁ Φαίδων (ἐφ' ὅσον θεωροῦνται ὡς ἠθική "τις εἰκὼν τοῦ Σωκράτους καὶ ἀσχέτως πρὸς τὰ ἐν αὐτοῖς "ὑποστηριζόμενα φιλοσοφικὰ δόγματα) φαίνονται ἀνήκοντα εἰς "τὴν πρώτην κατηγορίαν· αἱ δὲ ἐν τῇ Πολιτείᾳ πολιτικαὶ "καὶ κοινωνικαὶ σκέψεις, αἱ ἐν τῷ Τιμαίῳ περὶ κόσμου θεω-"ρίαι, ἡ περὶ ἰδεῶν ὑπόθεσις ὡς πράγματι ὑπαρχουσῶν ἐκτὸς "τοῦ φαινομένου κόσμου, ἀνήκουσι βεβαίως εἰς τὴν δευτέραν· "ἐκ δὲ τῶν ἠθικῶν διαλόγων δυνατὸν ἀποδέξασθαι πολλοὺς ὡς "παριστάντας τὸν Σωκράτην μᾶλλον ἢ ἧττον πλατωνιζόμενον. "Ἀλλὰ καίτοι αἱ ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ὡς Σωκρατικαὶ ἐκφραζό-"μεναι γνῶμαι εἰς πολλὰς ὑπόκεινται ἀβεβαιότητας, λίαν εὐχα-"ρίστως βλέπομεν, ὅτι αἱ ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος καὶ Ξενοφῶντος "γεγραμμέναι εἰκόνες τοῦ κοινοῦ αὐτῶν διδασκάλου εἰσὶν ἐν γένει "ὅμοιαι, τοῦτο μόνον διαφέρουσαι ἀλλήλων, ὅτι ἐγένοντο κατὰ "τὸ αὐτὸ πρότυπον ὑπὸ δύο συγγραφέων, ὅλως διαφερόντων "κατά τε πνεῦμα καὶ χαρακτῆρα. Ὁ μὲν Ξενοφῶν, ἀνὴρ ὢν "πρακτικός, ἐκτίθησι διὰ μακρῶν τὰς τοῦ Σωκράτους διαλέξεις,

"τὰς εἰς τὸν πρακτικὸν βίον ἀναγομένας .... ὁ δὲ Πλάτων, "φιλόσοφος ὤν, ἐγκαταλείπει τὸν πρακτικόν, καὶ ὅλως ἀσχο-"λεῖται περὶ τὸν θεωρητικὸν Σωκράτην, οὗ ἐν μέρει μετα-"βάλλει τὴν ταὐτότητα, ὅπως παραστήσῃ αὐτὸν πρώτιστον καὶ "κύριον συνήγορον εὐρυτέρων τινῶν θεωριῶν αὐτῷ τῷ Πλάτωνι "ἀνηκουσῶν." Τοσαῦτα καὶ ἐκ τοῦ Κ. GROTE.[1]

Ἐν οἷς ὁ Κ. FOUILLÉE ἔγραφεν ἐν ἀρχῇ τῆς "Σωκράτους φιλοσοφίας"[2] περὶ τῆς μεθόδου τῆς χρησιμευούσης εἰς τὴν σπουδὴν τῆς Σωκρατικῆς διδασκαλίας, προσφέρει ἡμῖν καὶ οὗτος ἀντιπαραβολήν τινα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ξενοφῶντος, ὡς ἱστορησάντων τὰ περὶ Σωκράτους καὶ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ· καίτοι δὲ φαίνεται ἐν γένει συμμετέχων τῆς ἀμεροληψίας τοῦ GROTE, ὅμως ἀποκλίνει μᾶλλον πρὸς τὸν Πλάτωνα. Ἰδοὺ δέ, ὡς ἐν κεφαλαίῳ, οἱ λόγοι, οἵτινες κατ' αὐτὸν αἰτιολογοῦσι τὴν προτίμησιν ταύτην.

"Νοῦς πρακτικὸς καί πως στενός, ὁ Ξενοφῶν ἀποβλέπει "μᾶλλον εἰς τὴν λέξιν ἢ εἰς τὸ πνεῦμα τῆς διδασκαλίας τοῦ "Σωκράτους. Ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι κύριον προτίθεται "σκοπὸν τὸ εἰκονίσαι τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν ἠθικολόγον, οὐχὶ "δὲ τὸν φιλόσοφον· ἐπιδεικνύει ἡμῖν ὅ,τι μᾶλλον ἀρέσκει αὐτῷ "ἐν τῷ Σωκράτει· καὶ ὑποτυπεῖ μὲν θαυμασίως τοὺς κυριω-"τέρους χαρακτῆρας τῆς πρακτικῆς ἠθικῆς τοῦ διδασκάλου "αὐτοῦ, ἀλλὰ καταλείπει ἐν τῷ σκότει, ἐφ' ὅσον δύναται, τὸν "φιλόσοφον καὶ τὸν δογματιστήν· προσπαθεῖ δὲ καταδεῖξαι ἐν "τῷ Σωκράτει πολίτην χρηστόν, ἥκιστα νεωτεριστήν, πιστὸν "δὲ εἰς τὰς θρησκευτικὰς παραδόσεις τῆς πατρίδος αὐτοῦ.

---

[1] *Histoire de la Grèce*, IIe partie, ch. IV, t. XII, p. 207 τῆς γαλλικῆς μεταφράσεως.

[2] *Philosophie de Socrate*, 2 vol. in 8°, Paris, 1873, chez de Ladrange.

"Ἀλλ' ἐάν τις ἀποδεχθῇ οὕτως ἀσθενῆ καὶ ταπεινὸν τὸν Σω-"κράτην, πῶς ἔχει κατανοῆσαι τὴν ἄπειρον ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ "μεταβολήν, ἧς αὐτὸς ἐγένετο πρωτουργός; πῶς ἔχει κατα-"νοῆσαι ἔτι μᾶλλον τὰς Νεφέλας τοῦ Ἀριστοφάνους καὶ τὴν "Μελήτου γραφήν; Ὁ βίος καὶ ὁ θάνατος τοῦ Σωκράτους "οὐδαμῶς ἄλλως ἑρμηνεύονται, εἰ μὴ διὰ τῶν φιλοσοφι-"κῶν αὐτοῦ θεωριῶν. Ἀλλὰ καίτοι ὁ Ξενοφῶν τοσοῦτον "ἐφρόντισεν, ὅπως παραστήσῃ ἡμῖν Σωκράτην ὀρθοδοξοῦντα, "ὅμως ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασιν ἐναργῶς καταφαίνεται ὁ "νεωτερίζων φιλόσοφος. Ὁ Ξενοφῶν καὶ ἄκων ἀποκαλύπτει "ἡμῖν τὸν πολλὰς ἰδέας ἀνακινοῦντα, τὸν μαιευτὴν ἐκεῖνον τῶν "πνευμάτων, τὸν περίεργον ἐρευνητὴν τὸν προσπαθοῦντα ὅπως "ὁρίσῃ τὰ πάντα, καὶ πρῶτον μὲν ἐπερωτῶντα τὴν φύσιν, "ἔπειτα δὲ τὴν ἑαυτοῦ διάνοιαν, καὶ ἀδιαλείπτως προτείνοντα "ἐρωτήσεις ἑαυτῷ τε καὶ τοῖς ἄλλοις."

Ταῦτα μὲν λέγει περὶ Ξενοφῶντος ὁ Κ. Fouillée· ἴδωμεν δὲ καὶ τὰ περὶ Πλάτωνος.

"Ὁ Πλάτων οὐ μόνον οὐδὲν ἀφεῖλεν ἀπὸ τῶν ἰδεῶν τοῦ "Σωκράτους, ἀλλὰ καὶ πλείστας ἐποιήσατο προσθήκας. Ὀλίγων "τινῶν χωρίων ἐξαιρουμένων, ἅτινα σχεδὸν φέρουσι τὸν τύπον "διανοητικῆς, οὕτως εἰπεῖν, βιογραφίας τοῦ Σωκράτους, τὰ "συγγράμματα τοῦ Πλάτωνος καθ' ἑαυτὰ οὐδένα κατὰ πρῶτον "φαίνονται παρέχοντα τρόπον πρὸς διάγνωσιν τῶν Σωκρατικῶν "ἰδεῶν· ἀλλ' ὅμως ὅ,τι ὑπάρχει ἐν τῷ Πλάτωνι στοιχειῶδες "καὶ οἱονεὶ ἐξωτερικόν (sic), τοῦτο ὀφείλομεν ἐπανάγειν συνε-"χέστερον εἰς τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ. Ἡ μετὰ προσοχῆς ἀνά-"γνωσις τοῦ κειμένου ἀποκαλύπτει πολλάκις φράσεις τινάς, δι' "ὧν ὁ Πλάτων αὐτὸς διακρίνει τὴν ἰδίαν αὐτοῦ θεωρίαν ἀπὸ "τῶν Σωκρατικῶν διδαγμάτων . . . . Καίτοι δὲ τὰ Σωκρατικὰ "διδάγματα λίαν ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ἐπηυξήθησαν, ὅμως ὑπάρχει

"καὶ πρᾶγμά τι, ὅπερ πιστῶς ἐξέθηκε, τοῦτ' ἔστιν ἡ μέθοδος "τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ. Καὶ ἐφαρμόζει μὲν τὴν μέθοδον ταύ-"την κατὰ τρόπον διάφορον καὶ κατὰ δύναμιν ἄγνωστον εἰς τὸν "Σωκράτην, ἀλλ' ὁ τρόπος τῆς ἐφαρμογῆς ἐστι καθόλου ὁ αὐτός. "Ὁ μὲν Ξενοφῶν ἐκπληττόμενος ἰδίως διὰ τὰ πρακτικὰ καὶ "ἠθικὰ ἐξαγόμενα τῆς τοῦ Σωκράτους διδασκαλίας, ὀλίγον ἐννοεῖ "τὴν διαλεκτικὴν αὐτοῦ μέθοδον· τοὐναντίον δὲ ὁ Πλάτων ἀπο-"δέχεται καὶ ἐφαρμόζει τὴν μέθοδον ταύτην μέχρι τέλους· πᾶν "ὅ,τι δι' αὐτῆς ἀνακαλύπτει, τοῦτο φαίνεται θεωρῶν ὡς ἀνῆκον "τῷ Σωκράτει καὶ οὐχὶ ἑαυτῷ· οὕτω δὲ ἐπανάγει τὴν τιμὴν "τῶν ἰδίων αὐτοῦ διδαγμάτων μέχρις ἐκείνου, ἐξ οὗ παρέλαβε "τὴν μέθοδον.

"Εἴπερ μόνας εἴχομεν τὰς μαρτυρίας τοῦ Ξενοφῶντος "καὶ τοῦ Πλάτωνος, ὠφείλομεν μετριάζειν αὐτοὺς δι' ἀλλήλων. "Παρὰ μὲν τῷ Ξενοφῶντι ὁ Σωκράτης ταπεινοῦται καὶ χυδαΐ-"ζεται· τοὐναντίον δὲ ὁ Πλάτων ἰδεοποιεῖ πᾶν οὗτινος ἅπτεται· "ὁ δὲ ἀληθὴς Σωκράτης εὕρηται ἐν μέσῳ, ἀλλ' ἐγγύτερον τῷ "Πλάτωνι ἢ τῷ Ξενοφῶντι. Κατ' εὐτυχίαν δυνάμεθα προσ-"θεῖναι ταῖς δυσὶ ταύταις μαρτυρίαις τὴν κρίσιμον μαρτυρίαν "τοῦ Ἀριστοτέλους, ἧς λίαν ὠλιγώρησαν οἱ περὶ Σωκράτους "γράψαντες . . . . Ἡμεῖς δὲ ἀπὸ τῶν συγγραμμάτων τοῦ "Ξενοφῶντος ἀρξόμεθα ἀείποτε τῶν ἡμετέρων ἐρευνῶν, ἐν δὲ "τῷ Ἀριστοτέλει ἀναζητήσομεν τὴν λύσιν τῶν ἀμφισβητου-"μένων ζητημάτων· ὁ δὲ Πλάτων ἐλεύσεται τελευταῖος, ὅπως "ἐπιβεβαιώσῃ καὶ ἑρμηνεύσῃ τὰ Ἀπομνημονεύματα, καὶ οὐχὶ "ὅπως ἀντιλέξῃ πρὸς αὐτά· καὶ ἀδιαλείπτως προσπαθήσομεν "διακρῖναι τὰ τοῦ διδασκάλου καὶ τὰ τοῦ μαθητοῦ διδάγματα, "ἅμα ἐπιδεικνύοντες καὶ τὴν ἑνιαχοῦ συμφωνίαν αὐτῶν."

Τὴν μὲν μέθοδον ἀσμένως ἀποδεχόμεθα, τὸ δὲ συμπέρασμα, εἰς ὃ καταλήγει ὁ Κ. Fouillée, οὐδαμῶς.

Καὶ αὖθις εἰπών, ὅτι ἀντὶ τοῦ καθιστάναι τεχνητὰς ἀντιφάσεις μεταξὺ Ξενοφῶντος καὶ Πλάτωνος, προτιμότερόν ἐστι μᾶλλον προσέχειν πάσαις ταῖς διαβεβαιώσεσιν αὐτῶν, καὶ τούτων ἀναζητεῖν τὸν νοητὸν σύνδεσμον, ὁ Κ. FOUILLÉE τάδε προστίθησι. "Διὰ τῆς μεθόδου ταύτης, τῆς μόνης ἀκριβοῦς, "κατανοήσομεν ἐν τέλει, ὅτι ὁ ἀληθής, ὁ πλήρης Σωκράτης, "οὗπερ ἡ ἐπίδρασις διαμένει ζῶσα, καὶ οὗπερ ὁ θάνατος οὐκ "ἦν ὄλεθρος, ἀλλὰ θρίαμβος, ἐστὶν ὁ παρὰ Πλάτωνι Σωκράτης. "Οὗτος ἐπιφαίνεται ἡμῖν ἐν τοῖς Πλατωνικοῖς διαλόγοις, εἰ μὴ "οἷος ἀείποτε ὑπῆρξε, τοὐλάχιστον οἷος ἐβούλετο εἶναι, οἷος "προσεπάθει εἶναι. Αὐτὸς ὁ Σωκράτης ἐδίδασκεν, ὅτι πᾶς τις "προσπαθεῖ τοιοῦτος καταφαίνεσθαι, οἷος πέφυκεν. Ἐν τῷ "Πλάτωνι ἄρα εὑρήσομεν, εἰ μὴ τὸν ἁπλῶς πραγματικὸν Σω-"κράτην, τοὐλάχιστον τὸν ἀληθῆ Σωκράτην, οὗ ὁ πραγματικὸς "ἦν ζῶσα ἐκτύπωσις. Ὁμιλοῦντες κατ' αὐτὸν τὸν Πλάτωνα "δυνάμεθα εἰπεῖν, ὅτι θαυμασίως παρέστησεν ἡμῖν τὴν ἰδέαν "τοῦ Σωκράτους. Ἐν τῇ ψυχῇ παντὸς φιλοσόφου ἐνυπάρχει "διανόημά τι βαθμηδὸν ἀναπτυσσόμενον, καὶ ζῶσά τις διαλεκτική, "ἧς αὐτὸς μὲν καθ' ἑαυτὸν οὐκ ἔχει πλήρη συνείδησιν, ἀλλ' "ἥτις οὐχ ἧττον ὑπάρχει πράγματι, καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἀληθῆ "αὐτοῦ πρωτοτυπίαν . . . . Οὕτως ὀφείλει ὁ ἱστορικὸς ἐξ-"ετάζειν τὸν φιλόσοφον καὶ κρίνειν περὶ αὐτοῦ."

Ἀποδεχόμεθα πληρέστατα τὴν ἀρχήν, ἣν ἐνταῦθα τίθησιν ὁ Κ. FOUILLÉE, καὶ ἣν ἄλλως τε εἴδομεν ἀναπτυσσομένην ὑπ' αὐτοῦ μετὰ πλείονος ἔτι σαφηνείας ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τῆς "Ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας" τῆς ὑπ' αὐτοῦ συγγεγραμμένης. Ἅπαν τὸ ζήτημα ὑφίσταται ἐν τῷ διαγινώσκειν, τίς ἐστιν ἡ δεσπόζουσα αὕτη διάνοια, τὸ ἀρχέγονον, οὕτως εἰπεῖν, τοῦτο στοιχεῖον, ὅπερ καθίστησι τὸν ἄνθρωπον, οἷος ἔσται. Ἀλλὰ τὸ στοιχεῖον τοῦτο παρὰ τῷ Σωκράτει οὐκ ἔστιν ἡ διαλεκτικὴ

ἰσχύς, ὅσῳ ἂν ᾖ μεγάλη ἐν αὐτῷ. Μόνον διὰ τοῦ θρησκευτικοῦ πνεύματος, διὰ τῆς φωτοβόλου καὶ ἀνδρικῆς αὐτοῦ εὐσεβείας ἐδυνήθη ὁ Σωκράτης συναρμολογῆσαι ἐν θαυμασίᾳ ἑνώσει τὴν θεότητα καὶ τὸν κόσμον, τὴν θείαν Πρόνοιαν καὶ τὸ ἀνθρώπινον αὐθόρμητον, τὴν θρησκευτικὴν πίστιν καὶ τὸν ἐπιστημονικὸν λόγον· οὕτω δὲ παρασκευάζει ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς καταπιπτούσης πολυθεΐας τὸ νέον θρησκευτικὸν σύστημα, οὗ τὴν ἐποικοδομίαν ἡ νεωτέρα ἐποχὴ ὁσημέραι βλέπει μᾶλλον ἀνυψουμένην. Τοιοῦτος ὁ ἀληθὴς Σωκράτης, οὗ ἡ ἐπίδρασις διατελεῖ ζῶσα· ἐγὼ δὲ προστίθημι, ὅτι ὁσημέραι γίνεται, εἴπερ ποτέ, ζῶσα. Τοιοῦτος δὲ καὶ ὁ Σωκράτης, ὃν ὁ Ξενοφῶν κατενόησεν, ὃν εὐσεβῶς ἠγάπησε, καὶ ὃν ἐσπούδασε καταστῆσαι πᾶσιν ἀνθρώποις καταληπτόν, ἀγαπητόν, καὶ ὑπόδειγμα πᾶσιν ἀξιομίμητον, εἰ δυνατόν· ἀλλ' ὅμως οὔτε ἐπελάθετο τῆς διαλεκτικῆς αὐτοῦ εὐφυΐας, οὔτε συνεκάλυψεν αὐτήν. Ὁ ZELLER καὶ ὁ GROTE καὶ αὐτὸς ὁ FOUILLÉE συνομολογοῦσι τοῦτο. Ἐν τοῖς διαλόγοις τῶν Ἀπομνημονευμάτων ἡ τοῦ Σωκράτους διαλεκτική, καίτοι ὑπὸ μετριώτερον τύπον παρισταμένη, φαίνεταί μοι ἐν πολλοῖς ἐρρωμενεστέρα καὶ ὀξυτέρα ἢ ἐν τοῖς διαλόγοις τοῦ Πλάτωνος· οὗτοι μέν εἰσι πάντες ἔργα τέχνης, ἐκεῖνοι δὲ ὁμοιάζουσι πρὸς λόγον ἐστενογραφημένον. Καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν θρησκευτικὸν χαρακτῆρα τοῦ Σωκράτους, οὐ θέλω εἰπεῖν, ὅτι ὑπῆρξε ξένος καὶ ἀκατάληπτος τῷ Πλάτωνι· κατενόησε μὲν καὶ ὑπετύπωσε τὸ κριτικὸν μέρος αὐτοῦ, ἰδιοποιήσατο τὰ καθ' ἕκαστα, ἀλλ' οὐχὶ καὶ τὸ κυριώτατον τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ. Τὰ Ἀπομνημονεύματα ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ Κ. GROTE ἐδυνήθη γράψαι τὰ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν παρατεθέντα ἐκεῖνα λόγια· "Ὁ Σωκράτης ἐγένετο ἱεραπόστολος, ἔργον τελῶν φιλοσόφου·" ταύτην δὲ τὴν σκέψιν

ἀδύνατον ἦν συλλαβεῖν ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν διαλόγων τοῦ Πλάτωνος.

Ὡς οἱ ἄρτι μνημονευθέντες συγγραφεῖς, οὕτω καὶ ὁ Κύριος Α. CROISET ἐν τῷ συγγράμματι "περὶ Ξενοφῶντος, τοῦ χαρακτῆρος καὶ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ"[1] προέβη εἰς τὸ συγκρῖναι παρὰ τῷ Ξενοφῶντι καὶ Πλάτωνι τὴν ὑφ' ἑκατέρου γεγραμμένην εἰκόνα τοῦ διδασκάλου αὐτῶν. Καὶ αὐτὸς ὁμοίως ἀποδέχεται, ὅτι ὁ μὲν Πλάτων κατεῖδε πρὸ πάντων καὶ παρέστησε τὸ διαλεκτικόν, ὁ δὲ Ξενοφῶν τὸ θρησκευτικὸν μέρος τοῦ Σωκράτους. Ἀλλ' ὅμως φαίνεται μᾶλλον εὐνοϊκὸς τῷ Ξενοφῶντι, πρὸς ὃν αἰσθάνεται ἀδελφικήν, οὕτως εἰπεῖν, συμπάθειαν. Καθ' ὅσον δὲ ἀφορᾷ εἰς τὰ δόγματα αὐτοῦ, δικαιολογεῖ τὸν Ξενοφῶντα διὰ πολλῶν καὶ σπουδαίων λόγων κατὰ τῆς πολλάκις ἀποδοθείσης αὐτῷ μομφῆς (ἥτις καὶ τῷ Σωκράτει ὡσαύτως ἀπεδόθη), ὅτι ἐπηγγέλλετο καὶ ἐπετήδευε τὰ διδάγματα τοῦ καλῶς ἐννοουμένου συμφέροντος. "Τοῦτο δε "(λέγει ὁ Κ. CROISET) πράττει βεβαίως ὁ Ξενοφῶν, οὐχὶ "ὅπως μειώσῃ τὴν ἱερότητα τῆς δικαιοσύνης, διότι τὸ φιλο- "δίκαιον ἐπιφαίνεται πανταχοῦ τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ, καὶ "πολὺ μᾶλλον ἀγαπᾷ τὴν ἀρετὴν ἢ τὴν ἐπιστήμην τοῦ Σω- "κράτους· ἀλλ' εὐτυχῶς (ἢ δυστυχῶς) τοιοῦτός ἐστιν, ὥστε μὴ "βλέπειν ἐν τοῖς πράγμασιν ἄλλο τι ἢ ὅ,τι ὑπάρχει ἐν αὐτοῖς "ἐναρμόνιον καὶ εὖ τεταγμένον, καὶ οὐδέποτε φαντάζεται, ὅτι "ἐν τούτῳ τῷ κόσμῳ τῷ οὕτω καλῶς δεδημιουργημένῳ καὶ "ὑπὸ σοφωτάτης προνοίας κυβερνωμένῳ τὸ ὠφέλιμον δύναται "ὑπάρχειν κεχωρισμένον τοῦ τιμίου· μόνον δὲ τὸ τῆς ἀρετῆς "ὄφελος ᾐσθάνθη, ἤ, ὅπερ ἐστὶ τὸ αὐτό, τοῦτο μόνον φρονεῖ·

[1] *Xenophon, son caractère et son talent,* par M. A. CROISET. 1 vol. in 8°, Paris, 1872. ERNEST THORIN, éditeur.

"τοσοῦτόν ἐστι φύσει αἰσιόδοξος (σελ. 86)." — "Οὐδεὶς (λέγει "πρὸς τούτοις ὁ Κ. Croiset) ἠδύνατο ἀποδέξασθαι τὴν ταὐτό-"τητα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἀρετῆς (ἄλλην ταύτην τοῦ Σω-"κράτους ἀρχήν) προθυμότερον τοῦ Ξενοφῶντος, οὗ ἡ εὐτυχὴς "φύσις, ἰσόρροπος οὖσα καὶ καλῶς διερρυθμισμένη, ἧττον "παντὸς ἄλλου ᾐσθάνθη τὴν ὀδύνην τῶν βλεπόντων μὲν καὶ "ἐννοούντων τὸ ἀγαθόν, πραττόντων δὲ τὸ κακόν. Οὐδαμοῦ ἐπι-"φαίνεται παρὰ τῷ Ξενοφῶντι ἡ ἀγωνία τῆς ἠθικῆς πάλης "(σελ. 73)." — Τοῦτο μὲν ἀληθές· ἀλλ' ὁ Κ. Croiset ὀφείλει ὁμοίως ἀποδέξασθαι, ὅτι μόνη ἡ φύσις οὐκ ἐδύνατο ἐξαρκέσαι εἰς τὸ διαπλάσαι τὸ ἐναρμόνιον ἐκεῖνο ὅλον, καὶ ὅτι πρὸς τοῦτο ἐδεῖτο καὶ τῆς τοῦ Σωκράτους διδασκαλίας· ταύτῃ δὲ προσθετέον καὶ ἑτέραν τινὰ ἐπίδρασιν, οὐχ ἧττον τῷ διδασκάλῳ ἢ τῷ μαθητῇ ἐπενεργήσασαν, λέγω δὴ τὴν τῆς γῆς καὶ τοῦ οὐρανοῦ τῆς Ἑλλάδος, ὡς καὶ τὴν τοῦ αἰῶνος ἐκείνου. Καὶ τέλος πάντων, τολμῶ εἰπεῖν, ὅτι πρὸς ἐντελῆ κατανόησιν τοῦ Ξενοφῶντος τοῦτο ἔτι ἐνέλιπε τῷ Κ. Croiset, ὅτε νεώτερος ὢν συνέγραφε τὴν μελέτην αὐτοῦ, τὸ ἀκριβέστερον διαγνῶναι τὴν θρησκευτικὴν ἐκείνην πίστιν, τὴν εὐσέβειαν ἐκείνην, ἣν ὁ μαθητὴς ἐκληρονόμησε παρὰ τοῦ διδασκάλου. "Τῷ Ξενοφῶντι "(λέγει) φίλον μέν ἐστι τὸ θαυμάζειν τὸ σύμπαν, φίλτερον δὲ "τὸ θαυμάζειν τὸν δημιουργὸν τοῦ σύμπαντος· ἀλλ' ὁ θαυμασμὸς "οὗτος μεταβάλλεται αὐτομάτως εἰς λεπτήν τινα εὐσέβειαν, "εὐλαβῶς προσαρμοζομένην εἰς πάσας τὰς δοξασίας, "εἰς πάσας τὰς πράξεις τῆς δημώδους θρησκείας, "καὶ οὐδὲν ἄλλο ἀρυομένην ἐκ τῆς φιλοσοφικῆς "μελέτης τοῦ σύμπαντος ἢ νέας ἀφορμὰς θρησκευ-"τικοῦ ζήλου."

Οὐδαμῶς ἀποδεχόμεθα τοιοῦτον παρὰ τῷ Ξενοφῶντι συγκρητισμόν. Ὁ μαθητής, ὃς ἐν Σκιλλοῦντι σαφῶς καὶ ἰσχυρῶς

ἐξέθηκε τὰ δόγματα τῆς Σωκρατικῆς θεολογίας, οὐδεμίαν ἐδύνατο διατηρεῖν συμπάθειαν, οὐδεμίαν στοργήν, πρὸς τὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις καὶ τὰς θρησκευτικὰς πράξεις τῶν πολλῶν· μόνον δὲ ἀληθές ἐστιν ὅτι, ζῶν ἐν μέσῳ ἀνθρώπων περὶ πλείστου ποιουμένων τὴν λατρείαν ἐκείνην, ἀγαπῶν δὲ αὐτοὺς καὶ ἐπιθυμῶν ἀνταγαπᾶσθαι ὑπ' αὐτῶν, ὁ Ξενοφῶν ἐλάλησε τὴν γλῶσσαν αὐτῶν, καὶ ἐχαρίσατο ταῖς δόξαις καὶ τῇ λατρείᾳ αὐτῶν.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.

ΕΚ ΤΩΝ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ

ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΩΝ.

ΒΙΒΛΙΟΝ Α'.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

§ 1. Πολλάκις ἐθαύμασα, τίσι ποτὲ λόγοις Ἀθηναίους ἔπεισαν οἱ γραψάμενοι Σωκράτην, ὡς ἄξιος εἴη θανάτου τῇ πόλει. Ἡ μὲν γὰρ γραφὴ κατ' αὐτοῦ τοιάδε τις ἦν· ἀδικεῖ Σωκράτης οὓς μὲν ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζων, ἕτερα δὲ καινὰ δαιμόνια εἰσφέρων· ἀδικεῖ δὲ καὶ τοὺς νέους διαφθείρων.

§ 2. Πρῶτον μὲν οὖν, ὡς οὐκ ἐνόμιζεν οὓς ἡ πόλις νομίζει θεούς, ποίῳ ποτ' ἐχρήσαντο τεκμηρίῳ; θύων τε γὰρ φανερὸς ἦν πολλάκις μὲν οἴκοι, πολλάκις δὲ καὶ ἐπὶ τῶν κοινῶν τῆς πόλεως βωμῶν, καὶ μαντικῇ χρώμενος οὐκ ἀφανὴς ἦν· διετεθρύλητο γάρ, ὡς φαίη Σωκράτης τὸ δαιμόνιον ἑαυτῷ σημαίνειν· ὅθεν δὴ καὶ μάλιστά μοι δοκοῦσιν αὐτὸν αἰτιάσασθαι καινὰ δαιμόνια εἰσφέρειν.

§ 3. Ὁ δ' οὐδὲν καινότερον εἰσέφερε τῶν ἄλλων, ὅσοι μαντικὴν νομίζοντες οἰωνοῖς τε χρῶνται καὶ φήμαις καὶ συμβόλοις καὶ θυσίαις· οὗτοί τε γὰρ ὑπολαμβάνουσιν οὐ τοὺς ὄρνιθας οὐδὲ τοὺς ἀπαντῶντας

εἰδέναι τὰ συμφέροντα τοῖς μαντευομένοις, ἀλλὰ τοὺς θεοὺς διὰ τούτων αὐτὰ σημαίνειν, κἀκεῖνος δὲ οὕτως ἐνόμιζεν.

§ 4. Ἀλλ' οἱ μὲν πλεῖστοί φασιν ὑπό τε τῶν ὀρνίθων καὶ τῶν ἀπαντώντων ἀποτρέπεσθαί τε καὶ προτρέπεσθαι· Σωκράτης δέ, ὥσπερ ἐγίγνωσκεν, οὕτως ἔλεγε· τὸ δαιμόνιον γὰρ ἔφη σημαίνειν. Καὶ πολλοῖς τῶν ξυνόντων προηγόρευε τὰ μὲν ποιεῖν, τὰ δὲ μὴ ποιεῖν, ὡς τοῦ δαιμονίου προσημαίνοντος· καὶ τοῖς μὲν πειθομένοις αὐτῷ συνέφερε, τοῖς δὲ μὴ πειθομένοις μετέμελε.

§ 5. Καίτοι τίς οὐκ ἂν ὁμολογήσειεν αὐτὸν βούλεσθαι μήτ' ἠλίθιον μήτ' ἀλαζόνα φαίνεσθαι τοῖς συνοῦσιν; ἐδόκει δ' ἂν ἀμφότερα ταῦτα, εἰ προαγορεύων ὡς ὑπὸ θεοῦ φαινόμενα ψευδόμενος ἐφαίνετο. Δῆλον οὖν, ὅτι οὐκ ἂν προέλεγεν, εἰ μὴ ἐπίστευεν ἀληθεύσειν. Ταῦτα δὲ τίς ἂν ἄλλῳ πιστεύσειεν ἢ θεῷ; πιστεύων δὲ θεοῖς πῶς οὐκ εἶναι θεοὺς ἐνόμιζεν;

§ 6. Ἀλλὰ μὴν ἐποίει καὶ τάδε πρὸς τοὺς ἐπιτηδείους· τὰ μὲν γὰρ ἀναγκαῖα συνεβούλευε καὶ πράττειν, ὡς ἐνόμιζεν ἄριστ' ἂν πραχθῆναι· περὶ δὲ τῶν ἀδήλων, ὅπως ἀποβήσοιτο, μαντευσομένους ἔπεμπεν, εἰ ποιητέα.

§ 7. Καὶ τοὺς μέλλοντας οἴκους τε καὶ πόλεις καλῶς οἰκήσειν μαντικῆς ἔφη προσδεῖσθαι· τεκτονικὸν μὲν γὰρ ἢ χαλκευτικὸν ἢ γεωργικὸν ἢ ἀνθρώπων ἀρχικὸν ἢ τῶν τοιούτων ἔργων ἐξεταστικὸν ἢ λογιστικὸν ἢ οἰκονομικὸν ἢ στρατηγικὸν γενέσθαι, πάντα τὰ τοιαῦτα μαθήματα καὶ ἀνθρώπου γνώμῃ αἱρετὰ ἐνόμιζεν εἶναι·

§ 8. Τὰ δὲ μέγιστα τῶν ἐν τούτοις ἔφη τοὺς θεοὺς ἑαυτοῖς καταλείπεσθαι, ὧν οὐδὲν δῆλον εἶναι τοῖς ἀνθρώποις. Οὔτε γὰρ τῷ καλῶς ἀγρὸν φυτευσαμένῳ δῆλον, ὅστις καρπώσεται, οὔτε τῷ καλῶς οἰκίαν οἰκοδομησαμένῳ δῆλον, ὅστις ἐνοικήσει, οὔτε τῷ στρατηγικῷ δῆλον, εἰ συμφέρει στρατηγεῖν, οὔτε τῷ πολιτικῷ δῆλον, εἰ συμφέρει τῆς πόλεως προστατεῖν, οὔτε τῷ καλὴν γήμαντι, ἵν' εὐφραίνηται, δῆλον, εἰ διὰ ταύτην ἀνιάσεται, οὔτε τῷ δυνατοὺς ἐν τῇ πόλει κηδεστὰς λαβόντι δῆλον, εἰ διὰ τούτους στερήσεται τῆς πόλεως.

§ 9. Τοὺς δὲ μηδὲν τῶν τοιούτων οἰομένους εἶναι δαιμόνιον, ἀλλὰ πάντα τῆς ἀνθρωπίνης γνώμης, δαιμονᾶν ἔφη· δαιμονᾶν δὲ καὶ τοὺς μαντευομένους ἃ τοῖς ἀνθρώποις ἔδωκαν οἱ θεοὶ μαθοῦσι διακρίνειν. Οἷον εἴ τις ἐπερωτῴη, πότερον ἐπιστάμενον ἡνιοχεῖν ἐπὶ ζεῦγος λαβεῖν κρεῖττον ἢ μὴ ἐπιστάμενον, ἢ πότερον ἐπιστάμενον κυβερνᾶν ἐπὶ τὴν ναῦν κρεῖττον λαβεῖν ἢ μὴ ἐπιστάμενον, ἢ ἃ ἔξεστιν ἀριθμήσαντας ἢ μετρήσαντας ἢ στήσαντας εἰδέναι· τοὺς τὰ τοιαῦτα παρὰ τῶν θεῶν πυνθανομένους ἀθέμιστα ποιεῖν ἡγεῖτο· ἔφη δὲ δεῖν ἃ μὲν μαθόντας ποιεῖν ἔδωκαν οἱ θεοὶ μανθάνειν, ἃ δὲ μὴ δῆλα τοῖς ἀνθρώποις ἐστὶ πειρᾶσθαι, διὰ μαντικῆς παρὰ τῶν θεῶν πυνθάνεσθαι· τοὺς θεοὺς γὰρ οἷς ἂν ὦσιν ἵλεῳ σημαίνειν.

§ 10. Ἀλλὰ μὴν ἐκεῖνός γε ἀεὶ μὲν ἦν ἐν τῷ φανερῷ· πρωΐ τε γὰρ εἰς τοὺς περιπάτους καὶ τὰ γυμνάσια ᾔει καὶ πληθούσης ἀγορᾶς ἐκεῖ φανερὸς ἦν, καὶ τὸ λοιπὸν ἀεὶ τῆς ἡμέρας ἦν ὅπου πλείστοις μέλλοι συνέσεσθαι· καὶ ἔλεγε μὲν ὡς τὸ πολύ, τοῖς δὲ βουλομένοις ἐξῆν ἀκούειν.

§ 11. Οὐδεὶς δὲ πώποτε Σωκράτους οὐδὲν ἀσεβὲς οὐδὲ ἀνόσιον οὔτε πράττοντος εἶδεν οὔτε λέγοντος ἤκουσεν. Οὐδὲ γὰρ περὶ τῆς τῶν πάντων φύσεως ᾗπερ τῶν ἄλλων οἱ πλεῖστοι διελέγετο σκοπῶν, ὅπως ὁ καλούμενος ὑπὸ τῶν σοφιστῶν κόσμος ἔφυ, καὶ τίσιν ἀνάγκαις ἕκαστα γίγνεται τῶν οὐρανίων, ἀλλὰ καὶ τοὺς φροντίζοντας τὰ τοιαῦτα μωραίνοντας ἀπεδείκνυεν.

§ 12. Καὶ πρῶτον μὲν αὐτῶν ἐσκόπει, πότερά ποτε νομίσαντες ἱκανῶς ἤδη τἀνθρώπινα εἰδέναι ἔρχονται ἐπὶ τὸ περὶ τῶν τοιούτων φροντίζειν, ἢ τὰ μὲν ἀνθρώπεια παρέντες, τὰ δαιμόνια δὲ σκοποῦντες ἡγοῦνται τὰ προσήκοντα πράττειν.

§ 13. Ἐθαύμαζε δ', εἰ μὴ φανερὸν αὐτοῖς ἐστιν, ὅτι ταῦτα οὐ δυνατόν ἐστιν ἀνθρώποις εὑρεῖν. Ἐπεὶ καὶ τοὺς μέγιστον φρονοῦντας ἐπὶ τῷ περὶ τούτων λέγειν οὐ ταὐτὰ δοξάζειν ἀλλήλοις, ἀλλὰ τοῖς μαινομένοις ὁμοίως διακεῖσθαι πρὸς ἀλλήλους.

§ 14. Τῶν τε γὰρ μαινομένων τοὺς μὲν οὐδὲ τὰ δεινὰ δεδιέναι, τοὺς δὲ καὶ τὰ μὴ φοβερὰ φοβεῖσθαι· καὶ τοῖς μὲν οὐδ' ἐν ὄχλῳ

δοκεῖν αἰσχρὸν εἶναι λέγειν ἢ ποιεῖν ὁτιοῦν, τοῖς δὲ οὐδ᾽ ἐξιτητέον εἰς ἀνθρώπους εἶναι δοκεῖν· καὶ τοὺς μὲν οὔθ᾽ ἱερὸν οὔτε βωμὸν οὔτ᾽ ἄλλο τῶν θείων οὐδὲν τιμᾶν, τοὺς δὲ καὶ λίθους καὶ ξύλα τὰ τυχόντα καὶ θηρία σέβεσθαι· τῶν τε περὶ τῆς τῶν πάντων φύσεως μεριμνώντων τοῖς μὲν δοκεῖν ἓν μόνον τὸ ὂν εἶναι, τοῖς δ᾽ ἄπειρα τὸ πλῆθος· καὶ τοῖς μὲν ἀεὶ πάντα κινεῖσθαι, τοῖς δ᾽ οὐδὲν ἄν ποτε κινηθῆναι· καὶ τοῖς μὲν πάντα γίγνεσθαί τε καὶ ἀπόλλυσθαι, τοῖς δὲ οὔτ᾽ ἂν γενέσθαι ποτὲ οὐδὲν οὔτ᾽ ἀπολεῖσθαι.

§ 15. Ἐσκόπει δὲ περὶ αὐτῶν καὶ τάδε· ἆρ᾽, ὥσπερ οἱ τὰ ἀνθρώπεια μανθάνοντες ἡγοῦνται τοῦθ᾽, ὅ τι ἂν μάθωσιν, ἑαυτοῖς τε καὶ τῶν ἄλλων ὅτῳ ἂν βούλωνται ποιήσειν, οὕτω καὶ οἱ τὰ θεῖα ζητοῦντες νομίζουσιν, ἐπειδὰν γνῶσιν, αἷς ἀνάγκαις ἕκαστα γίγνεται, ποιήσειν, ὅταν βούλωνται, καὶ ἀνέμους καὶ ὕδατα καὶ ὥρας καὶ ὅτου δ᾽ ἂν ἄλλου δέωνται τῶν τοιούτων, ἢ τοιοῦτο μὲν οὐδὲν οὐδ᾽ ἐλπίζουσιν, ἀρκεῖ δ᾽ αὐτοῖς γνῶναι μόνον, ᾗ τῶν τοιούτων ἕκαστα γίγνεται;

§ 16. Περὶ μὲν οὖν τῶν ταῦτα πραγματευομένων τοιαῦτα ἔλεγεν· αὐτὸς δὲ περὶ τῶν ἀνθρωπείων ἀεὶ διελέγετο σκοπῶν, τί εὐσεβές, τί ἀσεβές, τί καλόν, τί αἰσχρόν, τί δίκαιον, τί ἄδικον, τί σωφροσύνη, τί μανία, τί ἀνδρεία, τί δειλία, τί πόλις, τί πολιτικός, τί ἀρχὴ ἀνθρώπων, τί ἀρχικὸς ἀνθρώπων, καὶ περὶ τῶν ἄλλων, ἃ τοὺς μὲν εἰδότας ἡγεῖτο καλοὺς κἀγαθοὺς εἶναι, τοὺς δ᾽ ἀγνοοῦντας ἀνδραποδώδεις ἂν δικαίως κεκλῆσθαι.

§ 17. Ὅσα μὲν οὖν μὴ φανερὸς ἦν ὅπως ἐγίγνωσκεν, οὐδὲν θαυμαστὸν ὑπὲρ τούτων περὶ αὐτοῦ παραγνῶναι τοὺς δικαστάς· ὅσα δὲ πάντες ᾔδεσαν, οὐ θαυμαστόν, εἰ μὴ τούτων ἐνεθυμήθησαν;

§ 18. Βουλεύσας γάρ ποτε καὶ τὸν βουλευτικὸν ὅρκον ὀμόσας, ἐν ᾧ ἦν κατὰ τοὺς νόμους βουλεύσειν, ἐπιστάτης ἐν τῷ δήμῳ γενόμενος, ἐπιθυμήσαντος τοῦ δήμου παρὰ τοὺς νόμους ἐννέα στρατηγοὺς μιᾷ ψήφῳ τοὺς ἀμφὶ Θράσυλλον καὶ Ἐρασινίδην ἀποκτεῖναι πάντας, οὐκ ἠθέλησεν ἐπιψηφίσαι, ὀργιζομένου μὲν αὐτῷ τοῦ δήμου, πολλῶν δὲ καὶ δυνατῶν ἀπειλούντων, ἀλλὰ περὶ πλείονος ἐποιήσατο εὐορκεῖν

ἢ χαρίσασθαι τῷ δήμῳ παρὰ τὸ δίκαιον καὶ φυλάξασθαι τοὺς ἀπειλοῦντας.

§ 19. Καὶ γὰρ ἐπιμελεῖσθαι θεοὺς ἐνόμιζεν ἀνθρώπων, οὐχ ὃν τρόπον οἱ πολλοὶ νομίζουσιν· οὗτοι μὲν γὰρ οἴονται τοὺς θεοὺς τὰ μὲν εἰδέναι, τὰ δ' οὐκ εἰδέναι· Σωκράτης δ' ἡγεῖτο πάντα μὲν θεοὺς εἰδέναι, τά τε λεγόμενα καὶ πραττόμενα καὶ τὰ σιγῇ βουλευόμενα, πανταχοῦ δὲ παρεῖναι καὶ σημαίνειν τοῖς ἀνθρώποις περὶ τῶν ἀνθρωπείων πάντων.

§ 20. Θαυμάζω οὖν, ὅπως ποτὲ ἐπείσθησαν Ἀθηναῖοι Σωκράτην περὶ θεοὺς μὴ σωφρονεῖν, τὸν ἀσεβὲς μὲν οὐδέν ποτε περὶ τοὺς θεοὺς οὔτ' εἰπόντα οὔτε πράξαντα, τοιαῦτα δὲ καὶ λέγοντα καὶ πράττοντα, οἷά τις ἂν καὶ λέγων καὶ πράττων εἴη τε καὶ νομίζοιτο εὐσεβέστατος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

§ 1. Θαυμαστὸν δὲ φαίνεταί μοι καὶ τὸ πεισθῆναί τινας, ὡς Σωκράτης τοὺς νέους διέφθειρεν, ὃς πρὸς τοῖς εἰρημένοις πρῶτον μὲν ἀφροδισίων καὶ γαστρὸς πάντων ἀνθρώπων ἐγκρατέστατος ἦν, εἶτα πρὸς χειμῶνα καὶ θέρος καὶ πάντας πόνους καρτερικώτατος, ἔτι δὲ πρὸς τὸ μετρίων δεῖσθαι πεπαιδευμένος οὕτως, ὥστε πάνυ μικρὰ κεκτημένος πάνυ ῥᾳδίως ἔχειν ἀρκοῦντα.

§ 2. Πῶς οὖν, αὐτὸς ὢν τοιοῦτος, ἄλλους ἂν ἢ ἀσεβεῖς ἢ παρανόμους ἢ λίχνους ἢ ἀφροδισίων ἀκρατεῖς ἢ πρὸς τὸ πονεῖν μαλακοὺς ἐποίησεν; ἀλλ' ἔπαυσε μὲν τούτων πολλούς, ἀρετῆς ποιήσας ἐπιθυμεῖν καὶ ἐλπίδας παρασχών, ἂν ἑαυτῶν ἐπιμελῶνται, καλοὺς κἀγαθοὺς ἔσεσθαι.

§ 3. Καίτοι γε οὐδεπώποτε ὑπέσχετο διδάσκαλος εἶναι τούτου, ἀλλὰ τῷ φανερὸς εἶναι τοιοῦτος ὢν ἐλπίζειν ἐποίει τοὺς συνδιατρίβοντας ἑαυτῷ μιμουμένους ἐκεῖνον τοιούτους γενήσεσθαι.

§ 4. Ἀλλὰ μὴν καὶ τοῦ σώματος αὐτός τε οὐκ ἠμέλει τούς τ' ἀμελοῦντας οὐκ ἐπῄνει. Τὸ μὲν οὖν ὑπερεσθίοντα ὑπερπονεῖν ἀπεδοκίμαζε, τὸ δὲ ὅσα ἡδέως ἡ ψυχὴ δέχεται, ταῦτα ἱκανῶς ἐκπονεῖν ἐδοκίμαζε· ταύτην γὰρ τὴν ἕξιν ὑγιεινήν τε ἱκανῶς εἶναι καὶ τὴν τῆς ψυχῆς ἐπιμέλειαν οὐκ ἐμποδίζειν ἔφη·

§ 5. Ἀλλ' οὐ μὴν θρυπτικός γε οὐδὲ ἀλαζονικὸς ἦν οὔτ' ἀμπεχόνῃ οὔθ' ὑποδέσει οὔτε τῇ ἄλλῃ διαίτῃ· οὐ μὴν οὐδ' ἐρασιχρημάτους γε τοὺς συνόντας ἐποίει· τῶν μὲν γὰρ ἄλλων ἐπιθυμιῶν ἔπαυε, τοὺς δὲ ἑαυτοῦ ἐπιθυμοῦντας οὐκ ἐπράττετο χρήματα.

§ 6. Τούτου δ' ἀπεχόμενος ἐνόμιζεν ἐλευθερίας ἐπιμελεῖσθαι· τοὺς δὲ λαμβάνοντας τῆς ὁμιλίας μισθὸν ἀνδραποδιστὰς ἑαυτῶν ἐπεκάλει διὰ τὸ ἀναγκαῖον αὐτοῖς εἶναι διαλέγεσθαι παρ' ὧν λάβοιεν τὸν μισθόν.

§ 7. Ἐθαύμαζε δ', εἴ τις ἀρετὴν ἐπαγγελλόμενος ἀργύριον πράττοιτο καὶ μὴ νομίζοι τὸ μέγιστον κέρδος ἕξειν φίλον ἀγαθὸν κτησάμενος, ἀλλὰ φοβοῖτο, μὴ ὁ γενόμενος καλὸς κἀγαθὸς τῷ τὰ μέγιστα εὐεργετήσαντι μὴ τὴν μεγίστην χάριν ἕξοι·

§ 8. Σωκράτης δὲ ἐπηγγείλατο μὲν οὐδενὶ πώποτε τοιοῦτον οὐδέν, ἐπίστευε δὲ τῶν ξυνόντων ἑαυτῷ τοὺς ἀποδεξαμένους ἅπερ αὐτὸς ἐδοκίμαζεν εἰς τὸν πάντα βίον ἑαυτῷ τε καὶ ἀλλήλοις φίλους ἀγαθοὺς ἔσεσθαι. Πῶς οὖν ἂν ὁ τοιοῦτος ἀνὴρ διαφθείροι τοὺς νέους; εἰ μὴ ἄρα ἡ τῆς ἀρετῆς ἐπιμέλεια διαφθορά ἐστιν.

§ 9. Ἀλλὰ νὴ Δία, ὁ κατήγορος ἔφη, ὑπερορᾶν ἐποίει τῶν καθεστώτων νόμων τοὺς συνόντας λέγων, ὡς μῶρον εἴη τοὺς μὲν τῆς πόλεως ἄρχοντας ἀπὸ κυάμου καθιστάναι, κυβερνήτῃ δὲ μηδένα θέλειν χρῆσθαι κυαμευτῷ μηδὲ τέκτονι μηδ' αὐλητῇ μηδ' ἐπ' ἄλλα τοιαῦτα, ἃ πολλῷ ἐλάττονας βλάβας ἁμαρτανόμενα ποιεῖ τῶν περὶ τὴν πόλιν ἁμαρτανομένων· τοὺς δὲ τοιούτους λόγους ἐπαίρειν ἔφη τοὺς νέους καταφρονεῖν τῆς καθεστώσης πολιτείας καὶ ποιεῖν βιαίους.

§ 10. Ἐγὼ δ' οἶμαι τοὺς φρόνησιν ἀσκοῦντας καὶ νομίζοντας ἱκανοὺς εἶναι τὰ συμφέροντα διδάσκειν τοὺς πολίτας ἥκιστα γίγνεσθαι βιαίους, εἰδότας, ὅτι τῇ μὲν βίᾳ πρόσεισιν ἔχθραι καὶ κίνδυνοι, διὰ δὲ τοῦ πείθειν ἀκινδύνως τε καὶ μετὰ φιλίας ταὐτὰ γίγνεται. Οἱ μὲν γὰρ βιασθέντες ὡς ἀφαιρεθέντες μισοῦσιν, οἱ δὲ πεισθέντες ὡς κεχαρισμένοι φιλοῦσιν. Οὔκουν τῶν φρόνησιν ἀσκούντων τὸ βιάζεσθαι, ἀλλὰ τῶν ἰσχὺν ἄνευ γνώμης ἐχόντων τὰ τοιαῦτα πράττειν ἐστίν.

§ 11. Ἀλλὰ μὴν καὶ συμμάχων ὁ μὲν βιάζεσθαι τολμῶν δέοιτ' ἂν οὐκ ὀλίγων, ὁ δὲ πείθειν δυνάμενος οὐδενός: καὶ γὰρ μόνος ἡγοῖτ' ἂν δύνασθαι πείθειν. Καὶ φονεύειν δὲ τοῖς τοιούτοις ἥκιστα συμβαίνει· τίς γὰρ ἀποκτεῖναί τινα βούλοιτ' ἂν μᾶλλον ἢ ζῶντι πειθομένῳ χρῆσθαι;

. . . .

§ 56. Ἔφη δ' αὐτὸν ὁ κατήγορος καὶ τῶν ἐνδοξοτάτων ποιητῶν ἐκλεγόμενον τὰ πονηρότατα καὶ τούτοις μαρτυρίοις χρώμενον διδάσκειν τοὺς συνόντας κακούργους τε εἶναι καὶ τυραννικούς· Ἡσιόδου μὲν τὸ

Ἔργον δ' οὐδὲν ὄνειδος, ἀεργίη δέ τ' ὄνειδος,

τοῦτο δὴ λέγειν αὐτόν, ὡς ὁ ποιητὴς κελεύει μηδενὸς ἔργου μήτε ἀδίκου μήτε αἰσχροῦ ἀπέχεσθαι, ἀλλὰ καὶ ταῦτα ποιεῖν ἐπὶ τῷ κέρδει.

§ 57. Σωκράτης δ' ἐπεὶ διομολογήσαιτο τὸ μὲν ἐργάτην εἶναι ὠφέλιμόν τε ἀνθρώπῳ καὶ ἀγαθὸν εἶναι, τὸ δὲ ἀργὸν βλαβερόν τε καὶ κακόν, καὶ τὸ μὲν ἐργάζεσθαι ἀγαθόν, τὸ δὲ ἀργεῖν κακόν, τοὺς μὲν ἀγαθόν τι ποιοῦντας ἐργάζεσθαί τε ἔφη καὶ ἐργάτας ἀγαθοὺς εἶναι, τοὺς δὲ κυβεύοντας ἤ τι ἄλλο πονηρὸν καὶ ἐπιζήμιον ποιοῦντας ἀργοὺς ἀπεκάλει. Ἐκ δὲ τούτων ὀρθῶς ἂν ἔχοι τὸ

Ἔργον δ' οὐδὲν ὄνειδος, ἀεργίη δέ τ' ὄνειδος.

§ 58. Τὸ δὲ Ὁμήρου ἔφη ὁ κατήγορος πολλάκις αὐτὸν λέγειν, ὅτι Ὀδυσσεὺς

Ὅντινα μὲν βασιλῆα καὶ ἔξοχον ἄνδρα κιχείη,
τὸν δ' ἀγανοῖς ἐπέεσσιν ἐρητύσασκε παραστάς·
'δαιμόνι', οὔ σε ἔοικε κακὸν ὣς δειδίσσεσθαι,
ἀλλ' αὐτός τε κάθησο καὶ ἄλλους ἵδρυε λαούς'.
ὃν δ' αὖ δήμου τ' ἄνδρα ἴδοι βοόωντά τ' ἐφεύροι,
τὸν σκήπτρῳ ἐλάσασκεν ὁμοκλήσασκέ τε μύθῳ·
'δαιμόνι', ἀτρέμας ἧσο καὶ ἄλλων μῦθον ἄκουε,
οἳ σέο φέρτεροί εἰσι· σὺ δ' ἀπτόλεμος καὶ ἄναλκις,
οὔτε ποτ' ἐν πολέμῳ ἐναρίθμιος οὔτ' ἐνὶ βουλῇ.'

Ταῦτα δὴ αὐτὸν ἐξηγεῖσθαι, ὡς ὁ ποιητὴς ἐπαινοίη παίεσθαι τοὺς δημότας καὶ πένητας.

§ 59. Σωκράτης δ' οὐ ταῦτ' ἔλεγε· καὶ γὰρ ἑαυτὸν οὕτω γ' ἂν ᾤετο δεῖν παίεσθαι· ἀλλ' ἔφη δεῖν τοὺς μήτε λόγῳ μήτ' ἔργῳ ὠφελίμους ὄντας, μήτε στρατεύματι μήτε πόλει μήτε αὐτῷ τῷ δήμῳ, εἴ τι δέοι, βοηθεῖν ἱκανούς, ἄλλως τ' ἐὰν πρὸς τούτῳ καὶ θρασεῖς ὦσι, πάντα τρόπον κωλύεσθαι, κἂν πάνυ πλούσιοι τυγχάνωσιν ὄντες.

§ 60. Ἀλλὰ Σωκράτης γε τἀναντία τούτων φανερὸς ἦν καὶ δημοτικὸς καὶ φιλάνθρωπος ὤν· ἐκεῖνος γὰρ πολλοὺς ἐπιθυμητὰς καὶ ἀστοὺς καὶ ξένους λαβὼν οὐδένα πώποτε μισθὸν τῆς συνουσίας ἐπράξατο, ἀλλὰ πᾶσιν ἀφθόνως ἐπήρκει τῶν ἑαυτοῦ· ὧν τινες μικρὰ μέρη παρ' ἐκείνου προῖκα λαβόντες πολλοῦ τοῖς ἄλλοις ἐπώλουν, καὶ οὐκ ἦσαν ὥσπερ ἐκεῖνος δημοτικοί· τοῖς γὰρ μὴ ἔχουσι χρήματα διδόναι οὐκ ἤθελον διαλέγεσθαι.

§ 61. Ἀλλὰ Σωκράτης γε καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους κόσμον τῇ πόλει παρεῖχε, πολλῷ μᾶλλον ἢ Λίχας τῇ Λακεδαιμονίων, ὃς ὀνομαστὸς ἐπὶ τούτῳ γέγονε. Λίχας μὲν γὰρ ταῖς γυμνοπαιδίαις τοὺς ἐπιδημοῦντας ἐν Λακεδαίμονι ξένους ἐδείπνιζε, Σωκράτης δὲ διὰ παντὸς τοῦ βίου τὰ ἑαυτοῦ δαπανῶν τὰ μέγιστα πάντας τοὺς βουλομένους ὠφέλει· βελτίους γὰρ ποιῶν τοὺς συγγιγνομένους ἀπέπεμπεν.

§ 62. Ἐμοὶ μὲν δὴ Σωκράτης τοιοῦτος ὢν ἐδόκει τιμῆς ἄξιος εἶναι τῇ πόλει μᾶλλον ἢ θανάτου. Καὶ κατὰ τοὺς νόμους δὲ σκοπῶν ἄν τις τοῦθ' εὕροι. Κατὰ γὰρ τοὺς νόμους, ἐάν τις φανερὸς γένηται κλέπτων ἢ λωποδυτῶν ἢ βαλαντιοτομῶν ἢ τοιχωρυχῶν ἢ ἀνδραποδιζόμενος ἢ ἱεροσυλῶν, τούτοις θάνατός ἐστιν ἡ ζημία· ὧν ἐκεῖνος πάντων ἀνθρώπων πλεῖστον ἀπεῖχεν.

§ 63. Ἀλλὰ μὴν τῇ πόλει γε οὔτε πολέμου κακῶς συμβάντος οὔτε στάσεως οὔτε προδοσίας οὔτε ἄλλου κακοῦ οὐδενὸς πώποτε αἴτιος ἐγένετο. Οὐδὲ μὴν ἰδίᾳ γε οὐδένα πώποτε ἀνθρώπων οὔτε ἀγαθῶν ἀπεστέρησεν οὔτε κακοῖς περιέβαλεν, ἀλλ' οὐδ' αἰτίαν τῶν εἰρημένων οὐδενὸς πώποτ' ἔσχε.

§ 64. Πῶς οὖν ἂν ἔνοχος εἴη τῇ γραφῇ; ὃς ἀντὶ μὲν τοῦ μὴ νομίζειν θεούς, ὡς ἐν τῇ γραφῇ γέγραπτο, φανερὸς ἦν θεραπεύων τοὺς θεοὺς μάλιστα πάντων ἀνθρώπων· ἀντὶ δὲ τοῦ διαφθείρειν τοὺς νέους, ὃ δὴ ὁ γραψάμενος αὐτὸν ᾐτιᾶτο, φανερὸς ἦν τῶν συνόντων τοὺς πονηρὰς ἐπιθυμίας ἔχοντας τούτων μὲν παύων, τῆς δὲ καλλίστης καὶ μεγαλοπρεπεστάτης ἀρετῆς, ᾗ πόλεις τε καὶ οἶκοι εὖ οἰκοῦσι, προτρέπων ἐπιθυμεῖν· ταῦτα δὲ πράττων πῶς οὐ μεγάλης ἄξιος ἦν τιμῆς τῇ πόλει;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

§ 1. Ὡς δὲ δὴ καὶ ὠφελεῖν ἐδόκει μοι τοὺς ξυνόντας τὰ μὲν ἔργῳ δεικνύων ἑαυτὸν οἷος ἦν, τὰ δὲ καὶ διαλεγόμενος, τούτων δὴ γράψω ὁπόσα ἂν διαμνημονεύσω. Τὰ μὲν τοίνυν πρὸς τοὺς θεοὺς φανερὸς ἦν καὶ ποιῶν καὶ λέγων ᾗπερ ἡ Πυθία ἀποκρίνεται τοῖς ἐρωτῶσι, πῶς δεῖ ποιεῖν ἢ περὶ θυσίας ἢ περὶ προγόνων θεραπείας ἢ περὶ ἄλλου τινὸς τῶν τοιούτων· ἥ τε γὰρ Πυθία νόμῳ πόλεως ἀναιρεῖ ποιοῦντας εὐσεβῶς ἂν ποιεῖν, Σωκράτης τε οὕτως καὶ αὐτὸς ἐποίει καὶ τοῖς ἄλλοις παρῄνει, τοὺς δὲ ἄλλως πως ποιοῦντας περιέργους καὶ ματαίους ἐνόμιζεν εἶναι.

§ 2. Καὶ εὔχετο δὲ πρὸς τοὺς θεοὺς ἁπλῶς τὰ ἀγαθὰ διδόναι, ὡς τοὺς θεοὺς κάλλιστα εἰδότας, ὁποῖα ἀγαθά ἐστι· τοὺς δ' εὐχομένους χρυσίον ἢ ἀργύριον ἢ τυραννίδα ἢ ἄλλο τι τῶν τοιούτων οὐδὲν διάφορον ἐνόμιζεν εὔχεσθαι, ἢ εἰ κυβείαν ἢ μάχην ἢ ἄλλο τι εὔχοιντο τῶν φανερῶς ἀδήλων ὅπως ἀποβήσοιτο.

§ 3. Θυσίας δὲ θύων μικρὰς ἀπὸ μικρῶν οὐδὲν ἡγεῖτο μειοῦσθαι τῶν ἀπὸ πολλῶν καὶ μεγάλων πολλὰ καὶ μεγάλα θυόντων. Οὔτε γὰρ τοῖς θεοῖς ἔφη καλῶς ἔχειν, εἰ ταῖς μεγάλαις θυσίαις μᾶλλον ἢ ταῖς μικραῖς ἔχαιρον· πολλάκις γὰρ ἂν αὐτοῖς τὰ παρὰ τῶν πονηρῶν μᾶλλον ἢ τὰ παρὰ τῶν χρηστῶν εἶναι κεχαρισμένα· οὔτ' ἂν τοῖς ἀνθρώποις ἄξιον εἶναι ζῆν, εἰ τὰ παρὰ τῶν πονηρῶν μᾶλλον ἦν κεχαρισμένα τοῖς θεοῖς ἢ τὰ παρὰ τῶν χρηστῶν· ἀλλ' ἐνόμιζε τοὺς

θεοὺς ταῖς παρὰ τῶν εὐσεβεστάτων τιμαῖς μάλιστα χαίρειν. Ἐπαινέτης δ' ἦν καὶ τοῦ ἔπους τούτου·

Καδδύναμιν δ' ἔρδειν ἱέρ' ἀθανάτοισι θεοῖσι·

Καὶ πρὸς φίλους δὲ καὶ ξένους καὶ πρὸς τὴν ἄλλην δίαιταν καλὴν ἔφη παραίνεσιν εἶναι τὴν Καδδύναμιν ἔρδειν.

§ 4. Εἰ δέ τι δόξειεν αὐτῷ σημαίνεσθαι παρὰ τῶν θεῶν, ἧττον ἂν ἐπείσθη παρὰ τὰ σημαινόμενα ποιῆσαι, ἢ εἴ τις αὐτὸν ἔπειθεν ὁδοῦ λαβεῖν ἡγεμόνα τυφλὸν καὶ μὴ εἰδότα τὴν ὁδὸν ἀντὶ βλέποντος καὶ εἰδότος· καὶ τῶν ἄλλων δὲ μωρίαν κατηγόρει, οἵτινες παρὰ τὰ ὑπὸ τῶν θεῶν σημαινόμενα ποιοῦσί τι φυλαττόμενοι τὴν παρὰ τοῖς ἀνθρώποις ἀδοξίαν. Αὐτὸς δὲ πάντα τἀνθρώπινα ὑπερεώρα πρὸς τὴν παρὰ θεῶν ξυμβουλίαν.

§ 5. Διαίτῃ δὲ τήν τε ψυχὴν ἐπαίδευσε καὶ τὸ σῶμα, ᾗ χρώμενος ἄν τις, εἰ μή τι δαιμόνιον εἴη, θαρραλέως καὶ ἀσφαλῶς διάγοι καὶ οὐκ ἂν ἀπορήσειε τοσαύτης δαπάνης. Οὕτω γὰρ εὐτελὴς ἦν, ὥστ' οὐκ οἶδ' εἴ τις οὕτως ἂν ὀλίγα ἐργάζοιτο, ὥστε μὴ λαμβάνειν τὰ Σωκράτει ἀρκοῦντα· σίτῳ μὲν γὰρ τοσούτῳ ἐχρῆτο, ὅσον ἡδέως ἤσθιε· καὶ ἐπὶ τοῦτο οὕτω παρεσκευασμένος ᾔει, ὥστε τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ σίτου ὄψον αὐτῷ εἶναι· ποτὸν δὲ πᾶν ἡδὺ ἦν αὐτῷ διὰ τὸ μὴ πίνειν, εἰ μὴ διψῴη.

§ 6. Εἰ δέ ποτε κληθεὶς ἐθελήσειεν ἐπὶ δεῖπνον ἐλθεῖν, ὃ τοῖς πλείστοις ἐργωδέστατόν ἐστιν, ὥστε φυλάξασθαι τὸ ὑπὲρ τὸν κόρον ἐμπίπλασθαι, τοῦτο ῥᾳδίως πάνυ ἐφυλάττετο. Τοῖς δὲ μὴ δυναμένοις τοῦτο ποιεῖν συνεβούλευε φυλάττεσθαι τὰ πείθοντα μὴ πεινῶντας ἐσθίειν μηδὲ διψῶντας πίνειν· καὶ γὰρ τὰ λυμαινόμενα γαστέρας καὶ κεφαλὰς καὶ ψυχὰς ταῦτ' ἔφη εἶναι.

§ 7. Οἴεσθαι δ' ἔφη ἐπισκώπτων καὶ τὴν Κίρκην ὗς ποιεῖν τοιούτοις πολλοῖς δειπνίζουσαν· τὸν δὲ Ὀδυσσέα Ἑρμοῦ τε ὑποθημοσύνῃ καὶ αὐτὸν ἐγκρατῆ ὄντα καὶ ἀποσχόμενον τὸ ὑπὲρ τὸν κόρον τῶν τοιούτων ἅπτεσθαι, διὰ ταῦτα οὐ γενέσθαι ὗν.

. . . .

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

§ 1. Εἰ δέ τινες Σωκράτην νομίζουσιν, ὡς ἔνιοι γράφουσί τε καὶ λέγουσι περὶ αὐτοῦ τεκμαιρόμενοι, προτρέψασθαι μὲν ἀνθρώπους ἐπ' ἀρετὴν κράτιστον γεγονέναι, προαγαγεῖν δ' ἐπ' αὐτὴν οὐχ ἱκανόν, σκεψάμενοι μὴ μόνον ἃ ἐκεῖνος κολαστηρίου ἕνεκα τοὺς πάντ' οἰομένους εἰδέναι ἐρωτῶν ἤλεγχεν, ἀλλὰ καὶ ἃ λέγων συνημέρευε τοῖς συνδιατρίβουσι, δοκιμαζόντων, εἰ ἱκανὸς ἦν βελτίους ποιεῖν τοὺς συνόντας.

§ 2. Λέξω δὲ πρῶτον ἅ ποτε αὐτοῦ ἤκουσα περὶ τοῦ δαιμονίου διαλεγομένου πρὸς Ἀριστόδημον τὸν μικρὸν ἐπικαλούμενον. Καταμαθὼν γὰρ αὐτὸν οὔτε θύοντα τοῖς θεοῖς οὔτε μαντικῇ χρώμενον, ἀλλὰ καὶ τῶν ποιούντων ταῦτα καταγελῶντα, Εἰπέ μοι, ἔφη, ὦ Ἀριστόδημε, ἔστιν οὕστινας ἀνθρώπους τεθαύμακας ἐπὶ σοφίᾳ; Ἔγωγε, ἔφη.

§ 3. Καὶ ὅς, Λέξον ἡμῖν, ἔφη, τὰ ὀνόματα αὐτῶν. Ἐπὶ μὲν τοίνυν ἐπῶν ποιήσει Ὅμηρον ἔγωγε μάλιστα τεθαύμακα, ἐπὶ δὲ διθυράμβῳ Μελανιππίδην, ἐπὶ δὲ τραγῳδίᾳ Σοφοκλέα, ἐπὶ δὲ ἀνδριαντοποιίᾳ Πολύκλειτον, ἐπὶ δὲ ζωγραφίᾳ Ζεῦξιν.

§ 4. Πότερά σοι δοκοῦσιν οἱ ἀπεργαζόμενοι εἴδωλα ἄφρονά τε καὶ ἀκίνητα ἀξιοθαυμαστότεροι εἶναι ἢ οἱ ζῷα ἔμφρονά τε καὶ ἐνεργά; Πολύ, νὴ Δία, οἱ ζῷα, εἴπερ γε μὴ τύχῃ τινί, ἀλλὰ ἀπὸ γνώμης ταῦτα γίγνεται. Τῶν δὲ ἀτεκμάρτως ἐχόντων, ὅτου ἕνεκά ἐστι, καὶ τῶν φανερῶς ἐπ' ὠφελείᾳ ὄντων πότερα τύχης καὶ πότερα γνώμης ἔργα κρίνεις; Πρέπει μὲν τὰ ἐπ' ὠφελείᾳ γιγνόμενα γνώμης ἔργα εἶναι.

§ 5. Οὔκουν δοκεῖ σοι ὁ ἐξ ἀρχῆς ποιῶν ἀνθρώπους ἐπ' ὠφελείᾳ προσθεῖναι αὐτοῖς δι' ὧν αἰσθάνονται ἕκαστα, ὀφθαλμοὺς μέν, ὥστε ὁρᾶν τὰ ὁρατά, ὦτα δέ, ὥστε ἀκούειν τὰ ἀκουστά; ὀσμῶν γε μήν, εἰ μὴ ῥῖνες προσετέθησαν, τί ἂν ἡμῖν ὄφελος ἦν; τίς δ' ἂν αἴσθησις ἦν γλυκέων καὶ δριμέων καὶ πάντων τῶν διὰ στόματος ἡδέων, εἰ μὴ γλῶττα τούτων γνώμων ἐνειργάσθη;

§ 6. Πρὸς δὲ τούτοις οὐ δοκεῖ σοι καὶ τόδε προνοίας ἔργοις ἐοικέναι, τό, ἐπεὶ ἀσθενὴς μέν ἐστιν ἡ ὄψις, βλεφάροις αὐτὴν θυρῶσαι,

ἃ, ὅταν μὲν αὐτῇ χρῆσθαί τι δέῃ, ἀναπετάννυται, ἐν δὲ τῷ ὕπνῳ συγκλείεται; ὡς δ' ἂν μηδὲ ἄνεμοι βλάπτωσιν, ἠθμὸν βλεφαρίδας ἐμφῦσαι· ὀφρύσι τε ἀπογεισῶσαι τὰ ὑπὲρ τῶν ὀμμάτων, ὡς μηδ' ὁ ἐκ τῆς κεφαλῆς ἱδρὼς κακουργῇ· τὸ δὲ τὴν ἀκοὴν δέχεσθαι μὲν πάσας φωνάς, ἐμπίπλασθαι δὲ μήποτε· καὶ τοὺς μὲν πρόσθεν ὀδόντας πᾶσι ζῴοις οἵους τέμνειν εἶναι, τοὺς δὲ γομφίους οἵους παρὰ τούτων δεξαμένους λεαίνειν· καὶ στόμα μέν, δι' οὗ ὧν ἐπιθυμεῖ τὰ ζῷα εἰσπέμπεται, πλησίον ὀφθαλμῶν καὶ ῥινῶν καταθεῖναι· ἐπεὶ δὲ τὰ ἀποχωροῦντα δυσχερῆ, ἀποστρέψαι τοὺς τούτων ὀχετοὺς [καὶ ἀπενεγκεῖν] ᾗ δυνατὸν προσωτάτω ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων· ταῦτα οὕτω προνοητικῶς πεπραγμένα ἀπορεῖς πότερα τύχης ἢ γνώμης ἔργα ἐστίν;

§ 7. Οὐ μὰ τὸν Δί', ἔφη, ἀλλ' οὕτω γε σκοπουμένῳ πάνυ ἔοικε ταῦτα σοφοῦ τινος δημιουργοῦ καὶ φιλοζῴου τεχνήματι. Τὸ δὲ ἐμφῦσαι μὲν ἔρωτα τῆς τεκνοποιίας, ἐμφῦσαι δὲ ταῖς γειναμέναις ἔρωτα τοῦ ἐκτρέφειν, τοῖς δὲ τραφεῖσι μέγιστον μὲν πόθον τοῦ ζῆν, μέγιστον δὲ φόβον τοῦ θανάτου; Ἀμέλει καὶ ταῦτα ἔοικε μηχανήμασί τινος ζῷα εἶναι βουλευσαμένου.

§ 8. Σὺ δὲ σαυτὸν δοκεῖς τι φρόνιμον ἔχειν; Ἐρώτα γοῦν καὶ ἀποκρινοῦμαι. Ἄλλοθι δὲ οὐδαμοῦ οὐδὲν οἴει φρόνιμον εἶναι, καὶ ταῦτα εἰδώς, ὅτι γῆς τε μικρὸν μέρος ἐν τῷ σώματι πολλῆς οὔσης ἔχεις καὶ ὑγροῦ βραχὺ πολλοῦ ὄντος, καὶ τῶν ἄλλων δήπου μεγάλων ὄντων ἑκάστου μικρὸν μέρος λαβόντι τὸ σῶμα συνήρμοσταί σοι; νοῦν δὲ μόνον ἄρα οὐδαμοῦ ὄντα σὲ εὐτυχῶς πως δοκεῖς συναρπάσαι, καὶ τάδε τὰ ὑπερμεγέθη καὶ πλῆθος ἄπειρα δι' ἀφροσύνην τινὰ οὕτως οἴει εὐτάκτως ἔχειν;

§ 9. Μὰ Δί'· οὐ γὰρ ὁρῶ τοὺς κυρίους, ὥσπερ τῶν ἐνθάδε γιγνομένων τοὺς δημιουργούς. Οὐδὲ γὰρ τὴν σαυτοῦ σύ γε ψυχὴν ὁρᾷς, ἣ τοῦ σώματος κυρία ἐστίν· ὥστε κατά γε τοῦτο ἔξεστί σοι λέγειν, ὅτι οὐδὲν γνώμῃ, ἀλλὰ τύχῃ πάντα πράττεις.

§ 10. Καὶ Ἀριστόδημος, Οὔτοι, ἔφη, ἐγώ, ὦ Σώκρατες, ὑπερορῶ τὸ δαιμόνιον, ἀλλ' ἐκεῖνο μεγαλοπρεπέστερον ἡγοῦμαι ἢ ὡς τῆς ἐμῆς

θεραπείας προσδεῖσθαι. Οὔκουν, ἔφη, ὅσῳ μεγαλοπρεπέστερον ἀξιοῖ σε θεραπεύειν, τοσούτῳ μᾶλλον τιμητέον αὐτό;

§ 11. Εὖ ἴσθι, ἔφη, ὅτι εἰ νομίζοιμι θεοὺς ἀνθρώπων τι φροντίζειν, οὐκ ἂν ἀμελοίην αὐτῶν. Ἔπειτ' οὐκ οἴει φροντίζειν; οἳ πρῶτον μὲν μόνον τῶν ζῴων ἄνθρωπον ὀρθὸν ἀνέστησαν· ἡ δὲ ὀρθότης καὶ προορᾶν πλέον ποιεῖ δύνασθαι καὶ τὰ ὕπερθεν μᾶλλον θεᾶσθαι καὶ ἧττον κακοπαθεῖν· [καὶ ὄψιν καὶ ἀκοὴν καὶ στόμα ἐνεποίησαν·] ἔπειτα τοῖς μὲν ἄλλοις ἑρπετοῖς πόδας ἔδωκαν, οἳ τὸ πορεύεσθαι μόνον παρέχουσιν, ἀνθρώπῳ δὲ καὶ χεῖρας προσέθεσαν, αἳ τὰ πλεῖστα, οἷς εὐδαιμονέστεροι ἐκείνων ἐσμέν, ἐξεργάζονται.

§ 12. Καὶ μὴν γλῶττάν γε πάντων τῶν ζῴων ἐχόντων, μόνην τὴν τῶν ἀνθρώπων ἐποίησαν οἵαν ἄλλοτε ἀλλαχῇ ψαύουσαν τοῦ στόματος ἀρθροῦν τε τὴν φωνὴν καὶ σημαίνειν πάντα ἀλλήλοις, ἃ βουλόμεθα. [Τὸ δὲ καὶ τὰς τῶν ἀφροδισίων ἡδονὰς τοῖς μὲν ἄλλοις ζῴοις δοῦναι περιγράψαντας τοῦ ἔτους χρόνον, ἡμῖν δὲ συνεχῶς μέχρι γήρως ταῦτα παρέχειν;]

§ 13. Οὐ τοίνυν μόνον ἤρκεσε τῷ θεῷ τοῦ σώματος ἐπιμεληθῆναι, ἀλλ', ὅπερ μέγιστόν ἐστι, καὶ τὴν ψυχὴν κρατίστην τῷ ἀνθρώπῳ ἐνέφυσε· τίνος γὰρ ἄλλου ζῴου ψυχὴ πρῶτα μὲν θεῶν τῶν τὰ μέγιστα καὶ κάλλιστα συνταξάντων ᾔσθηται ὅτι εἰσί; τί δὲ φῦλον ἄλλο ἢ ἄνθρωποι θεοὺς θεραπεύουσι; ποία δὲ ψυχὴ τῆς ἀνθρωπίνης ἱκανωτέρα προφυλάττεσθαι ἢ λιμὸν ἢ δίψος ἢ ψύχη ἢ θάλπη, ἢ νόσοις ἐπικουρῆσαι, ἢ ῥώμην ἀσκῆσαι, ἢ πρὸς μάθησιν ἐκπονῆσαι, ἤ, ὅσα ἂν ἀκούσῃ ἢ ἴδῃ ἢ μάθῃ, ἱκανωτέρα ἐστὶ διαμεμνῆσθαι;

§ 14. Οὐ γὰρ πάνυ σοι κατάδηλον, ὅτι παρὰ τὰ ἄλλα ζῷα ὥσπερ θεοὶ ἄνθρωποι βιοτεύουσι, φύσει καὶ τῷ σώματι καὶ τῇ ψυχῇ κρατιστεύοντες; οὔτε γὰρ βοὸς ἂν ἔχων σῶμα, ἀνθρώπου δὲ γνώμην, ἐδύνατ' ἂν πράττειν ἃ ἐβούλετο, οὔθ' ὅσα χεῖρας ἔχει, ἄφρονα δ' ἐστί, πλέον οὐδὲν ἔχει· σὺ δὲ ἀμφοτέρων τῶν πλείστου ἀξίων τετυχηκὼς οὐκ οἴει σου θεοὺς ἐπιμελεῖσθαι; ἀλλ', ὅταν τί ποιήσωσι, νομιεῖς αὐτούς σου φροντίζειν;

§ 15. Ὅταν πέμπωσιν, ὥσπερ σοὶ φῂς πέμπειν αὐτούς, συμβούλους, ὅτι χρὴ ποιεῖν καὶ μὴ ποιεῖν. Ὅταν δὲ Ἀθηναίοις, ἔφη, πυνθανομένοις τι διὰ μαντικῆς φράζωσιν, οὐ καὶ σοὶ δοκεῖς φράζειν αὐτούς, οὐδ' ὅταν τοῖς Ἕλλησι τέρατα πέμποντες προσημαίνωσιν, οὐδ' ὅταν πᾶσιν ἀνθρώποις, ἀλλὰ μόνον σὲ ἐξαιροῦντες ἐν ἀμελείᾳ κατατίθενται;

§ 16. Οἴει δ' ἂν τοὺς θεοὺς τοῖς ἀνθρώποις δόξαν ἐμφῦσαι, ὡς ἱκανοί εἰσιν εὖ καὶ κακῶς ποιεῖν, εἰ μὴ δυνατοὶ ἦσαν, καὶ τοὺς ἀνθρώπους ἐξαπατωμένους τὸν πάντα χρόνον οὐδέποτ' ἂν αἰσθέσθαι; οὐχ ὁρᾷς, ὅτι τὰ πολυχρονιώτατα καὶ σοφώτατα τῶν ἀνθρωπίνων, πόλεις καὶ ἔθνη, θεοσεβέστατά ἐστι, καὶ αἱ φρονιμώταται ἡλικίαι θεῶν ἐπιμελέσταται;

§ 17. Ὠγαθέ, ἔφη, κατάμαθε, ὅτι καὶ ὁ σὸς νοῦς ἐνὼν τὸ σὸν σῶμα, ὅπως βούλεται, μεταχειρίζεται. Οἴεσθαι οὖν χρὴ καὶ τὴν ἐν τῷ παντὶ φρόνησιν τὰ πάντα, ὅπως ἂν αὐτῇ ἡδὺ ᾖ, οὕτω τίθεσθαι, καὶ μὴ τὸ σὸν μὲν ὄμμα δύνασθαι ἐπὶ πολλὰ στάδια ἐξικνεῖσθαι, τὸν δὲ τοῦ θεοῦ ὀφθαλμὸν ἀδύνατον εἶναι ἅμα πάντα ὁρᾶν, μηδὲ τὴν σὴν μὲν ψυχὴν καὶ περὶ τῶν ἐνθάδε καὶ περὶ τῶν ἐν Αἰγύπτῳ καὶ ἐν Σικελίᾳ δύνασθαι φροντίζειν, τὴν δὲ τοῦ θεοῦ φρόνησιν μὴ ἱκανὴν εἶναι ἅμα πάντων ἐπιμελεῖσθαι.

§ 18. Ἢν μέντοι, ὥσπερ ἀνθρώπους θεραπεύων γιγνώσκεις τοὺς ἀντιθεραπεύειν ἐθέλοντας καὶ χαριζόμενος τοὺς ἀντιχαριζομένους, καὶ συμβουλευόμενος καταμανθάνεις τοὺς φρονίμους, οὕτω καὶ τῶν θεῶν πεῖραν λαμβάνῃς θεραπεύων, εἴ τί σοι θελήσουσι περὶ τῶν ἀδήλων ἀνθρώποις συμβουλεύειν, γνώσῃ τὸ θεῖον ὅτι τοσοῦτον καὶ τοιοῦτόν ἐστιν, ὥσθ' ἅμα πάντα ὁρᾶν καὶ πάντα ἀκούειν καὶ πανταχοῦ παρεῖναι καὶ ἅμα πάντων ἐπιμελεῖσθαι.

§ 19. Ἐμοὶ μὲν οὖν ταῦτα λέγων οὐ μόνον τοὺς συνόντας ἐδόκει ποιεῖν, ὁπότε ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ὁρῷντο, ἀπέχεσθαι τῶν ἀνοσίων τε καὶ ἀδίκων καὶ αἰσχρῶν, ἀλλὰ καὶ ὁπότε ἐν ἐρημίᾳ εἶεν, ἐπείπερ ἡγήσαιντο μηδὲν ἄν ποτε ὧν πράττοιεν θεοὺς διαλαθεῖν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

§ 1. Εἰ δὲ δὴ καὶ ἐγκράτεια καλὸν καὶ ἀγαθὸν ἀνδρὶ κτῆμά ἐστιν, ἐπισκεψώμεθα, εἴ τι προὐβίβαζε λέγων εἰς ταύτην τοιάδε· Ὦ ἄνδρες, εἰ, πολέμου ἡμῖν γενομένου, βουλοίμεθα ἑλέσθαι ἄνδρα, ὑφ' οὗ μάλιστ' ἂν αὐτοὶ μὲν σῳζοίμεθα, τοὺς δὲ πολεμίους χειροίμεθα, ἆρ' ὅντιν' αἰσθανοίμεθα ἥττω γαστρὸς ἢ οἴνου ἢ ἀφροδισίων ἢ πόνου ἢ ὕπνου, τοῦτον ἂν αἱροίμεθα; καὶ πῶς ἂν οἰηθείημεν τὸν τοιοῦτον ἢ ἡμᾶς σῶσαι, ἢ τοὺς πολεμίους κρατῆσαι;

§ 2. Εἰ δ' ἐπὶ τελευτῇ τοῦ βίου γενόμενοι βουλοίμεθά τῳ ἐπιτρέψαι ἢ παῖδας ἄῤῥενας παιδεῦσαι, ἢ θυγατέρας παρθένους διαφυλάξαι, ἢ χρήματα διασῶσαι, ἆρ' ἀξιόπιστον εἰς ταῦτα ἡγησόμεθα τὸν ἀκρατῆ; δούλῳ δ' ἀκρατεῖ ἐπιτρέψαιμεν ἂν ἢ βοσκήματα ἢ ταμιεῖα ἢ ἔργων ἐπιστασίαν; διάκονον δὲ καὶ ἀγοραστὴν τοιοῦτον ἐθελήσαιμεν ἂν προῖκα λαβεῖν;

§ 3. Ἀλλὰ μὴν εἴ γε μηδὲ δοῦλον ἀκρατῆ δεξαίμεθ' ἄν, πῶς οὐκ ἄξιον αὐτόν γε φυλάξασθαι τοιοῦτον γενέσθαι; καὶ γὰρ οὐχ, ὥσπερ οἱ πλεονέκται τῶν ἄλλων ἀφαιρούμενοι χρήματα ἑαυτοὺς δοκοῦσι πλουτίζειν, οὕτως ὁ ἀκρατὴς τοῖς μὲν ἄλλοις βλαβερός, ἑαυτῷ δ' ὠφέλιμος, ἀλλὰ κακοῦργος μὲν τῶν ἄλλων, ἑαυτοῦ δὲ πολὺ κακουργότερος, εἴ γε κακουργότατόν ἐστι μὴ μόνον τὸν οἶκον τὸν ἑαυτοῦ φθείρειν, ἀλλὰ καὶ τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχήν.

§ 4. Ἐν συνουσίᾳ δὲ τίς ἂν ἡσθείη τῷ τοιούτῳ, ὃν εἰδείη τῷ ὄψῳ τε καὶ τῷ οἴνῳ χαίροντα μᾶλλον ἢ τοῖς φίλοις, καὶ τὰς πόρνας ἀγαπῶντα μᾶλλον ἢ τοὺς ἑταίρους; ἆρά γε οὐ χρὴ πάντα ἄνδρα, ἡγησάμενον τὴν ἐγκράτειαν ἀρετῆς εἶναι κρηπῖδα, ταύτην πρῶτον ἐν τῇ ψυχῇ κατασκευάσασθαι;

§ 5. Τίς γὰρ ἄνευ ταύτης ἢ μάθοι τι ἂν ἀγαθὸν ἢ μελετήσειεν ἀξιολόγως; ἢ τίς οὐκ ἂν ταῖς ἡδοναῖς δουλεύων αἰσχρῶς διατεθείη καὶ τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχήν; ἐμοὶ μὲν δοκεῖ νὴ τὴν Ἥραν ἐλευθέρῳ μὲν ἀνδρὶ εὐκτὸν εἶναι μὴ τυχεῖν δούλου τοιούτου, δουλεύοντα δὲ

ταῖς τοιαύταις ἡδοναῖς ἱκετεύειν τοὺς θεοὺς δεσποτῶν ἀγαθῶν τυχεῖν· οὕτω γὰρ ἂν μόνως ὁ τοιοῦτος σωθείη.

§ 6. Τοιαῦτα δὲ λέγων ἔτι ἐγκρατέστερον τοῖς ἔργοις ἢ τοῖς λόγοις ἑαυτὸν ἐπεδείκνυεν· οὐ γὰρ μόνον τῶν διὰ τοῦ σώματος ἡδονῶν ἐκράτει, ἀλλὰ καὶ τῆς διὰ τῶν χρημάτων, νομίζων τὸν παρὰ τοῦ τυχόντος χρήματα λαμβάνοντα δεσπότην ἑαυτοῦ καθιστάναι καὶ δουλεύειν δουλείαν οὐδεμιᾶς ἧττον αἰσχράν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'.

§ 1. Ἄξιον δ' αὐτοῦ καὶ ἃ πρὸς Ἀντιφῶντα τὸ σοφιστὴν διελέχθη μὴ παραλιπεῖν. Ὁ γὰρ Ἀντιφῶν ποτε βουλόμενος τοὺς συνουσιαστὰς αὐτοῦ παρελέσθαι προσελθὼν τῷ Σωκράτει, παρόντων αὐτῶν, ἔλεξε τάδε.

§ 2. Ὦ Σώκρατες, ἐγὼ μὲν ᾤμην τοὺς φιλοσοφοῦντας εὐδαιμονεστέρους χρῆναι γίγνεσθαι· σὺ δέ μοι δοκεῖς τἀναντία τῆς φιλοσοφίας ἀπολελαυκέναι· ζῇς γοῦν οὕτως, ὡς οὐδ' ἂν εἷς δοῦλος ὑπὸ δεσπότῃ διαιτώμενος μείνειε· σῖτά τε σιτῇ καὶ ποτὰ πίνεις τὰ φαυλότατα, καὶ ἱμάτιον ἠμφίεσαι οὐ μόνον φαῦλον, ἀλλὰ τὸ αὐτὸ θέρους τε καὶ χειμῶνος, ἀνυπόδητός τε καὶ ἀχίτων διατελεῖς.

§ 3. Καὶ μὴν χρήματά γε οὐ λαμβάνεις, ἃ καὶ κτωμένους εὐφραίνει καὶ κεκτημένους ἐλευθεριώτερόν τε καὶ ἥδιον ποιεῖ ζῆν. Εἰ οὖν, ὥσπερ καὶ τῶν ἄλλων ἔργων οἱ διδάσκαλοι τοὺς μαθητὰς μιμητὰς ἑαυτῶν ἀποδεικνύουσιν, οὕτω καὶ σὺ τοὺς συνόντας διαθήσεις, νόμιζε κακοδαιμονίας διδάσκαλος εἶναι.

§ 4. Καὶ ὁ Σωκράτης πρὸς ταῦτα εἶπε· Δοκεῖς μοι, ὦ Ἀντιφῶν, ὑπειληφέναι με οὕτως ἀνιαρῶς ζῆν, ὥστε πέπεισμαί σε μᾶλλον ἀποθανεῖν ἂν ἑλέσθαι ἢ ζῆν ὥσπερ ἐγώ. Ἴθι οὖν ἐπισκεψώμεθα, τί χαλεπὸν ᾔσθησαι τοῦ ἐμοῦ βίου.

§ 5. Πότερον, ὅτι τοῖς μὲν λαμβάνουσιν ἀργύριον ἀναγκαῖόν ἐστιν ἀπεργάζεσθαι τοῦτο, ἐφ' ᾧ ἂν μισθὸν λαμβάνωσιν, ἐμοὶ δὲ μὴ λαμβάνοντι οὐκ ἀνάγκη διαλέγεσθαι ᾧ ἂν μὴ βούλωμαι; ἢ τὴν δίαιτάν

μου φαυλίζεις, ὡς ἧττον μὲν ὑγιεινὰ ἐσθίοντος ἐμοῦ ἢ σοῦ, ἧττον δὲ ἰσχὺν παρέχοντα; ἢ ὡς χαλεπώτερα πορίσασθαι τὰ ἐμὰ διαιτήματα τῶν σῶν διὰ τὸ σπανιώτερά τε καὶ πολυτελέστερα εἶναι; ἢ ὡς ἡδίω σοὶ ἃ σὺ παρασκευάζῃ ὄντα ἢ ἐμοὶ ἃ ἐγώ; οὐκ οἶσθ', ὅτι ὁ μὲν ἥδιστα ἐσθίων ἥκιστα ὄψου δεῖται, ὁ δὲ ἥδιστα πίνων ἥκιστα τοῦ μὴ παρόντος ἐπιθυμεῖ ποτοῦ;

§ 6. Τά γε μὴν ἱμάτια οἶσθ' ὅτι οἱ μεταβαλλόμενοι ψύχους καὶ θάλπους ἕνεκα μεταβάλλονται, καὶ ὑποδήματα ὑποδοῦνται, ὅπως μὴ διὰ τὰ λυποῦντα τοὺς πόδας κωλύωνται πορεύεσθαι· ἤδη οὖν ποτε ᾔσθου ἐμὲ ἢ διὰ ψῦχος μᾶλλόν του ἔνδον μένοντα, ἢ διὰ θάλπος μαχόμενόν τῳ περὶ σκιᾶς, ἢ διὰ τὸ ἀλγεῖν τοὺς πόδας οὐ βαδίζοντα, ὅπου ἂν βούλωμαι;

§ 7. Οὐκ οἶσθ', ὅτι οἱ φύσει ἀσθενέστατοι τῷ σώματι μελετήσαντες τῶν ἰσχυροτάτων ἀμελησάντων κρείττους τε γίγνονται πρὸς ἃ ἂν μελετήσωσι καὶ ῥᾷον αὐτὰ φέρουσιν; ἐμὲ δὲ ἄρα οὐκ οἴει τῷ σώματι ἀεὶ τὰ συντυγχάνοντα μελετῶντα καρτερεῖν πάντα ῥᾷον φέρειν σοῦ μὴ μελετῶντος;

§ 8. Τοῦ δὲ μὴ δουλεύειν γαστρὶ μηδ' ὕπνῳ καὶ λαγνείᾳ οἴει τι ἄλλο αἰτιώτερον εἶναι ἢ τὸ ἕτερα ἔχειν τούτων ἡδίω, ἃ οὐ μόνον ἐν χρείᾳ ὄντα εὐφραίνει, ἀλλὰ καὶ ἐλπίδας παρέχοντα ὠφελήσειν ἀεί; καὶ μὴν τοῦτό γε οἶσθα, ὅτι οἱ μὲν οἰόμενοι μηδὲν εὖ πράττειν οὐκ εὐφραίνονται, οἱ δὲ ἡγούμενοι καλῶς προχωρεῖν ἑαυτοῖς ἢ γεωργίαν ἢ ναυκληρίαν ἢ ἄλλ' ὅ τι ἂν τυγχάνωσιν ἐργαζόμενοι ὡς εὖ πράττοντες εὐφραίνονται.

§ 9. Οἴει οὖν ἀπὸ πάντων τούτων τοσαύτην ἡδονὴν εἶναι, ὅσην ἀπὸ τοῦ ἑαυτόν τε ἡγεῖσθαι βελτίω γίγνεσθαι καὶ φίλους ἀμείνους κτᾶσθαι; [ἐγὼ τοίνυν διατελῶ ταῦτα νομίζων]. Ἐὰν δὲ δὴ φίλους ἢ πόλιν ὠφελεῖν δέῃ, ποτέρῳ ἡ πλείων σχολὴ τούτων ἐπιμελεῖσθαι, τῷ, ὡς ἐγὼ νῦν, ἢ τῷ, ὡς σὺ μακαρίζεις, διαιτωμένῳ; στρατεύοιτο δὲ πότερος ἂν ῥᾷον, ὁ μὴ δυνάμενος ἄνευ πολυτελοῦς διαίτης ζῆν, ἢ ᾧ τὸ παρὸν ἀρκοίη; ἐκπολιορκηθείη δὲ πότερος ἂν θᾶττον, ὁ τῶν

χαλεπωτάτων εὑρεῖν δεόμενος, ἢ ὁ τοῖς ῥᾴστοις ἐντυγχάνειν ἀρκούντως χρώμενος;

§ 10. Ἔοικας, ὦ Ἀντιφῶν, τὴν εὐδαιμονίαν οἰομένῳ τρυφὴν καὶ πολυτέλειαν εἶναι· ἐγὼ δὲ νομίζω τὸ μὲν μηδενὸς δέεσθαι θεῖον εἶναι, τὸ δ' ὡς ἐλαχίστων ἐγγυτάτω τοῦ θείου, καὶ τὸ μὲν θεῖον κράτιστον, τὸ δὲ ἐγγυτάτω τοῦ θείου ἐγγυτάτω τοῦ κρατίστου.

§ 11. Πάλιν δέ ποτε ὁ Ἀντιφῶν διαλεγόμενος τῷ Σωκράτει εἶπεν· Ὦ Σώκρατες, ἐγώ τοί σε δίκαιον μὲν νομίζω, σοφὸν δὲ οὐδ' ὁπωστιοῦν. Δοκεῖς δέ μοι καὶ αὐτὸς τοῦτο γιγνώσκειν· οὐδένα γοῦν τῆς συνουσίας ἀργύριον πράττῃ. Καίτοι τό γε ἱμάτιον ἢ τὴν οἰκίαν ἢ ἄλλο τι ὧν κέκτησαι νομίζων ἀργυρίου ἄξιον εἶναι οὐδενὶ ἂν μὴ ὅτι προῖκα δοίης, ἀλλ' οὐδ' ἔλαττον τῆς ἀξίας λαβών.

§ 12. Δῆλον δή, ὅτι, εἰ καὶ τὴν συνουσίαν ᾤου τινὸς ἀξίαν εἶναι, καὶ ταύτης ἂν οὐκ ἔλαττον τῆς ἀξίας ἀργύριον ἐπράττου. Δίκαιος μὲν οὖν ἂν εἴης, ὅτι οὐκ ἐξαπατᾷς ἐπὶ πλεονεξίᾳ, σοφὸς δὲ οὐκ ἄν, μηδενός γε ἄξια ἐπιστάμενος.

§ 13. Ὁ δὲ Σωκράτης πρὸς ταῦτα εἶπεν· Ὦ Ἀντιφῶν, παρ' ἡμῖν νομίζεται τὴν ὥραν καὶ τὴν σοφίαν ὁμοίως μὲν καλόν, ὁμοίως δὲ αἰσχρὸν διατίθεσθαι εἶναι. Τήν τε γὰρ ὥραν ἐὰν μέν τις ἀργυρίου πωλῇ τῷ βουλομένῳ, πόρνον αὐτὸν ἀποκαλοῦσιν, ἐὰν δέ τις, ὃν ἂν γνῷ καλόν τε κἀγαθὸν ἐραστὴν ὄντα, τοῦτον φίλον ἑαυτῷ ποιῆται, σώφρονα νομίζομεν· καὶ τὴν σοφίαν ὡσαύτως τοὺς μὲν ἀργυρίου τῷ βουλομένῳ πωλοῦντας σοφιστὰς [ὥσπερ πόρνους] ἀποκαλοῦσιν, ὅστις δέ, ὃν ἂν γνῷ εὐφυᾶ ὄντα, διδάσκων ὅ τι ἂν ἔχῃ ἀγαθόν, φίλον ποιεῖται, τοῦτον νομίζομεν, ἃ τῷ καλῷ καγαθῷ πολίτῃ προσήκει, ταῦτα ποιεῖν.

§ 14. Ἐγὼ δ' οὖν καὶ αὐτός, ὦ Ἀντιφῶν, ὥσπερ ἄλλος τις ἢ ἵππῳ ἀγαθῷ ἢ κυνὶ ἢ ὄρνιθι ἥδεται, οὕτω καὶ ἔτι μᾶλλον ἥδομαι φίλοις ἀγαθοῖς, καί, ἐάν τι ἔχω ἀγαθόν, διδάσκω καὶ ἄλλοις συνίστημι, παρ' ὧν ἂν ἡγῶμαι ὠφελήσεσθαί τι αὐτοὺς εἰς ἀρετήν. Καὶ τοὺς θησαυροὺς τῶν πάλαι σοφῶν ἀνδρῶν, οὓς ἐκεῖνοι κατέλιπον ἐν βιβλίοις γράψαντες, ἀνελίττων κοινῇ σὺν τοῖς φίλοις διέρχομαι, καί, ἄν τι

ὁρῶμεν ἀγαθόν, ἐκλεγόμεθα καὶ μέγα νομίζομεν κέρδος, ἐὰν ἀλλήλοις ὠφέλιμοι γιγνώμεθα. Ἐμοὶ μὲν δὴ ταῦτα ἀκούοντι ἐδόκει αὐτός τε μακάριος εἶναι καὶ τοὺς ἀκούοντας ἐπὶ καλοκἀγαθίαν ἄγειν.

§ 15. Καὶ πάλιν ποτὲ τοῦ Ἀντιφῶντος ἐρομένου αὐτόν, πῶς ἄλλους μὲν ἡγοῖτο πολιτικοὺς ποιεῖν, αὐτὸς δὲ οὐ πράττοι τὰ πολιτικά, εἴπερ ἐπίσταιτο, Ποτέρως δ' ἄν, ἔφη, ὦ Ἀντιφῶν, μᾶλλον τὰ πολιτικὰ πράττοιμι, εἰ μόνος αὐτὰ πράττοιμι, ἢ εἰ ἐπιμελοίμην τοῦ ὡς πλείστους ἱκανοὺς εἶναι πράττειν αὐτά;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

§ 1. Ἐπισκεψώμεθα δέ, εἰ καὶ ἀλαζονείας ἀποτρέπων τοὺς συνόντας ἀρετῆς ἐπιμελεῖσθαι προέτρεπεν· ἀεὶ γὰρ ἔλεγεν, ὡς οὐκ εἴη καλλίων ὁδὸς ἐπ' εὐδοξίαν, ἢ δι' ἧς ἄν τις ἀγαθὸς τοῦτο γένοιτο, ὃ καὶ δοκεῖν βούλοιτο.

§ 2. Ὅτι δ' ἀληθῆ ἔλεγεν, ὧδε ἐδίδασκεν· Ἐνθυμώμεθα γάρ, ἔφη, εἴ τις μὴ ὢν ἀγαθὸς αὐλητὴς δοκεῖν βούλοιτο, τί ἂν αὐτῷ ποιητέον εἴη. Ἆρ' οὐ τὰ ἔξω τῆς τέχνης μιμητέον τοὺς ἀγαθοὺς αὐλητάς; καὶ πρῶτον μέν, ὅτι ἐκεῖνοι, σκεύη τε καλὰ κέκτηνται καὶ ἀκολούθους πολλοὺς περιάγονται, καὶ τούτῳ ταῦτα ποιητέον· ἔπειτα, ὅτι ἐκείνους πολλοὶ ἐπαινοῦσι, καὶ τούτῳ πολλοὺς ἐπαινέτας παρασκευαστέον. Ἀλλὰ μὴν ἔργον γε οὐδαμοῦ ληπτέον, ἢ εὐθὺς ἐλεγχθήσεται γελοῖος ὤν, καὶ οὐ μόνον αὐλητὴς κακός, ἀλλὰ καὶ ἄνθρωπος ἀλαζών. Καίτοι πολλὰ μὲν δαπανῶν, μηδὲν δὲ ὠφελούμενος, πρὸς δὲ τούτοις κακοδοξῶν πῶς οὐκ ἐπιπόνως τε καὶ ἀλυσιτελῶς καὶ καταγελάστως βιώσεται;

§ 3. Ὡς δ' αὔτως, εἴ τις βούλοιτο στρατηγὸς ἀγαθὸς μὴ ὢν φαίνεσθαι, ἢ κυβερνήτης, ἐννοῶμεν, τί ἂν αὐτῷ συμβαίνοι. Ἆρ' οὐκ ἄν, εἰ μέν, ἐπιθυμῶν τοῦ δοκεῖν ἱκανὸς εἶναι ταῦτα πράττειν, μὴ δύναιτο πείθειν, τοῦτ' εἴη λυπηρόν, εἰ δὲ πείσειεν, ἔτι ἀθλιώτερον; δῆλον γάρ, ὅτι κυβερνᾶν τε κατασταθεὶς ὁ μὴ ἐπιστάμενος ἢ στρατη-

γεῖν ἀπολέσειεν ἂν οὓς ἥκιστα βούλοιτο, καὶ αὐτὸς αἰσχρῶς ἂν καὶ κακῶς ἀπαλλάξειεν.

§ 4. Ὡσαύτως δὲ καὶ τὸ πλούσιον καὶ τὸ ἀνδρεῖον καὶ τὸ ἰσχυρὸν μὴ ὄντα δοκεῖν ἀλυσιτελὲς ἀπέφαινε· προστάττεσθαι γὰρ αὐτοῖς ἔφη μείζω ἢ κατὰ δύναμιν, καὶ μὴ δυναμένους ταῦτα ποιεῖν, δοκοῦντας ἱκανοὺς εἶναι, συγγνώμης οὐκ ἂν τυγχάνειν.

§ 5. Ἀπατεῶνα δ' ἐκάλει οὐ μικρὸν μέν, εἴ τις ἀργύριον ἢ σκεῦος παρά του πειθοῖ λαβὼν ἀποστεροίη, πολὺ δὲ μέγιστον, ὅστις μηδενὸς ἄξιος ὢν ἐξηπατήκοι πείθων, ὡς ἱκανὸς εἴη τῆς πόλεως ἡγεῖσθαι. Ἐμοὶ μὲν οὖν ἐδόκει καὶ τοῦ ἀλαζονεύσθαι ἀποτρέπειν τοὺς συνόντας τοιάδε διαλεγόμενος.

ΒΙΒΛΙΟΝ Β΄.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

§ 1. Αἰσθόμενος δέ ποτε Λαμπροκλέα, τὸν πρεσβύτατον υἱὸν αὐτοῦ, πρὸς τὴν μητέρα χαλεπαίνοντα, Εἰπέ μοι, ἔφη, ὦ παῖ, οἶσθά τινας ἀνθρώπους ἀχαρίστους καλουμένους; Καὶ μάλα, ἔφη ὁ νεανίσκος. Καταμεμάθηκας οὖν, τοὺς τί ποιοῦντας τὸ ὄνομα τοῦτο ἀποκαλοῦσιν; Ἔγωγε, ἔφη· τοὺς γὰρ εὖ παθόντας, ὅταν δυνάμενοι χάριν ἀποδοῦναι μὴ ἀποδῶσιν, ἀχαρίστους καλοῦσιν. Οὐκοῦν δοκοῦσί σοι ἐν τοῖς ἀδίκοις καταλογίζεσθαι τοὺς ἀχαρίστους; Ἔμοιγε, ἔφη.

§ 2. Ἤδη δέ ποτ᾽ ἐπεσκέψω, εἰ ἄρα, ὥσπερ τὸ ἀνδραποδίζεσθαι τοὺς μὲν φίλους ἄδικον εἶναι δοκεῖ, τοὺς δε πολεμίους δίκαιον, καὶ τὸ ἀχαριστεῖν πρὸς μὲν τοὺς φίλους ἄδικόν ἐστι, πρὸς δὲ τοὺς πολεμίους δίκαιον; Καὶ μάλα, ἔφη· καὶ δοκεῖ μοι, ὑφ᾽ οὗ ἄν τις εὖ παθὼν εἴτε φίλου εἴτε πολεμίου μὴ πειρᾶται χάριν ἀποδιδόναι, ἄδικος εἶναι.

§ 3. Οὔκουν, εἴ γε οὕτως ἔχει τοῦτο, εἰλικρινής τις ἂν εἴη ἀδικία ἡ ἀχαριστία; Συνωμολόγει. Οὔκουν, ὅσῳ ἄν τις μείζω ἀγαθὰ παθὼν μὴ ἀποδιδῷ χάριν, τοσούτῳ ἀδικώτερος ἂν εἴη; Συνέφη καὶ τοῦτο. Τίνας οὖν, ἔφη, ὑπὸ τίνων εὕροιμεν ἂν μείζω εὐεργετημένους ἢ παῖδας ὑπὸ γονέων; οὓς οἱ γονεῖς ἐκ μὲν οὐκ ὄντων ἐποίησαν εἶναι, τοσαῦτα δὲ καλὰ ἰδεῖν καὶ τοσούτων ἀγαθῶν μετασχεῖν, ὅσα οἱ θεοὶ παρέχουσι τοῖς ἀνθρώποις· ἃ δὴ καὶ οὕτως ἡμῖν δοκεῖ παντὸς

ἄξια εἶναι, ὥστε πάντες τὸ καταλιπεῖν αὐτὰ πάντων μάλιστα φεύγομεν· καὶ αἱ πόλεις ἐπὶ τοῖς μεγίστοις ἀδικήμασι ζημίαν θάνατον πεποιήκασιν, ὡς οὐκ ἂν μείζονος κακοῦ φόβῳ τὴν ἀδικίαν παύσαντες.

§ 4. Καὶ μὴν οὐ τῶν γε ἀφροδισίων ἕνεκα παιδοποιεῖσθαι τοὺς ἀνθρώπους ὑπολαμβάνεις, ἐπεὶ τούτου γε τῶν ἀπολυσόντων μεσταὶ μὲν αἱ ὁδοί, μεστὰ δὲ τὰ οἰκήματα· φανεροὶ δ' ἐσμὲν καὶ σκοπούμενοι, ἐξ ὁποίων ἂν γυναικῶν βέλτιστα ἡμῖν τέκνα γένοιτο, αἷς συνελθόντες τεκνοποιούμεθα.

§ 5. Καὶ ὁ μέν γε ἀνὴρ τήν τε συντεκνοποιήσουσαν ἑαυτῷ τρέφει καὶ τοῖς μέλλουσιν ἔσεσθαι παισὶ προπαρασκευάζει πάντα, ὅσα ἂν οἴηται συνοίσειν αὐτοῖς πρὸς τὸν βίον, καὶ ταῦτα ὡς ἂν δύνηται πλεῖστα· ἡ δὲ γυνὴ ὑποδεξαμένη τε φέρει τὸ φορτίον τοῦτο, βαρυνομένη τε καὶ κινδυνεύουσα περὶ τοῦ βίου καὶ μεταδιδοῦσα τῆς τροφῆς, ᾗ καὶ αὐτὴ τρέφεται, καὶ σὺν πολλῷ πόνῳ διενεγκοῦσα καὶ τεκοῦσα τρέφει τε καὶ ἐπιμελεῖται οὔτε προπεπονθυῖα οὐδὲν ἀγαθόν, οὔτε γιγνῶσκον τὸ βρέφος, ὑφ' ὅτου εὖ πάσχει, οὐδὲ σημαίνειν δυνάμενον, ὅτου δεῖται, ἀλλ' αὐτὴ στοχαζομένη τά τε συμφέροντα καὶ κεχαρισμένα πειρᾶται ἐκπληροῦν καὶ τρέφει πολὺν χρόνον καὶ ἡμέρας καὶ νυκτὸς ὑπομένουσα πονεῖν, οὐκ εἰδυῖα, τίνα τούτων χάριν ἀπολήψεται.

§ 6. Καὶ οὐκ ἀρκεῖ θρέψαι μόνον, ἀλλὰ καί, ἐπειδὰν δόξωσιν κανοὶ εἶναι οἱ παῖδες μανθάνειν τι, ἃ μὲν ἂν αὐτοὶ ἔχωσιν οἱ γονεῖς ἀγαθὰ πρὸς τὸν βίον, διδάσκουσιν, ἃ δ' ἂν οἴωνται ἄλλον ἱκανώτερον εἶναι διδάξαι, πέμπουσι πρὸς τοῦτον δαπανῶντες καὶ ἐπιμελοῦνται πάντα ποιοῦντες, ὅπως οἱ παῖδες αὐτοῖς γένωνται ὡς δυνατὸν βέλτιστοι.

§ 7. Πρὸς ταῦτα ὁ νεανίσκος ἔφη· Ἀλλά τοι, εἰ καὶ πάντα ταῦτα πεποίηκε καὶ ἄλλα τούτων πολλαπλάσια, οὐδεὶς ἂν δύναιτο αὐτῆς ἀνασχέσθαι τὴν χαλεπότητα. Καὶ ὁ Σωκράτης, Πότερα δέ, ἔφη, οἴει θηρίου ἀγριότητα δυσφορωτέραν εἶναι ἢ μητρός; Ἐγὼ μὲν οἶμαι, ἔφη, τῆς μητρός, τῆς γε τοιαύτης. Ἤδη πώποτε οὖν ἢ δακοῦσα κακόν τι σοι ἔδωκεν ἢ λακτίσασα, οἷα ὑπὸ θηρίων ἤδη πολλοὶ ἔπαθον;

§ 8. Ἀλλά, νὴ Δία, ἔφη, λέγει ἃ οὐκ ἄν τις ἐπὶ τῷ βίῳ παντὶ βούλοιτο ἀκοῦσαι. Σὺ δὲ πόσα, ἔφη ὁ Σωκράτης, οἴει ταύτῃ [δυσάνεκτα] καὶ τῇ φωνῇ καὶ τοῖς ἔργοις ἐκ παιδίου δυσκολαίνων καὶ ἡμέρας καὶ νυκτὸς πράγματα παρασχεῖν, πόσα δὲ λυπῆσαι κάμνων; Ἀλλ' οὐδεπώποτε αὐτήν, ἔφη, οὔτ' εἶπα οὔτ' ἐποίησα οὐδέν, ἐφ' ᾧ ᾐσχύνθη.

§ 9. Τί δ'; οἴει, ἔφη, χαλεπώτερον εἶναί σοι ἀκούειν ὧν αὕτη λέγει, ἢ τοῖς ὑποκριταῖς, ὅταν ἐν ταῖς τραγῳδίαις ἀλλήλους τὰ ἔσχατα λέγωσιν; Ἀλλ', οἶμαι, ἐπειδὴ οὐκ οἴονται τῶν λεγόντων οὔτε τὸν ἐλέγχοντα ἐλέγχειν, ἵνα ζημιώσῃ, οὔτε τὸν ἀπειλοῦντα ἀπειλεῖν, ἵνα κακόν τι ποιήσῃ, ῥᾳδίως φέρουσι. Σὺ δ' εὖ εἰδώς, ὅτι ἃ λέγει σοι ἡ μήτηρ, οὐ μόνον οὐδὲν κακὸν νοοῦσα λέγει, ἀλλὰ καὶ βουλομένη σοι ἀγαθὰ εἶναι, ὅσα οὐδενὶ ἄλλῳ, χαλεπαίνεις; ἢ νομίζεις κακόνουν τὴν μητέρα σοι εἶναι; Οὐ δῆτα, ἔφη, τοῦτό γε οὐκ οἴομαι.

§ 10. Καὶ ὁ Σωκράτης, Οὐκοῦν, ἔφη, σὺ ταύτην, εὔνουν τέ σοι οὖσαν καὶ ἐπιμελομένην, ὡς μάλιστα δύναται, κάμνοντος, ὅπως ὑγιαίνῃς τε καὶ ὅπως τῶν ἐπιτηδείων μηδενὸς ἐνδεὴς ἔσῃ, καὶ πρὸς τούτοις πολλὰ τοῖς θεοῖς εὐχομένην ἀγαθὰ ὑπὲρ σοῦ καὶ εὐχὰς ἀποδιδοῦσαν, χαλεπὴν εἶναι φῄς; ἐγὼ μὲν οἶμαι, εἰ τοιαύτην μὴ δύνασαι φέρειν μητέρα, τἀγαθά σε οὐ δύνασθαι φέρειν.

§ 11. Εἰπὲ δέ μοι, ἔφη, πότερον ἄλλον τινὰ οἴει [δεῖν] θεραπεύειν, ἢ παρεσκεύασαι μηδενὶ ἀνθρώπων πειρᾶσθαι ἀρέσκειν, μηδὲ πείθεσθαι μήτε στρατηγῷ μήτε ἄλλῳ ἄρχοντι; Ναὶ μὰ Δί' ἔγωγε, ἔφη.

§ 12. Οὐκοῦν, ἔφη ὁ Σωκράτης, καὶ τῷ γείτονι βούλει σὺ ἀρέσκειν, ἵνα σοι καὶ πῦρ ἐναύῃ, ὅταν τούτου δέῃ, καὶ ἀγαθοῦ τέ σοι γίγνηται συλλήπτωρ καί, ἄν τι σφαλλόμενος τύχῃς, εὐνοϊκῶς ἐγγύθεν βοηθῇ σοι; Ἔγωγε, ἔφη. Τί δέ; συνοδοιπόρον ἢ σύμπλουν, ἢ εἴ τῳ ἄλλῳ ἐντυγχάνοις, οὐδὲν ἄν σοι διαφέροι φίλον ἢ ἐχθρὸν γενέσθαι, ἢ καὶ τῆς παρὰ τούτων εὐνοίας οἴει δεῖν ἐπιμελεῖσθαι; Ἔγωγε, ἔφη.

§ 13. Εἶτα τούτων μὲν ἐπιμελεῖσθαι παρεσκεύασαι, τὴν δὲ μητέρα τὴν πάντων μάλιστά σε φιλοῦσαν οὐκ οἴει δεῖν θεραπεύειν;

οὐκ οἶσθ', ὅτι καὶ ἡ πόλις ἄλλης μὲν ἀχαριστίας οὐδεμιᾶς ἐπιμελεῖται οὐδὲ δικάζει, ἀλλὰ περιορᾷ τοὺς εὖ πεπονθότας χάριν οὐκ ἀποδιδόντας, ἐὰν δέ τις γονέας μὴ θεραπεύῃ, τούτῳ δίκην τε ἐπιτίθησι καὶ ἀποδοκιμάζουσα οὐκ ἐᾷ ἄρχειν τοῦτον, ὡς οὔτε ἂν τὰ ἱερὰ εὐσεβῶς θυόμενα ὑπὲρ τῆς πόλεως τούτου θύοντος, οὔτε ἄλλο καλῶς καὶ δικαίως οὐδὲν ἂν τούτου πράξαντος; καὶ νὴ Δία ἐάν τις τῶν γονέων τελευτησάντων τοὺς τάφους μὴ κοσμῇ, καὶ τοῦτο ἐξετάζει ἡ πόλις ἐν ταῖς τῶν ἀρχόντων δοκιμασίαις.

§ 14. Σὺ οὖν, ὦ παῖ, ἂν σωφρονῇς, τοὺς μὲν θεοὺς παραιτήσῃ συγγνώμονάς σοι εἶναι, εἴ τι παρημέληκας τῆς μητρός, μή σε καὶ οὗτοι νομίσαντες ἀχάριστον εἶναι οὐκ ἐθελήσωσιν εὖ ποιεῖν, τοὺς δὲ ἀνθρώπους φυλάξῃ, μή σε αἰσθόμενοι τῶν γονέων ἀμελοῦντα πάντες ἀτιμάσωσιν, εἶτα ἐν ἐρημίᾳ φίλων ἀναφανῇς. Εἰ γάρ σε ὑπολάβοιεν πρὸς τοὺς γονεῖς ἀχάριστον εἶναι, οὐδεὶς ἂν νομίσειεν εὖ σε ποιήσας χάριν ἀπολήψεσθαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

§ 1. Χαιρεφῶντα δέ ποτε καὶ Χαιρεκράτην, ἀδελφὼ μὲν ὄντε ἀλλήλοιν, ἑαυτῷ δὲ γνωρίμω, αἰσθόμενος διαφερομένω, ἰδὼν τὸν Χαιρεκράτην, Εἰπέ μοι, ἔφη, ὦ Χαιρέκρατες, οὐ δήπου καὶ σὺ εἶ τῶν τοιούτων ἀνθρώπων, οἳ χρησιμώτερον νομίζουσι χρήματα ἢ ἀδελφούς; καὶ ταῦτα τῶν μὲν ἀφρόνων ὄντων, τοῦ δὲ φρονίμου, καὶ τῶν μὲν βοηθείας δεομένων, τοῦ δὲ βοηθεῖν δυναμένου, καὶ πρὸς τούτοις τῶν μὲν πλειόνων ὑπαρχόντων, τοῦ δὲ ἑνός.

§ 2. Θαυμαστὸν δὲ καὶ τοῦτο, εἴ τις τοὺς μὲν ἀδελφοὺς ζημίαν ἡγεῖται, ὅτι οὐ καὶ τὰ τῶν ἀδελφῶν κέκτηται, τοὺς δὲ πολίτας οὐχ ἡγεῖται ζημίαν, ὅτι οὐ καὶ τὰ τῶν πολιτῶν ἔχει, ἀλλ' ἐνταῦθα μὲν δύνανται λογίζεσθαι, ὅτι κρεῖττον σὺν πολλοῖς οἰκοῦντα ἀσφαλῶς τἀρκοῦντα ἔχειν, ἢ μόνον διαιτώμενον τὰ τῶν πολιτῶν ἐπικινδύνως πάντα κεκτῆσθαι, ἐπὶ δὲ τῶν ἀδελφῶν τὸ αὐτὸ τοῦτο ἀγνοοῦσι.

§ 3. Καὶ οἰκέτας μὲν οἱ δυνάμενοι ὠνοῦνται, ἵνα συνεργοὺς ἔχωσι, καὶ φίλους κτῶνται, ὡς βοηθῶν δεόμενοι, τῶν δ' ἀδελφῶν ἀμελοῦσιν, ὥσπερ ἐκ πολιτῶν μὲν γιγνομένους φίλους, ἐξ ἀδελφῶν δὲ οὐ γιγνομένους.

§ 4. Καὶ μὴν πρὸς φιλίαν μέγα μὲν ὑπάρχει τὸ ἐκ τῶν αὐτῶν φῦναι, μέγα δὲ τὸ ὁμοῦ τραφῆναι, ἐπεὶ καὶ τοῖς θηρίοις πόθος τις ἐγγίγνεται τῶν συντρόφων· πρὸς δὲ τούτοις καὶ οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι τιμῶσί τε μᾶλλον τοὺς συναδέλφους ὄντας τῶν ἀναδέλφων καὶ ἧττον τούτοις ἐπιτίθενται.

§ 5. Καὶ ὁ Χαιρεκράτης εἶπεν· Ἀλλ' εἰ μέν, ὦ Σώκρατες, μὴ μέγα εἴη τὸ διάφορον, ἴσως ἂν δέοι φέρειν τὸν ἀδελφὸν καὶ μὴ μικρῶν ἕνεκα φεύγειν· ἀγαθὸν γάρ, ὥσπερ καὶ σὺ λέγεις, ἀδελφός, ὢν οἷον δεῖ· ὁπότε μέντοι παντὸς ἐνδέοι καὶ πᾶν τὸ ἐναντιώτατον εἴη, τί ἄν τις ἐπιχειροίη τοῖς ἀδυνάτοις;

§ 6. Καὶ ὁ Σωκράτης ἔφη· Πότερα δέ, ὦ Χαιρέκρατες, οὐδενὶ ἀρέσαι δύναται Χαιρεφῶν, ὥσπερ οὐδὲ σοί, ἢ ἔστιν οἷς καὶ πάνυ ἀρέσκει; Διὰ τοῦτο γάρ τοι, ἔφη, ὦ Σώκρατες, ἄξιόν ἐστιν ἐμοὶ μισεῖν αὐτόν, ὅτι ἄλλοις μὲν ἀρέσκειν δύναται, ἐμοὶ δέ, ὅπου ἂν παρῇ, πανταχοῦ καὶ ἔργῳ καὶ λόγῳ ζημία μᾶλλον ἢ ὠφέλειά ἐστιν.

§ 7. Ἆρ' οὖν, ἔφη ὁ Σωκράτης, ὥσπερ ἵππος τῷ ἀνεπιστήμονι μέν, ἐγχειροῦντι δὲ χρῆσθαι ζημία ἐστίν, οὕτω καὶ ἀδελφός, ὅταν τις αὐτῷ μὴ ἐπιστάμενος ἐγχειρῇ χρῆσθαι, ζημία ἐστίν;

§ 8. Πῶς δ' ἂν ἐγώ, ἔφη ὁ Χαιρεκράτης, ἀνεπιστήμων εἴην ἀδελφῷ χρῆσθαι, ἐπιστάμενός γε καὶ εὖ λέγειν τὸν εὖ λέγοντα καὶ εὖ ποιεῖν τὸν εὖ ποιοῦντα; τὸν μέντοι καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ πειρώμενον ἐμὲ ἀνιᾶν οὐκ ἂν δυναίμην οὔτ' εὖ λέγειν οὔτ' εὖ ποιεῖν, ἀλλ' οὐδὲ πειράσομαι.

§ 9. Καὶ ὁ Σωκράτης ἔφη· Θαυμαστά γε λέγεις, ὦ Χαιρέκρατες, εἰ κύνα μέν, εἴ σοι ἦν ἐπὶ προβάτοις ἐπιτήδειος ὢν καὶ τοὺς μὲν ποιμένας ἠσπάζετο, σοὶ δὲ προσιόντι ἐχαλέπαινεν, ἀμελήσας ἂν τοῦ ὀργίζεσθαι ἐπειρῶ εὖ ποιήσας πραΰνειν αὐτόν, τὸν δὲ ἀδελφὸν φῂς μὲν μέγα ἂν ἀγαθὸν εἶναι, ὄντα πρὸς σὲ οἷον δεῖ, ἐπί-

στασθαι δὲ ὁμολογῶν καὶ εὖ ποιεῖν καὶ εὖ λέγειν οὐκ ἐπιχειρεῖς μηχανᾶσθαι, ὅπως σοι ὡς βέλτιστος ᾖ.

§ 10. Καὶ ὁ Χαιρεκράτης, Δέδοικα, ἔφη, ὦ Σώκρατες, μὴ οὐκ ἔχω ἐγὼ τοσαύτην σοφίαν, ὥστε Χαιρεφῶντα ποιῆσαι πρὸς ἐμὲ οἷον δεῖ. Καὶ μὴν οὐδέν γε ποικίλον, ἔφη ὁ Σωκράτης, οὐδὲ καινὸν δεῖ ἐπ' αὐτόν, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, μηχανᾶσθαι· οἷς δὲ καὶ σὺ ἐπίστασαι αὐτὸς οἴομαι ἂν αὐτὸν ἁλόντα περὶ πολλοῦ ποιεῖσθαί σε.

§ 11. Οὐκ ἂν φθάνοις, ἔφη, λέγων, εἴ τι ᾔσθησαί με φίλτρον ἐπιστάμενον, ὃ ἐγὼ εἰδὼς λέληθα ἐμαυτόν; Λέγε δή μοι, ἔφη, εἴ τινα τῶν γνωρίμων βούλοιο κατεργάσασθαι, ὁπότε θύοι, καλεῖν σε ἐπὶ δεῖπνον, τί ἂν ποιοίης; Δῆλον, ὅτι κατάρχοιμι ἂν τοῦ αὐτός, ὅτε θύοιμι, καλεῖν ἐκεῖνον.

§ 12. Εἰ δὲ βούλοιο τῶν φίλων τινὰ προτρέψασθαι, ὁπότε ἀποδημοίης, ἐπιμελεῖσθαι τῶν σῶν, τί ἂν ποιοίης; Δῆλον, ὅτι πρότερος ἂν ἐγχειροίην ἐπιμελεῖσθαι τῶν ἐκείνου, ὁπότε ἀποδημοίη.

§ 13. Εἰ δὲ βούλοιο ξένον ποιῆσαι ὑποδέχεσθαι σεαυτόν, ὁπότε ἔλθοις εἰς τὴν ἐκείνου, τί ἂν ποιοίης; Δῆλον, ὅτι καὶ τοῦτον πρότερος ὑποδεχοίμην ἄν, ὁπότε ἔλθοι Ἀθήναζε· καὶ εἴ γε βουλοίμην αὐτὸν προθυμεῖσθαι διαπράττειν μοι ἐφ' ἃ ἥκοιμι, δῆλον, ὅτι καὶ τοῦτο δέοι ἂν πρότερον αὐτὸν ἐκείνῳ ποιεῖν.

§ 14. Πάντ' ἄρα σύ γε τὰ ἐν ἀνθρώποις φίλτρα ἐπιστάμενος πάλαι ἀπεκρύπτου· ἢ ὀκνεῖς, ἔφη, ἄρξαι, μὴ αἰσχρὸς φανῇς, ἐὰν πρότερος τὸν ἀδελφὸν εὖ ποιῇς; καὶ μὴν πλείστου γε δοκεῖ ἀνὴρ ἐπαίνου ἄξιος εἶναι, ὃς ἂν φθάνῃ τοὺς μὲν πολεμίους κακῶς ποιῶν, τοὺς δὲ φίλους εὐεργετῶν· εἰ μὲν οὖν ἐδόκει μοι Χαιρεφῶν ἡγεμονικώτερος εἶναι σοῦ πρὸς τὴν φιλίαν ταύτην, ἐκεῖνον ἂν ἐπειρώμην πείθειν πρότερον ἐγχειρεῖν τῷ σὲ φίλον ποιεῖσθαι· νῦν δέ μοι σὺ δοκεῖς ἡγούμενος μᾶλλον ἂν ἐξεργάζεσθαι τοῦτο.

§ 15. Καὶ ὁ Χαιρεκράτης εἶπεν· Ἄτοπα λέγεις, ὦ Σώκρατες, καὶ οὐδαμῶς πρὸς σοῦ, ὅς γε κελεύεις ἐμὲ νεώτερον ὄντα καθηγεῖσθαι· καίτοι τούτου γε παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις τἀναντία νομίζεται, τὸν πρεσβύτερον ἡγεῖσθαι παντὸς καὶ λόγου καὶ ἔργου.

§ 16. Πῶς; ἔφη ὁ Σωκράτης· οὐ γὰρ καὶ ὁδοῦ παραχωρῆσαι τὸν νεώτερον πρεσβυτέρῳ συντυγχάνοντι πανταχοῦ νομίζεται καὶ καθήμενον ὑπαναστῆναι καὶ κοίτῃ μαλακῇ τιμῆσαι καὶ λόγων ὑπεῖξαι; ὠγαθέ, μὴ ὄκνει, ἔφη, ἀλλ' ἐγχείρει τὸν ἄνδρα καταπραΰνειν, καὶ πάνυ ταχύ σοι ὑπακούσεται· οὐχ ὁρᾷς, ὡς φιλότιμός ἐστι καὶ ἐλευθέριος; τὰ μὲν γὰρ πονηρὰ ἀνθρώπια οὐκ ἂν ἄλλως μᾶλλον ἕλοις, ἢ εἰ δοίης τι, τοὺς δὲ καλοὺς κἀγαθοὺς ἀνθρώπους προσφιλῶς χρώμενος μάλιστ' ἂν κατεργάσαιο.

§ 17. Καὶ ὁ Χαιρεκράτης εἶπεν· Ἐὰν οὖν, ἐμοῦ ταῦτα ποιοῦντος, ἐκεῖνος μηδὲν βελτίων γίγνηται; Τί γὰρ ἄλλο, ἔφη ὁ Σωκράτης, ἢ κινδυνεύσεις ἐπιδεῖξαι σὺ μὲν χρηστός τε καὶ φιλάδελφος εἶναι, ἐκεῖνος δὲ φαῦλός τε καὶ οὐκ ἄξιος εὐεργεσίας; ἀλλ' οὐδὲν οἶμαι τούτων ἔσεσθαι· νομίζω γὰρ αὐτόν, ἐπειδὰν αἴσθηταί σε προκαλούμενον ἑαυτὸν εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦτον, πάνυ φιλονεικήσειν, ὅπως περιγένηταί σου καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ εὖ ποιῶν.

§ 18. Νῦν μὲν γὰρ οὕτως, ἔφη, διάκεισθον, ὥσπερ εἰ τὼ χεῖρε, ἃς ὁ θεὸς ἐπὶ τῷ συλλαμβάνειν ἀλλήλοιν ἐποίησεν, ἀφεμένω τούτου τράποιντο πρὸς τὸ διακωλύειν ἀλλήλω, ἢ εἰ τὼ πόδε θείᾳ μοίρᾳ πεποιημένω πρὸς τὸ συνεργεῖν ἀλλήλοιν ἀμελήσαντε τούτου ἐμποδίζοιεν ἀλλήλω.

§ 19. Οὐκ ἂν πολλὴ ἀμαθία εἴη καὶ κακοδαιμονία τοῖς ἐπ' ὠφελείᾳ πεποιημένοις ἐπὶ βλάβῃ χρῆσθαι; καὶ μὴν ἀδελφώ γε, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, ὁ θεὸς ἐποίησεν ἐπὶ μείζονι ὠφελείᾳ ἀλλήλοιν ἢ χεῖρέ τε καὶ πόδε καὶ ὀφθαλμὼ καὶ τἆλλα, ὅσα ἀδελφὰ ἔφυσεν ἀνθρώποις. Χεῖρες μὲν γάρ, εἰ δέοι αὐτὰς τὰ πλέον ὀργυιᾶς διέχοντα ἅμα ποιῆσαι, οὐκ ἂν δύναιντο, πόδες δὲ οὐδ' ἂν ἐπὶ τὰ ὀργυιὰν διέχοντα ἔλθοιεν ἅμα, ὀφθαλμοὶ δέ, οἱ δοκοῦντες ἐπὶ πλεῖστον ἐξικνεῖσθαι οὐδ' ἂν τῶν ἔτι ἐγγυτέρω ὄντων τὰ ἔμπροσθεν ἅμα καὶ τὰ ὄπισθεν ἰδεῖν δύναιντο· ἀδελφὼ δέ, φίλω ὄντε, καὶ πολὺ διεστῶτε πράττετον ἅμα καὶ ἐπ' ὠφελείᾳ ἀλλήλοιν.

. . . .

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄.

§ 1. Καὶ μὴν τὰς ἀπορίας γε τῶν φίλων τὰς μὲν δι' ἄγνοιαν ἐπειρᾶτο γνώμῃ ἀκεῖσθαι, τὰς δὲ δι' ἔνδειαν διδάσκων κατὰ δύναμιν ἀλλήλοις ἐπαρκεῖν. 'Ερῶ δὲ καὶ ἐν τούτοις ἃ σύνοιδα αὐτῷ. 'Αρίσταρχον γάρ ποτε ὁρῶν σκυθρωπῶς ἔχοντα, Ἔοικας, ἔφη, ὦ 'Αρίσταρχε, βαρέως φέρειν τι· χρὴ δὲ τοῦ βάρους μεταδιδόναι τοῖς φίλοις· ἴσως γὰρ ἄν τί σε καὶ ἡμεῖς κουφίσαιμεν.

§ 2. Καὶ ὁ 'Αρίσταρχος, 'Αλλὰ μήν, ἔφη, ὦ Σώκρατες, ἐν πολλῇ γέ εἰμι ἀπορίᾳ. 'Επεὶ γὰρ ἐστασίασεν ἡ πόλις, πολλῶν φυγόντων εἰς τὸν Πειραιᾶ, συνεληλύθασιν ὡς ἐμὲ καταλελειμμέναι ἀδελφαί τε καὶ ἀδελφιδαῖ καὶ ἀνεψιαὶ τοσαῦται, ὥστ' εἶναι ἐν τῇ οἰκίᾳ τέσσαρας καὶ δέκα τοὺς ἐλευθέρους· λαμβάνομεν δὲ οὔτε ἐκ τῆς γῆς οὐδέν· οἱ γὰρ ἐναντίοι κρατοῦσιν αὐτῆς· οὔτε ἀπὸ τῶν οἰκιῶν· ὀλιγανθρωπία γὰρ ἐν τῷ ἄστει γέγονε· τὰ ἔπιπλα δὲ οὐδεὶς ὠνεῖται, οὐδὲ δανείσασθαι οὐδαμόθεν ἔστιν ἀργύριον, ἀλλὰ πρότερον ἄν τίς μοι δοκεῖ ἐν τῇ ὁδῷ ζητῶν εὑρεῖν ἢ δανειζόμενος λαβεῖν. Χαλεπὸν μὲν οὖν ἐστιν, ὦ Σώκρατες, τοὺς οἰκείους περιορᾶν ἀπολλυμένους, ἀδύνατον δὲ τοσούτους τρέφειν ἐν τοιούτοις πράγμασιν.

§ 3. 'Ακούσας οὖν ταῦτα ὁ Σωκράτης, Τί ποτέ ἐστιν, ἔφη, ὅτι ὁ Κεράμων μὲν πολλοὺς τρέφων οὐ μόνον ἑαυτῷ τε καὶ τούτοις τὰ ἐπιτήδεια δύναται παρέχειν, ἀλλὰ καὶ περιποιεῖται τοσαῦτα, ὥστε καὶ πλουτεῖν, σὺ δὲ πολλοὺς τρέφων δέδοικας, μὴ δι' ἔνδειαν τῶν ἐπιτηδείων ἅπαντες ἀπόλησθε; Ὅτι νὴ Δί', ἔφη, ὁ μὲν δούλους τρέφει, ἐγὼ δὲ ἐλευθέρους.

§ 4. Καὶ πότερον, ἔφη, τοὺς παρὰ σοὶ ἐλευθέρους οἴει βελτίους εἶναι ἢ τοὺς παρὰ Κεράμωνι δούλους; 'Εγὼ μὲν οἶμαι, ἔφη, τοὺς παρ' ἐμοὶ ἐλευθέρους. Οὔκουν, ἔφη, αἰσχρὸν τὸν μὲν ἀπὸ τῶν πονηροτέρων εὐπορεῖν, σὲ δὲ πολλῷ βελτίους ἔχοντα ἐν ἀπορίᾳ εἶναι; Νὴ Δί', ἔφη· ὁ μὲν γὰρ τεχνίτας τρέφει, ἐγὼ δὲ ἐλευθερίως πεπαιδευμένους.

§ 5. Ἆρ' οὖν, ἔφη, τεχνῖταί εἰσιν οἱ χρήσιμόν τι ποιεῖν ἐπιστάμενοι; Μάλιστά γε, ἔφη. Οὐκοῦν χρήσιμά γ' ἄλφιτα; Σφόδρα γε. Τί δὲ ἄρτοι; Οὐδὲν ἧττον; Τί γάρ; ἔφη, ἱμάτιά τε ἀνδρεῖα καὶ γυναικεῖα καὶ χιτωνίσκοι καὶ χλαμύδες καὶ ἐξωμίδες; Σφόδρα γε, ἔφη, καὶ πάντα ταῦτα χρήσιμα. Ἔπειτα, ἔφη, οἱ παρὰ σοὶ τούτων οὐδὲν ἐπίστανται ποιεῖν; Πάντα μὲν οὖν, ὡς ἐγῷμαι.

§ 6. Εἶτ' οὐκ οἶσθα, ὅτι ἀφ' ἑνὸς μὲν τούτων, ἀλφιτοποιίας, Ναυσικύδης οὐ μόνον ἑαυτόν τε καὶ τοὺς οἰκέτας τρέφει, ἀλλὰ πρὸς τούτοις καὶ ὗς πολλὰς καὶ βοῦς, καὶ περιποιεῖται τοσαῦτα, ὥστε καὶ τῇ πόλει πολλάκις λειτουργεῖν, ἀπὸ δὲ ἀρτοποιίας Κύρηβος τήν τε οἰκίαν πᾶσαν διατρέφει καὶ ζῇ δαψιλῶς, Δημέας δὲ ὁ Κολλυτεὺς ἀπὸ χλαμυδουργίας, Μένων δ' ἀπὸ χλανιδοποιίας, Μεγαρέων δ' οἱ πλεῖστοι ἀπὸ ἐξωμιδοποιίας διατρέφονται; Νὴ Δί', ἔφη· οὗτοι μὲν γὰρ ὠνούμενοι βαρβάρους ἀνθρώπους ἔχουσιν, ὥστ' ἀναγκάζειν ἐργάζεσθαι ἃ καλῶς ἔχει, ἐγὼ δ' ἐλευθέρους τε καὶ συγγενεῖς.

§ 7. Ἔπειτ', ἔφη, ὅτι ἐλεύθεροί τ' εἰσὶ καὶ συγγενεῖς σοι, οἴει χρῆναι μηδὲν αὐτοὺς ποιεῖν ἄλλο ἢ ἐσθίειν καὶ καθεύδειν; πότερον καὶ τῶν ἄλλων ἐλευθέρων τοὺς οὕτω ζῶντας ἄμεινον διάγοντας ὁρᾷς καὶ μᾶλλον εὐδαιμονίζεις ἢ τούς, ἃ ἐπίστανται χρήσιμα πρὸς τὸν βίον, τούτων ἐπιμελομένους; ἢ τὴν μὲν ἀργίαν καὶ τὴν ἀμέλειαν αἰσθάνῃ τοῖς ἀνθρώποις πρός τε τὸ μαθεῖν ἃ προσήκει ἐπίστασθαι καὶ πρὸς τὸ μνημονεύειν ἃ ἂν μάθωσι καὶ πρὸς τὸ ὑγιαίνειν τε καὶ ἰσχύειν τοῖς σώμασι καὶ πρὸς τὸ κτήσασθαί τε καὶ σῴζειν τὰ χρήσιμα πρὸς τὸν βίον ὠφέλιμα ὄντα, τὴν δὲ ἐργασίαν καὶ τὴν ἐπιμέλειαν οὐδὲν χρήσιμα;

§ 8. Ἔμαθον δὲ ἃ φῂς αὐτὰς ἐπίστασθαι πότερον ὡς οὔτε χρήσιμα ὄντα πρὸς τὸν βίον οὔτε ποιήσουσαι αὐτῶν οὐδέν, ἢ τοὐναντίον, ὡς καὶ ἐπιμελησόμεναι τούτων καὶ ὠφεληθησόμεναι ἀπ' αὐτῶν; ποτέρως γὰρ ἂν μᾶλλον ἄνθρωποι σωφρονοῖεν, ἀργοῦντες, ἢ τῶν χρησίμων ἐπιμελόμενοι; ποτέρως δ' ἂν δικαιότεροι εἶεν, εἰ ἐργάζοιντο, ἢ εἰ ἀργοῦντες βουλεύοιντο περὶ τῶν ἐπιτηδείων;

§ 9. Ἀλλὰ καὶ νῦν μέν, ὡς ἐγῷμαι, οὔτε σὺ ἐκείνας φιλεῖς οὔτε ἐκεῖναι σέ, σὺ μὲν ἡγούμενος αὐτὰς ἐπιζημίους εἶναι σεαυτῷ, ἐκεῖναι δὲ σὲ ὁρῶσαι ἀχθόμενον ἐφ' ἑαυταῖς. Ἐκ δὲ τούτων κίνδυνος μείζω τε ἀπέχθειαν γίγνεσθαι καὶ τὴν προγεγονυῖαν χάριν μειοῦσθαι. Ἐὰν δὲ προστατήσῃς, ὅπως ἐνεργοὶ ὦσι, σὺ μὲν ἐκείνας φιλήσεις ὁρῶν ὠφελίμους σεαυτῷ οὔσας, ἐκεῖναι δὲ σὲ ἀγαπήσουσιν αἰσθόμεναι χαίροντα αὐταῖς, τῶν δὲ προγεγονυιῶν εὐεργεσιῶν ἥδιον μεμνημένοι τὴν ἀπ' ἐκείνων χάριν αὐξήσετε καὶ ἐκ τούτων φιλικώτερόν τε καὶ οἰκειότερον ἀλλήλοις ἕξετε.

§ 10. Εἰ μὲν τοίνυν αἰσχρόν τι ἔμελλον ἐργάσεσθαι, θάνατον ἀντ' αὐτοῦ προαιρετέον ἦν· νῦν δὲ ἃ μὲν δοκεῖ κάλλιστα καὶ πρεπωδέστατα γυναιξὶν εἶναι ἐπίστανται, ὡς ἔοικε· πάντες δὲ ἃ ἐπίστανται ῥᾷστά τε καὶ τάχιστα καὶ κάλλιστα καὶ ἥδιστα ἐργάζονται. Μὴ οὖν ὄκνει, ἔφη, ταῦτα εἰσηγεῖσθαι αὐταῖς, ἃ σοί τε λυσιτελήσει κἀκείναις, καί, ὡς εἰκός, ἡδέως ὑπακούσονται.

§ 11. Ἀλλά, νὴ τοὺς θεούς, ἔφη ὁ Ἀρίσταρχος, οὕτω μοι δοκεῖς καλῶς λέγειν, ὦ Σώκρατες, ὥστε πρόσθεν μὲν οὐ προσιέμην δανείσασθαι, εἰδώς, ὅτι ἀναλώσας ὃ ἂν λάβω οὐχ ἕξω ἀποδοῦναι, νῦν δέ μοι δοκῶ εἰς ἔργων ἀφορμὴν ὑπομενεῖν αὐτὸ ποιῆσαι.

§ 12. Ἐκ τούτων δὲ ἐπορίσθη μὲν ἀφορμή, ἐωνήθη δὲ ἔρια· καὶ ἐργαζόμεναι μὲν ἠρίστων, ἐργασάμεναι δὲ ἐδείπνουν, ἱλαραὶ δὲ ἀντὶ σκυθρωπῶν ἦσαν· καὶ ἀντὶ ὑφορωμένων ἑαυτοὺς ἡδέως ἀλλήλους ἑώρων, καὶ αἱ μὲν ὡς κηδεμόνα ἐφίλουν, ὁ δὲ ὡς ὠφελίμους ἠγάπα. Τέλος δὲ ἐλθὼν πρὸς τὸν Σωκράτην χαίρων διηγεῖτο ταῦτά τε καὶ ὅτι αἰτιῶνται αὐτὸν μόνον τῶν ἐν τῇ οἰκίᾳ ἀργὸν ἐσθίειν.

§ 13. Καὶ ὁ Σωκράτης ἔφη· Εἶτα οὐ λέγεις αὐταῖς τὸν τοῦ κυνὸς λόγον; φασὶ γάρ, ὅτε φωνήεντα ἦν τὰ ζῷα, τὴν ὄϊν πρὸς τὸν δεσπότην εἰπεῖν· Θαυμαστὸν ποιεῖς, ὃς ἡμῖν μὲν ταῖς καὶ ἔριά σοι καὶ ἄρνας καὶ τυρὸν παρεχούσαις οὐδὲν δίδως, ὅτι ἂν μὴ ἐκ τῆς γῆς λάβωμεν, τῷ δὲ κυνί, ὃς οὐδὲν τοιοῦτό σοι παρέχει, μεταδίδως οὗπερ αὐτὸς ἔχεις σίτου.

§ 14. Τὸν κύνα οὖν ἀκούσαντα εἰπεῖν· Ναὶ μὰ Δία· ἐγὼ γάρ εἰμι ὁ καὶ ὑμᾶς αὐτὰς σώζων, ὥστε μήτε ὑπ' ἀνθρώπων κλέπτεσθαι μήτε ὑπὸ λύκων ἁρπάζεσθαι, ἐπεὶ ὑμεῖς γε, εἰ μὴ ἐγὼ προφυλάττοιμι ὑμᾶς, οὐδ' ἂν νέμεσθαι δύναισθε, φοβούμεναι, μὴ ἀπόλησθε. Οὕτω δὴ λέγεται καὶ τὰ πρόβατα συγχωρῆσαι τὸν κύνα προτιμᾶσθαι. Καὶ σὺ οὖν ἐκείναις λέγε, ὅτι ἀντὶ κυνὸς εἶ φύλαξ καὶ ἐπιμελητὴς καὶ διὰ σὲ οὐδ' ὑφ' ἑνὸς ἀδικούμεναι ἀσφαλῶς τε καὶ ἡδέως ἐργαζόμεναι ζῶσιν.

ΒΙΒΛΙΟΝ Γ΄.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ΄.

§ 1. Γλαύκωνα δὲ τὸν Ἀρίστωνος, ὅτ' ἐπεχείρει δημηγορεῖν, ἐπιθυμῶν προστατεύειν τῆς πόλεως οὐδέπω εἴκοσιν ἔτη γεγονώς, τῶν ἄλλων οἰκείων τε καὶ φίλων οὐδεὶς ἐδύνατο παῦσαι ἑλκόμενόν τε ἀπὸ τοῦ βήματος καὶ καταγέλαστον ὄντα· Σωκράτης δὲ εὔνους ὢν αὐτῷ διά τε Χαρμίδην τὸν Γλαύκωνος καὶ διὰ Πλάτωνα μόνος ἔπαυσεν.

§ 2. Ἐντυχὼν γὰρ αὐτῷ πρῶτον μὲν εἰς τὸ ἐθελῆσαι ἀκούειν τοιάδε λέξας κατέσχεν· Ὦ Γλαύκων, ἔφη, προστατεύειν ἡμῖν διανενόησαι τῆς πόλεως; Ἔγωγ', ἔφη, ὦ Σώκρατες. Νὴ Δί', ἔφη, καλὸν γάρ, εἴπερ τι καὶ ἄλλο τῶν ἐν ἀνθρώποις. Δῆλον γάρ, ὅτι, ἐὰν τοῦτο διαπράξῃ, δυνατὸς μὲν ἔσῃ αὐτὸς τυγχάνειν ὅτου ἂν ἐπιθυμῇς, ἱκανὸς δὲ τοὺς φίλους ὠφελεῖν, ἐπαρεῖς δὲ τὸν πατρῷον οἶκον, αὐξήσεις δὲ τὴν πατρίδα, ὀνομαστὸς δ' ἔσῃ πρῶτον μὲν ἐν τῇ πόλει, ἔπειτα ἐν τῇ Ἑλλάδι, ἴσως δὲ ὥσπερ Θεμιστοκλῆς καὶ ἐν τοῖς βαρβάροις· ὅπου δ' ἂν ᾖς, πανταχοῦ περίβλεπτος ἔσῃ.

§ 3. Ταῦτ' οὖν ἀκούων ὁ Γλαύκων ἐμεγαλύνετο καὶ ἡδέως παρέμενε. Μετὰ δὲ ταῦτα ὁ Σωκράτης, Οὐκοῦν, ἔφη, τοῦτο μέν, ὦ Γλαύκων, δῆλον, ὅτι, εἴπερ τιμᾶσθαι βούλει, ὠφελητέα σοι ἡ πόλις ἐστίν; Πάνυ μὲν οὖν, ἔφη. Πρὸς θεῶν, ἔφη, μὴ τοίνυν ἀποκρύψῃ, ἀλλ' εἰπὸν ἡμῖν, ἐκ τίνος ἄρξῃ τὴν πόλιν εὐεργετεῖν.

§ 4. Ἐπεὶ δὲ ὁ Γλαύκων διεσιώπησεν, ὡς ἂν τότε σκοπῶν, ὁπόθεν ἄρχοιτο, Ἆρ', ἔφη ὁ Σωκράτης, ὥσπερ, φίλου οἶκον εἰ αὐξῆσαι

βούλοιο, πλουσιώτερον αὐτὸν ἐπιχειροίης ἂν ποιεῖν, οὕτω καὶ τὴν πόλιν πειράσῃ πλουσιωτέραν ποιῆσαι; Πάνυ μὲν οὖν, ἔφη.

§ 5. Οὐκοῦν πλουσιωτέρα γ' ἂν εἴη προσόδων αὐτῇ πλειόνων γενομένων; Εἰκὸς γοῦν, ἔφη. Λέξον δή, ἔφη, ἐκ τίνων νῦν αἱ πρόσοδοι τῇ πόλει καὶ πόσαι τινές εἰσι; δῆλον γάρ, ὅτι ἔσκεψαι, ἵνα, εἰ μέν τινες αὐτῶν ἐνδεῶς ἔχουσιν, ἐκπληρώσῃς, εἰ δὲ παραλείπονται, προσπορίσῃς. Ἀλλὰ μὰ Δί', ἔφη ὁ Γλαύκων, ταῦτά γε οὐκ ἐπέσκεμμαι.

§ 6. Ἀλλ' εἰ τοῦτο, ἔφη, παρέλιπες, τάς γε δαπάνας τῆς πόλεως ἡμῖν εἰπέ· δῆλον γάρ, ὅτι καὶ τούτων τὰς περιττὰς ἀφαιρεῖν διανοῇ. Ἀλλὰ μὰ τὸν Δί', ἔφη, οὐδὲ πρὸς ταῦτά πω ἐσχόλασα. Οὐκοῦν, ἔφη, τὸ μὲν πλουσιωτέραν τὴν πόλιν ποιεῖν ἀναβαλούμεθα· πῶς γὰρ οἷόν τε μὴ εἰδότα γε τὰ ἀναλώματα καὶ τὰς προσόδους ἐπιμεληθῆναι τούτων;

§ 7. Ἀλλ', ὦ Σώκρατες, ἔφη ὁ Γλαύκων, δυνατόν ἐστι καὶ ἀπὸ πολεμίων τὴν πόλιν πλουτίζειν. Νὴ Δία σφόδρα γ', ἔφη ὁ Σωκράτης, ἐάν τις αὐτῶν κρείττων ᾖ· ἥττων δὲ ὢν καὶ τὰ ὄντα προσαποβάλοι ἄν. Ἀληθῆ λέγεις, ἔφη.

§ 8. Οὐκοῦν, ἔφη, τόν γε βουλευσόμενον, πρὸς οὕστινας δεῖ πολεμεῖν, τήν τε τῆς πόλεως δύναμιν καὶ τὴν τῶν ἐναντίων εἰδέναι δεῖ, ἵνα, ἐὰν μὲν ἡ τῆς πόλεως κρείττων ᾖ, συμβουλεύῃ ἐπιχειρεῖν τῷ πολέμῳ, ἐὰν δὲ ἥττων τῶν ἐναντίων, εὐλαβεῖσθαι πείθῃ.

§ 9. Ὀρθῶς λέγεις, ἔφη. Πρῶτον μὲν τοίνυν, ἔφη, λέξον ἡμῖν τῆς πόλεως τήν τε πεζικὴν καὶ τὴν ναυτικὴν δύναμιν, εἶτα τὴν τῶν ἐναντίων. Ἀλλὰ μὰ τὸν Δί', ἔφη, οὐκ ἂν ἔχοιμί σοι οὕτως γε ἀπὸ στόματος εἰπεῖν. Ἀλλ', εἰ γέγραπταί σοι, ἔνεγκε, ἔφη· πάνυ γὰρ ἡδέως ἂν τοῦτο ἀκούσαιμι.

§ 10. Ἀλλὰ μὰ τὸν Δί', ἔφη, οὐδὲ γέγραπταί μοί πω. Οὐκοῦν, ἔφη, καὶ περὶ πολέμου συμβουλεύειν τήν γε πρώτην ἐπισχήσομεν· ἴσως γὰρ καὶ διὰ τὸ μέγεθος αὐτῶν ἄρτι ἀρχόμενος τῆς προστατείας οὔπω ἐξήτακας. Ἀλλά τοι περί γε φυλακῆς τῆς χώρας οἶδ' ὅτι ἤδη

σοι μεμέληκε, καὶ οἶσθα, ὁπόσαι γε φυλακαὶ ἐπίκαιροί εἰσι καὶ ὁπόσαι μή, καὶ ὁπόσοι τε φρουροὶ ἱκανοί εἰσι καὶ ὁπόσοι μή εἰσι· καὶ τὰς μὲν ἐπικαίρους φυλακὰς συμβουλεύσεις μείζονας ποιεῖν, τὰς δὲ περιττὰς ἀφαιρεῖν.

§ 11. Νὴ Δί', ἔφη ὁ Γλαύκων, ἁπάσας μὲν οὖν ἔγωγε, ἕνεκά γε τοῦ οὕτως αὐτὰς φυλάττεσθαι, ὥστε κλέπτεσθαι τὰ ἐκ τῆς χώρας. Ἐὰν δέ τις ἀφέλῃ γ', ἔφη, τὰς φυλακάς, οὐκ οἴει καὶ ἁρπάζειν ἐξουσίαν ἔσεσθαι τῷ βουλομένῳ; ἀτάρ, ἔφη, πότερον ἐλθὼν αὐτὸς ἐξήτακας τοῦτο, ἢ πῶς οἶσθα, ὅτι κακῶς φυλάττονται; Εἰκάζω, ἔφη. Οὐκοῦν, ἔφη, καὶ περὶ τούτων, ὅταν μηκέτι εἰκάζωμεν, ἀλλ' ἤδη εἰδῶμεν, τότε συμβουλεύσομεν; Ἴσως, ἔφη ὁ Γλαύκων, βέλτιον.

§ 12. Εἴς γε μήν, ἔφη, τἀργύρεια οἶδ' ὅτι οὐκ ἀφῖξαι, ὥστ' ἔχειν εἰπεῖν, διότι νῦν ἐλάττω ἢ πρόσθεν προσέρχεται αὐτόθεν. Οὐ γὰρ οὖν ἐλήλυθα, ἔφη. Καὶ γὰρ νὴ Δί', ἔφη ὁ Σωκράτης, λέγεται βαρὺ τὸ χωρίον εἶναι, ὥστε, ὅταν περὶ τούτου δέῃ συμβουλεύειν, αὕτη σοι ἡ πρόφασις ἀρκέσει. Σκώπτομαι, ἔφη ὁ Γλαύκων.

§ 13. Ἀλλ' ἐκείνου γέ τοι, ἔφη, οἶδ' ὅτι οὐκ ἠμέληκας, ἀλλ' ἔσκεψαι, πόσον χρόνον ἱκανός ἐστιν ὁ ἐκ τῆς χώρας γιγνόμενος σῖτος διατρέφειν τὴν πόλιν, καὶ πόσου εἰς τὸν ἐνιαυτὸν προσδέεται, ἵνα μὴ τοῦτό γε λάθῃ σέ ποτε ἡ πόλις ἐνδεὴς γενομένη, ἀλλ' εἰδὼς ἔχῃς ὑπὲρ τῶν ἀναγκαίων συμβουλεύων τῇ πόλει βοηθεῖν τε καὶ σώζειν αὐτήν. Λέγεις, ἔφη ὁ Γλαύκων, παμμέγεθες πρᾶγμα, εἴγε καὶ τῶν τοιούτων ἐπιμελεῖσθαι δεήσει.

§ 14. Ἀλλὰ μέντοι, ἔφη ὁ Σωκράτης, οὐδ' ἂν τὸν ἑαυτοῦ ποτε οἶκον καλῶς τις οἰκήσειεν, εἰ μὴ πάντα μὲν εἴσεται, ὧν προσδέεται, πάντων δὲ ἐπιμελόμενος ἐκπληρώσει· ἀλλ' ἐπεὶ ἡ μὲν πόλις ἐκ πλειόνων ἢ μυρίων οἰκιῶν συνέστηκε, χαλεπὸν δέ ἐστιν ἅμα τοσούτων οἴκων ἐπιμελεῖσθαι, πῶς οὐχ ἕνα, τὸν τοῦ θείου, πρῶτον ἐπειράθης αὐξῆσαι; δέεται δέ. Κἂν μὲν τοῦτον δύνῃ, καὶ πλείοσιν ἐπιχειρήσεις· ἕνα δὲ μὴ δυνάμενος ὠφελῆσαι πῶς ἂν πολλούς γε δυνηθείης; ὥσπερ εἴ τις ἓν τάλαντον μὴ δύναιτο φέρειν, πῶς οὐ φανερόν, ὅτι πλείω γε φέρειν οὐδ' ἐπιχειρητέον αὐτῷ;

§ 15. Ἀλλ' ἔγωγ', ἔφη ὁ Γλαύκων, ὠφελοίην ἂν τὸν τοῦ θείου οἶκον, εἴ μοι ἐθέλοι πείθεσθαι. Εἶτα, ἔφη ὁ Σωκράτης, τὸν θεῖον οὐ δυνάμενος πείθειν Ἀθηναίους πάντας μετὰ τοῦ θείου νομίζεις δυνήσεσθαι ποιῆσαι πείθεσθαί σοι;

§ 16. Φυλάττου, ἔφη, ὦ Γλαύκων, ὅπως μὴ τοῦ εὐδοξεῖν ἐπιθυμῶν εἰς τοὐναντίον ἔλθῃς· ἢ οὐχ ὁρᾷς, ὡς σφαλερόν ἐστι τὸ ἃ μὴ οἶδέ τις, ταῦτα ἢ λέγειν ἢ πράττειν; ἐνθυμοῦ δὲ τῶν ἄλλων, ὅσους οἶσθα τοιούτους, οἷοι φαίνονται καὶ λέγοντες ἃ μὴ ἴσασι καὶ πράττοντες, πότερά σοι δοκοῦσιν ἐπὶ τοῖς τοιούτοις ἐπαίνου μᾶλλον ἢ ψόγου τυγχάνειν καὶ πότερον θαυμάζεσθαι μᾶλλον ἢ καταφρονεῖσθαι.

§ 17. Ἐνθυμοῦ δὲ καὶ τῶν εἰδότων ὅ τί τε λέγουσι καὶ ὅ τι ποιοῦσι, καί, ὡς ἐγὼ νομίζω, εὑρήσεις ἐν πᾶσιν ἔργοις τοὺς μὲν εὐδοκιμοῦντάς τε καὶ θαυμαζομένους ἐκ τῶν μάλιστα ἐπισταμένων ὄντας, τοὺς δὲ κακοδοξοῦντάς τε καὶ καταφρονουμένους ἐκ τῶν ἀμαθεστάτων.

§ 18. Εἰ οὖν ἐπιθυμεῖς εὐδοκιμεῖν τε καὶ θαυμάζεσθαι ἐν τῇ πόλει, πειρῶ κατεργάσασθαι ὡς μάλιστα τὸ εἰδέναι ἃ βούλει πράττειν· ἐὰν γὰρ τούτῳ διενέγκας τῶν ἄλλων ἐπιχειρῇς τὰ τῆς πόλεως πράττειν, οὐκ ἂν θαυμάσαιμι, εἰ πάνυ ῥᾳδίως τύχοις ὧν ἐπιθυμεῖς.

. . . .

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

§ 1. Ἐπιγένην δὲ τῶν ξυνόντων τινά, νέον τε ὄντα καὶ τὸ σῶμα κακῶς ἔχοντα, ἰδών, Ὡς ἰδιωτικῶς, ἔφη, τὸ σῶμα ἔχεις, ὦ Ἐπίγενες. Καὶ ὅς, Ἰδιώτης γάρ, ἔφη, εἰμί, ὦ Σώκρατες. Οὐδέν γε μᾶλλον, ἔφη, τῶν ἐν Ὀλυμπίᾳ μελλόντων ἀγωνίζεσθαι· ἢ δοκεῖ σοι μικρὸς εἶναι ὁ περὶ τῆς ψυχῆς πρὸς τοὺς πολεμίους ἀγών, ὃν Ἀθηναῖοι θήσουσιν, ὅταν τύχωσι;

§ 2. Καὶ μὴν οὐκ ὀλίγοι μὲν διὰ τὴν τοῦ σώματος καχεξίαν ἀποθνήσκουσί τε ἐν τοῖς πολεμικοῖς κινδύνοις καὶ αἰσχρῶς σώζονται, πολλοὶ δὲ δι' αὐτὸ τοῦτο ζῶντές τε ἁλίσκονται καὶ ἁλόντες ἤτοι

δουλεύουσι τὸν λοιπὸν βίον, ἐὰν οὕτω τύχωσι, τὴν χαλεπωτάτην δουλείαν, ἢ εἰς τὰς ἀνάγκας τὰς ἀλγεινοτάτας ἐμπεσόντες καὶ ἐκτίσαντες ἐνίοτε πλείω τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῖς τὸν λοιπὸν βίον ἐνδεεῖς τῶν ἀναγκαίων ὄντες καὶ κακοπαθοῦντες διαζῶσι, πολλοὶ δὲ δόξαν αἰσχρὰν κτῶνται διὰ τὴν τοῦ σώματος ἀδυναμίαν δοκοῦντες ἀποδειλιᾶν.

§ 3. Ἢ καταφρονεῖς τῶν ἐπιτιμίων τῆς καχεξίας τούτων καὶ ῥᾳδίως ἂν οἴει φέρειν τὰ τοιαῦτα; καὶ μὴν οἶμαί γε πολλῷ ῥᾴω καὶ ἡδίω τούτων εἶναι ἃ δεῖ ὑπομένειν τὸν ἐπιμελόμενον τῆς τοῦ σώματος εὐεξίας· ἢ ὑγιεινότερόν τε καὶ εἰς τἆλλα χρησιμώτερον νομίζεις εἶναι τὴν καχεξίαν τῆς εὐεξίας; ἢ τῶν διὰ τὴν εὐεξίαν γιγνομένων καταφρονεῖς;

§ 4. Καὶ μὴν πάντα γε τἀναντία συμβαίνει τοῖς εὖ τὰ σώματα ἔχουσιν ἢ τοῖς κακῶς· καὶ γὰρ ὑγιαίνουσιν οἱ τὰ σώματα εὖ ἔχοντες καὶ ἰσχύουσι, καὶ πολλοὶ μὲν διὰ τοῦτο ἐκ τῶν πολεμικῶν ἀγώνων σώζονταί τε εὐσχημόνως καὶ τὰ δεινὰ πάντα διαφεύγουσι, πολλοὶ δὲ φίλοις τε βοηθοῦσι καὶ τὴν πατρίδα εὐεργετοῦσι καὶ διὰ ταῦτα χάριτός τε ἀξιοῦνται καὶ δόξαν μεγάλην κτῶνται καὶ τιμῶν καλλίστων τυγχάνουσι καὶ διὰ ταῦτα τόν τε λοιπὸν βίον ἥδιον καὶ κάλλιον διαζῶσι καὶ τοῖς ἑαυτῶν παισὶ καλλίους ἀφορμὰς εἰς τὸν βίον καταλείπουσιν.

§ 5. Οὔτοι χρή, ὅτι ἡ πόλις οὐκ ἀσκεῖ δημοσίᾳ τὰ πρὸς τὸν πόλεμον, διὰ τοῦτο καὶ ἰδίᾳ ἀμελεῖν, ἀλλὰ μηδὲν ἧττον ἐπιμελεῖσθαι. Εὖ γὰρ ἴσθι, ὅτι οὐδὲ ἐν ἄλλῳ οὐδενὶ ἀγῶνι οὐδὲ ἐν πράξει οὐδεμιᾷ μεῖον ἕξεις διὰ τὸ βέλτιον τὸ σῶμα παρεσκευάσθαι. Πρὸς πάντα γάρ, ὅσα πράττουσιν ἄνθρωποι, χρήσιμον τὸ σῶμά ἐστιν· ἐν πάσαις δὲ ταῖς τοῦ σώματος χρείαις πολὺ διαφέρει ὡς βέλτιστα τὸ σῶμα ἔχειν·

§ 6. Ἐπεὶ καὶ ἐν ᾧ δοκεῖς ἐλαχίστην σώματος χρείαν εἶναι, ἐν τῷ διανοεῖσθαι, τίς οὐκ οἶδεν, ὅτι καὶ ἐν τούτῳ πολλοὶ μεγάλα σφάλλονται διὰ τὸ μὴ ὑγιαίνειν τὸ σῶμα; καὶ λήθη δὲ καὶ ἀθυμία καὶ δυσκολία καὶ μανία πολλάκις πολλοῖς διὰ τὴν τοῦ σώματος καχεξίαν εἰς τὴν διάνοιαν ἐμπίπτουσιν οὕτως, ὥστε καὶ τὰς ἐπιστήμας ἐκβάλλειν.

§ 7. Τοῖς δὲ τὰ σώματα εὖ ἔχουσι πολλὴ ἀσφάλεια καὶ οὐδεὶς κίνδυνος διά γε τὴν τοῦ σώματος καχεξίαν τοιοῦτόν τι παθεῖν, εἰκὸς δὲ μᾶλλον πρὸς τὰ ἐναντία τῶν διὰ τὴν καχεξίαν γιγνομένων τὴν εὐεξίαν χρήσιμον εἶναι· καίτοι τῶν γε τοῖς εἰρημένοις ἐναντίων ἕνεκα τί οὐκ ἄν τις νοῦν ἔχων ὑπομείνειεν;

§ 8. Αἰσχρὸν δὲ καὶ τὸ διὰ τὴν ἀμέλειαν γηρᾶναι πρὶν ἰδεῖν ἑαυτόν, ποῖος ἂν κάλλιστος καὶ κράτιστος τῷ σώματι γένοιτο· ταῦτα δὲ οὐκ ἔστιν ἰδεῖν ἀμελοῦντα· οὐ γὰρ ἐθέλει αὐτόματα γίγνεσθαι.

ΒΙΒΛΙΟΝ Δ΄.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

§ 1. Οὕτω δὲ Σωκράτης ἦν ἐν παντὶ πράγματι καὶ πάντα τρόπον ὠφέλιμος, ὥστε τῷ σκοπουμένῳ τοῦτο καὶ μετρίως αἰσθανομένῳ φανερὸν εἶναι, ὅτι οὐδὲν ὠφελιμώτερον ἦν τοῦ Σωκράτει συνεῖναι καὶ μετ' ἐκείνου διατρίβειν ὁπουοῦν καὶ ἐν ὁτῳοῦν πράγματι· ἐπεὶ καὶ τὸ ἐκείνου μεμνῆσθαι μὴ παρόντος οὐ μικρὰ ὠφέλει τοὺς εἰωθότας τε αὐτῷ συνεῖναι καὶ ἀποδεχομένους ἐκεῖνον· καὶ γὰρ παίζων οὐδὲν ἧττον ἢ σπουδάζων ἐλυσιτέλει τοῖς συνδιατρίβουσι.

§ 2. Πολλάκις γὰρ ἔφη μὲν ἄν τινος ἐρᾶν, φανερὸς δ' ἦν οὐ τῶν τὰ σώματα πρὸς ὥραν, ἀλλὰ τῶν τὰς ψυχὰς πρὸς ἀρετὴν εὖ πεφυκότων ἐφιέμενος. Ἐτεκμαίρετο δὲ τὰς ἀγαθὰς φύσεις ἐκ τοῦ ταχύ τε μανθάνειν οἷς προσέχοιεν καὶ μνημονεύειν ἃ μάθοιεν καὶ ἐπιθυμεῖν τῶν μαθημάτων πάντων, δι' ὧν ἔστιν οἰκίαν τε καλῶς οἰκεῖν καὶ πόλιν καὶ τὸ ὅλον ἀνθρώποις τε καὶ τοῖς ἀνθρωπίνοις πράγμασιν εὖ χρῆσθαι· τοὺς γὰρ τοιούτους ἡγεῖτο παιδευθέντας οὐκ ἂν μόνον αὐτούς τε εὐδαίμονας εἶναι καὶ τοὺς ἑαυτῶν οἴκους καλῶς οἰκεῖν, ἀλλὰ καὶ ἄλλους ἀνθρώπους καὶ πόλεις δύνασθαι εὐδαίμονας ποιεῖν.

§ 3. Οὐ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ἐπὶ πάντας ᾔει, ἀλλὰ τοὺς μὲν οἰομένους φύσει ἀγαθοὺς εἶναι, μαθήσεως δὲ καταφρονοῦντας, ἐδίδασκεν, ὅτι αἱ ἄρισται δοκοῦσαι εἶναι φύσεις μάλιστα παιδείας δέονται, ἐπιδεικνύων τῶν τε ἵππων τοὺς εὐφυεστάτους, θυμοειδεῖς τε καὶ σφοδροὺς ὄντας, εἰ μὲν ἐκ νέων δαμασθεῖεν, εὐχρηστοτάτους καὶ ἀρίστους γιγνο-

μένους, εἰ δὲ ἀδάμαστοι γένοιντο, δυσκαθεκτοτάτους καὶ φαυλοτάτους· καὶ τῶν κυνῶν τῶν εὐφυεστάτων, φιλοπόνων τε οὐσῶν καὶ ἐπιθετικῶν τοῖς θηρίοις, τὰς μὲν καλῶς ἀχθείσας ἀρίστας γίγνεσθαι πρὸς τὰς θήρας καὶ χρησιμωτάτας, ἀναγώγους δὲ γιγνομένας ματαίους τε καὶ μανιώδεις καὶ δυσπειθεστάτας.

§ 4. Ὁμοίως δὲ καὶ τῶν ἀνθρώπων τοὺς εὐφυεστάτους, ἐρρωμενεστάτους τε ταῖς ψυχαῖς ὄντας καὶ ἐξεργαστικωτάτους ὧν ἂν ἐγχειρῶσι, παιδευθέντας μὲν καὶ μαθόντας ἃ δεῖ πράττειν ἀρίστους τε καὶ ὠφελιμωτάτους γίγνεσθαι· πλεῖστα γὰρ καὶ μέγιστα ἀγαθὰ ἐργάζεσθαι· ἀπαιδεύτους δὲ καὶ ἀμαθεῖς γενομένους κακίστους τε καὶ βλαβερωτάτους γίγνεσθαι· κρίνειν γὰρ οὐκ ἐπισταμένους ἃ δεῖ πράττειν πολλάκις πονηροῖς ἐπιχειρεῖν πράγμασι, μεγαλείους δὲ καὶ σφοδροὺς ὄντας δυσκαθέκτους τε καὶ δυσαποτρέπτους εἶναι· διὸ πλεῖστα καὶ μέγιστα κακὰ ἐργάζεσθαι.

§ 5. Τοὺς δ' ἐπὶ πλούτῳ μέγα φρονοῦντας καὶ νομίζοντας οὐδὲν προσδεῖσθαι παιδείας, ἐξαρκέσειν δὲ σφίσιν οἰομένους τὸν πλοῦτον πρὸς τὸ διαπράττεσθαί τε ὅ τι ἂν βούλωνται καὶ τιμᾶσθαι ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, ἐφρένου λέγων, ὅτι μωρὸς μὲν εἴη, εἴ τις οἴεται μὴ μαθὼν τά τε ὠφέλιμα καὶ τὰ βλαβερὰ τῶν πραγμάτων διαγνώσεσθαι, μωρὸς δ', εἴ τις μὴ διαγιγνώσκων μὲν ταῦτα, διὰ δὲ τὸν πλοῦτον ὅ τι ἂν βούληταιποριζόμενος οἴεται δυνήσεσθαι τὰ συμφέροντα πράττειν, ἠλίθιος δ', εἴ τις μὴ δυνάμενος τὰ συμφέροντα πράττειν εὖ τε πράττειν οἴεται καὶ τὰ πρὸς τὸν βίον αὐτῷ ἢ καλῶς ἢ ἱκανῶς παρεσκευάσθαι, ἠλίθιος δὲ καί, εἴ τις οἴεται διὰ τὸν πλοῦτον μηδὲ ἐπιστάμενος δόξειν τι ἀγαθὸς εἶναι, ἢ μηδὲν ἀγαθὸς εἶναι δοκῶν εὐδοκιμήσειν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

§ 1. Τοῖς δὲ νομίζουσι παιδείας τε τῆς ἀρίστης τετυχηκέναι καὶ μέγα φρονοῦσιν ἐπὶ σοφίᾳ ὡς προσεφέρετο, νῦν διηγήσομαι. Καταμαθὼν γὰρ Εὐθύδημον τὸν καλὸν γράμματα πολλὰ συνειλεγμένον

ποιητῶν τε καὶ σοφιστῶν τῶν εὐδοκιμωτάτων καὶ ἐκ τούτων ἤδη τε νομίζοντα διαφέρειν τῶν ἡλικιωτῶν ἐν σοφίᾳ καὶ μεγάλας ἐλπίδας ἔχοντα πάντων διοίσειν τῷ δύνασθαι λέγειν τε καὶ πράττειν, πρῶτον μέν, αἰσθανόμενος αὐτὸν διὰ νεότητα οὔπω εἰς τὴν ἀγορὰν εἰσιόντα, εἰ δέ τι βούλοιτο διαπράξασθαι, καθίζοντα εἰς ἡνιοποιεῖόν τι τῶν ἐγγὺς τῆς ἀγορᾶς, εἰς τοῦτο καὶ αὐτὸς ᾔει τῶν μεθ' ἑαυτοῦ τινας ἔχων.

§ 2. Καὶ πρῶτον μὲν πυνθανομένου τινός, πότερον Θεμιστοκλῆς διὰ συνουσίαν τινὸς τῶν σοφῶν ἢ φύσει τοσοῦτον διήνεγκε τῶν πολιτῶν, ὥστε πρὸς ἐκεῖνον ἀποβλέπειν τὴν πόλιν, ὁπότε σπουδαίου ἀνδρὸς δεηθείη, ὁ Σωκράτης βουλόμενος κινεῖν τὸν Εὐθύδημον εὔηθες ἔφη εἶναι τὸ οἴεσθαι τὰς μὲν ὀλίγου ἀξίας τέχνας μὴ γίγνεσθαι σπουδαίους ἄνευ διδασκάλων ἱκανῶν, τὸ δὲ προεστάναι πόλεως, πάντων ἔργων μέγιστον ὄν, ἀπὸ ταὐτομάτου παραγίγνεσθαι τοῖς ἀνθρώποις.

§ 3. Πάλιν δέ ποτε παρόντος τοῦ Εὐθυδήμου, ὁρῶν αὐτὸν ἀποχωροῦντα τῆς συνεδρίας καὶ φυλαττόμενον, μὴ δόξῃ τὸν Σωκράτην θαυμάζειν ἐπὶ σοφίᾳ, Ὅτι μέν, ἔφη, ὦ ἄνδρες, Εὐθύδημος οὑτοσὶ ἐν ἡλικίᾳ γενόμενος, τῆς πόλεως λόγον περί τινος προτιθείσης, οὐκ ἀφέξεται τοῦ συμβουλεύειν, εὔδηλόν ἐστιν ἐξ ὧν ἐπιτηδεύει· δοκεῖ δέ μοι καλὸν προοίμιον τῶν δημηγοριῶν παρασκευάσασθαι φυλαττόμενος, μὴ δόξῃ μανθάνειν τι παρά του. Δῆλον γάρ, ὅτι λέγειν ἀρχόμενος ὧδε προοιμιάσεται·

§ 4. Παρ' οὐδενὸς μὲν πώποτε, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, οὐδὲν ἔμαθον οὐδ' ἀκούων τινὰς εἶναι λέγειν τε καὶ πράττειν ἱκανοὺς ἐζήτησα τούτοις ἐντυχεῖν οὐδ' ἐπεμελήθην τοῦ διδάσκαλόν τινά μοι γενέσθαι τῶν ἐπισταμένων, ἀλλὰ καὶ τἀναντία· διατετέλεκα γὰρ φεύγων οὐ μόνον τὸ μανθάνειν τι παρά τινος, ἀλλὰ καὶ τὸ δόξαι· ὅμως δὲ ὅ τι ἂν ἀπὸ ταὐτομάτου ἐπίῃ μοι, συμβουλεύσω ὑμῖν.

§ 5. Ἁρμόσειε δ' ἂν οὕτω προοιμιάζεσθαι καὶ τοῖς βουλομένοις παρὰ τῆς πόλεως ἰατρικὸν ἔργον λαβεῖν· ἐπιτήδειόν γ' ἂν αὐτοῖς εἴη τοῦ λόγου ἄρχεσθαι ἐντεῦθεν· Παρ' οὐδενὸς μὲν πώποτε, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τὴν ἰατρικὴν τέχνην ἔμαθον οὐδ' ἐζήτησα διδάσκαλον ἐμαυτῷ

γενέσθαι τῶν ἰατρῶν οὐδένα· διατετέλεκα γὰρ φυλαττόμενος οὐ μόνον τὸ μαθεῖν τι παρὰ τῶν ἰατρῶν, ἀλλὰ καὶ τὸ δόξαι μεμαθηκέναι τὴν τέχνην ταύτην· ὅμως δέ μοι τὸ ἰατρικὸν ἔργον δότε· πειράσομαι γὰρ ἐν ὑμῖν ἀποκινδυνεύων μανθάνειν. Πάντες οὖν οἱ παρόντες ἐγέλασαν ἐπὶ τῷ προοιμίῳ.

§ 6. Ἐπεὶ δὲ φανερὸς ἦν ὁ Εὐθύδημος ἤδη μὲν οἷς ὁ Σωκράτης λέγοι προσέχων, ἔτι δὲ φυλαττόμενος αὐτός τι φθέγγεσθαι καὶ νομίζων τῇ σιωπῇ σωφροσύνης δόξαν περιβάλλεσθαι, τότε ὁ Σωκράτης βουλόμενος αὐτὸν παῦσαι τούτου, Θαυμαστὸν γάρ, ἔφη, τί ποτε οἱ βουλόμενοι κιθαρίζειν ἢ αὐλεῖν ἢ ἱππεύειν ἢ ἄλλο τι τῶν τοιούτων ἱκανοὶ γενέσθαι πειρῶνται ὡς συνεχέστατα ποιεῖν ὅ τι ἂν βούλωνται δυνατοὶ γενέσθαι καὶ οὐ καθ' ἑαυτούς, ἀλλὰ παρὰ τοῖς ἀρίστοις δοκοῦσιν εἶναι, πάντα ποιοῦντες καὶ ὑπομένοντες ἕνεκα τοῦ μηδὲν ἄνευ τῆς ἐκείνων γνώμης ποιεῖν, ὡς οὐκ ἂν ἄλλως ἀξιόλογοι γενόμενοι· τῶν δὲ βουλομένων δυνατῶν γενέσθαι λέγειν τε καὶ πράττειν τὰ πολιτικὰ νομίζουσί τινες ἄνευ παρασκευῆς καὶ ἐπιμελείας αὐτόματοι ἐξαίφνης δυνατοὶ ταῦτα ποιεῖν ἔσεσθαι.

§ 7. Καίτοι γε τοσούτῳ ταῦτα ἐκείνων δυσκατεργαστότερα φαίνεται, ὅσῳπερ πλειόνων περὶ ταῦτα πραγματευομένων ἐλάττους οἱ κατεργαζόμενοι γίγνονται· δῆλον οὖν, ὅτι καὶ ἐπιμελείας δέονται πλείονος καὶ ἰσχυροτέρας οἱ τούτων ἐφιέμενοι ἢ οἱ ἐκείνων.

§ 8. Κατ' ἀρχὰς μὲν οὖν, ἀκούοντος Εὐθυδήμου, τοιούτους λόγους ἔλεγε Σωκράτης· ὡς δ' ᾔσθετο αὐτὸν ἑτοιμότερον ὑπομένοντα, ὅτε διαλέγοιτο, καὶ προθυμότερον ἀκούοντα, μόνος ἦλθεν εἰς τὸ ἡνιοποιεῖον· παρακαθεζομένου δ' αὐτῷ τοῦ Εὐθυδήμου, Εἰπέ μοι, ἔφη, ὦ Εὐθύδημε, τῷ ὄντι, ὥσπερ ἐγὼ ἀκούω, πολλὰ γράμματα συνῆχας τῶν λεγομένων σοφῶν ἀνδρῶν γεγονέναι; καὶ ὁ Εὐθύδημος, Νὴ τὸν Δί', ἔφη, ὦ Σώκρατες· καὶ ἔτι γε συνάγω, ἕως ἂν κτήσωμαι ὡς ἂν δύνωμαι πλεῖστα.

§ 9. Νὴ τὴν Ἥραν, ἔφη ὁ Σωκράτης, ἄγαμαί γέ σου, διότι οὐκ ἀργυρίου καὶ χρυσίου προείλου θησαυροὺς κεκτῆσθαι μᾶλλον ἢ σοφίας· δῆλον γάρ, ὅτι νομίζεις ἀργύριον καὶ χρυσίον οὐδὲν βελτίους

ποιεῖν τοὺς ἀνθρώπους, τὰς δὲ τῶν σοφῶν ἀνδρῶν γνώμας ἀρετῇ πλουτίζειν τοὺς κεκτημένους. Καὶ ὁ Εὐθύδημος ἔχαιρεν ἀκούων ταῦτα, νομίζων δοκεῖν τῷ Σωκράτει ὀρθῶς μετιέναι τὴν σοφίαν.

§ 10. Ὁ δὲ καταμαθὼν αὐτὸν ἡσθέντα τῷ ἐπαίνῳ τούτῳ, Τί δὲ δὴ βουλόμενος ἀγαθὸς γενέσθαι, ἔφη, ὦ Εὐθύδημε, συλλέγεις τὰ γράμματα; ἐπεὶ δὲ διεσιώπησεν ὁ Εὐθύδημος σκοπῶν, ὅ τι ἀποκρίναιτο, πάλιν ὁ Σωκράτης, Ἆρα μὴ ἰατρός; ἔφη· πολλὰ γὰρ καὶ ἰατρῶν ἐστι συγγράμματα. Καὶ ὁ Εὐθύδημος, Μὰ Δί', ἔφη, οὐκ ἔγωγε. Ἀλλὰ μὴ ἀρχιτέκτων βούλει γενέσθαι; γνωμονικοῦ γὰρ ἀνδρὸς καὶ τοῦτο δεῖ. Οὔκουν ἔγωγ', ἔφη. Ἀλλὰ μὴ γεωμέτρης ἐπιθυμεῖς, ἔφη, γενέσθαι ἀγαθός, ὥσπερ ὁ Θεόδωρος; Οὐδὲ γεωμέτρης, ἔφη. Ἀλλὰ μὴ ἀστρολόγος, ἔφη, βούλει γενέσθαι; ὡς δὲ καὶ τοῦτο ἠρνεῖτο, Ἀλλὰ μὴ ῥαψῳδός; ἔφη· καὶ γὰρ τὰ Ὁμήρου σέ φασιν ἔπη πάντα κεκτῆσθαι. Μὰ Δί' οὐκ ἔγωγ', ἔφη· τοὺς γάρ τοι ῥαψῳδοὺς οἶδα τὰ μὲν ἔπη ἀκριβοῦντας, αὐτοὺς δὲ πάνυ ἠλιθίους ὄντας.

§ 11. Καὶ ὁ Σωκράτης ἔφη· Οὐ δήπου, ὦ Εὐθύδημε, ταύτης τῆς ἀρετῆς ἐφίεσαι, δι' ἣν ἄνθρωποι πολιτικοὶ γίγνονται καὶ οἰκονομικοὶ καὶ ἄρχειν ἱκανοὶ καὶ ὠφέλιμοι τοῖς τε ἄλλοις ἀνθρώποις καὶ ἑαυτοῖς; καὶ ὁ Εὐθύδημος, Σφόδρα γ', ἔφη, ὦ Σώκρατες, ταύτης τῆς ἀρετῆς δέομαι. Νὴ Δί', ἔφη ὁ Σωκράτης, τῆς καλλίστης ἀρετῆς καὶ μεγίστης ἐφίεσαι τέχνης· ἔστι γὰρ τῶν βασιλέων αὕτη καὶ καλεῖται βασιλική. Ἀτάρ, ἔφη, κατανενόηκας, εἰ οἷόν τ' ἐστὶ μὴ ὄντα δίκαιον ἀγαθὸν ταῦτα γενέσθαι; Καὶ μάλα, ἔφη, καὶ οὐχ οἷόν τέ γε ἄνευ δικαιοσύνης ἀγαθὸν πολίτην γενέσθαι.

§ 12. Τί οὖν; ἔφη, σὺ δὴ τοῦτο κατείργασαι; Οἶμαί γε, ἔφη, ὦ Σώκρατες, οὐδενὸς ἂν ἧττον φανῆναι δίκαιος. Ἆρ' οὖν, ἔφη, τῶν δικαίων ἐστὶν ἔργα, ὥσπερ τῶν τεκτόνων; Ἔστι μέντοι, ἔφη. Ἆρ' οὖν, ἔφη, ὥσπερ οἱ τέκτονες ἔχουσι τὰ ἑαυτῶν ἔργα ἐπιδεῖξαι, οὕτως οἱ δίκαιοι τὰ αὑτῶν ἔχοιεν ἂν διεξηγήσασθαι; Μὴ οὖν, ἔφη ὁ Εὐθύδημος, οὐ δύνωμαι ἐγὼ τὰ τῆς δικαιοσύνης ἔργα ἐξηγήσασθαι; καὶ νὴ Δί' ἔγωγε τὰ τῆς ἀδικίας· ἐπεὶ οὐκ ὀλίγα ἐστὶ καθ' ἑκάστην ἡμέραν τοιαῦτα ὁρᾶν τε καὶ ἀκούειν.

§ 13. Βούλει οὖν, ἔφη ὁ Σωκράτης, γράψωμεν ἐνταυθοῖ μὲν δέλτα, ἐνταυθοῖ δὲ ἄλφα; εἶτα ὅ τι μὲν ἂν δοκῇ ἡμῖν τῆς δικαιοσύνης ἔργον εἶναι πρὸς τὸ δέλτα τιθῶμεν, ὅ τι δ' ἂν τῆς ἀδικίας πρὸς τὸ ἄλφα; Εἴ τί σοι δοκεῖ, ἔφη, προσδεῖν τούτων, ποίει ταῦτα.

§ 14. Καὶ ὁ Σωκράτης γράψας ὥσπερ εἶπεν, Οὐκοῦν, ἔφη, ἔστιν ἐν ἀνθρώποις τὸ ψεύδεσθαι; Ἔστι μέντοι, ἔφη. Ποτέρωσε οὖν, ἔφη, θῶμεν τοῦτο; Δῆλον, ἔφη, ὅτι πρὸς τὴν ἀδικίαν. Οὐκοῦν, ἔφη, καὶ τὸ ἐξαπατᾶν ἔστι; Καὶ μάλα, ἔφη. Τοῦτο οὖν ποτέρωσε θῶμεν; Καὶ τοῦτο δῆλον ὅτι, ἔφη, πρὸς τὴν ἀδικίαν. Τί δέ; τὸ κακουργεῖν; Καὶ τοῦτο, ἔφη. Τὸ δὲ ἀνδραποδίζεσθαι; Καὶ τοῦτο. Πρὸς δὲ τῇ δικαιοσύνῃ οὐδὲν ἡμῖν τούτων κείσεται, ὦ Εὐθύδημε; Δεινὸν γὰρ ἂν εἴη, ἔφη.

§ 15. Τί δ'; ἐάν τις στρατηγὸς αἱρεθεὶς ἄδικόν τε καὶ ἐχθρὰν πόλιν ἐξανδραποδίσηται, φήσομεν τοῦτον ἀδικεῖν; Οὐ δῆτα, ἔφη. Δίκαια δὲ ποιεῖν οὐ φήσομεν; Καὶ μάλα. Τί δ'; ἐὰν ἐξαπατᾷ πολεμῶν αὐτοῖς; Δίκαιον, ἔφη, καὶ τοῦτο. Ἐὰν δὲ κλέπτῃ τε καὶ ἁρπάζῃ τὰ τούτων, οὐ δίκαια ποιήσει; Καὶ μάλα, ἔφη· ἀλλ' ἐγώ σε τὸ πρῶτον ὑπελάμβανον πρὸς τοὺς φίλους μόνον ταῦτα ἐρωτᾶν. Οὔκουν, ἔφη, ὅσα πρὸς τῇ ἀδικίᾳ ἐθήκαμεν, ταῦτα καὶ πρὸς τῇ δικαιοσύνῃ θετέον ἂν εἴη; Ἔοικεν, ἔφη.

§ 16. Βούλει οὖν, ἔφη, ταῦτα οὕτω θέντες διορισώμεθα πάλιν, πρὸς μὲν τοὺς πολεμίους δίκαιον εἶναι τὰ τοιαῦτα ποιεῖν, πρὸς δὲ τοὺς φίλους ἄδικον, ἀλλὰ δεῖν πρός γε τούτους ὡς ἁπλούστατον εἶναι; Πάνυ μὲν οὖν, ἔφη ὁ Εὐθύδημος.

§ 17. Τί οὖν; ἔφη ὁ Σωκράτης, ἐάν τις στρατηγὸς ὁρῶν ἀθύμως ἔχον τὸ στράτευμα ψευσάμενος φήσῃ συμμάχους προσιέναι καὶ τῷ ψεύδει τούτῳ παύσῃ τῆς ἀθυμίας τοὺς στρατιώτας, ποτέρωθι τὴν ἀπάτην ταύτην θήσομεν; Δοκεῖ μοι, ἔφη, πρὸς τὴν δικαιοσύνην. Ἐὰν δέ τις υἱὸν ἑαυτοῦ δεόμενον φαρμακείας καὶ μὴ προσιέμενον φάρμακον ἐξαπατήσας ὡς σιτίον τὸ φάρμακον δῷ καὶ τῷ ψεύδει χρησάμενος οὕτως ὑγιᾶ ποιήσῃ, ταύτην αὖ τὴν ἀπάτην ποῖ θετέον; Δοκεῖ μοι, ἔφη, καὶ ταύτην εἰς τὸ αὐτό. Τί δ'; ἐάν τις, ἐν ἀθυμίᾳ ὄντος φίλου, δείσας, μὴ διαχρήσηται ἑαυτόν, κλέψῃ ἢ ἁρπάσῃ ἢ ξίφος ἢ ἄλλο τι

τοιοῦτον, τοῦτο αὖ πωτέρωθι θετέον; Καὶ τοῦτο νὴ Δί', ἔφη, πρὸς τὴν δικαιοσύνην.

§ 18. Λέγεις, ἔφη, σὺ οὐδὲ πρὸς τοὺς φίλους ἅπαντα δεῖν ἁπλοΐζεσθαι; Μὰ Δί' οὐ δῆτα, ἔφη· ἀλλὰ μετατίθεμαι τὰ εἰρημένα, εἴπερ ἔξεστι. Δεῖ γέ τοι, ἔφη ὁ Σωκράτης, ἐξεῖναι πολὺ μᾶλλον ἢ μὴ ὀρθῶς τιθέναι.

§ 19. Τῶν δὲ δὴ τοὺς φίλους ἐξαπατώντων ἐπὶ βλάβῃ, ἵνα μηδὲ τοῦτο παραλίπωμεν ἄσκεπτον, πότερος ἀδικώτερός ἐστιν, ὁ ἑκὼν ἢ ὁ ἄκων; Ἀλλ', ὦ Σώκρατες, οὐκέτι μὲν ἔγωγε πιστεύω οἷς ἀποκρίνομαι· καὶ γὰρ τὰ πρόσθεν πάντα νῦν ἄλλως ἔχειν δοκεῖ μοι ἢ ὡς ἐγὼ τότε ᾠόμην· ὅμως δὲ εἰρήσθω μοι ἀδικώτερον εἶναι τὸν ἑκόντα ψευδόμενον τοῦ ἄκοντος.

§ 20. Δοκεῖ δέ σοι μάθησις καὶ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου εἶναι, ὥσπερ τῶν γραμμάτων; Ἔμοιγε. Πότερον δὲ γραμματικώτερον κρίνεις, ὃς ἂν ἑκὼν μὴ ὀρθῶς γράφῃ καὶ ἀναγιγνώσκῃ ἢ ὃς ἂν ἄκων; Ὃς ἂν ἑκών, ἔγωγε· δύναιτο γὰρ ἄν, ὁπότε βούλοιτο, καὶ ὀρθῶς αὐτὰ ποιεῖν. Οὔκουν ὁ μὲν ἑκὼν μὴ ὀρθῶς γράφων γραμματικὸς ἂν εἴη, ὁ δὲ ἄκων ἀγράμματος; Πῶς γὰρ οὔ; Τὰ δίκαια δὲ πότερον ὁ ἑκὼν ψευδόμενος καὶ ἐξαπατῶν οἶδεν ἢ ὁ ἄκων; Δῆλον, ὅτι ὁ ἑκών. Οὔκουν γραμματικώτερον μὲν τὸν ἐπιστάμενον γράμματα τοῦ μὴ ἐπισταμένου φῂς εἶναι; Ναί. Δικαιότερον δὲ τὸν ἐπιστάμενον τὰ δίκαια τοῦ μὴ ἐπισταμένου; Φαίνομαι· δοκῶ δέ μοι καὶ ταῦτα οὐκ οἶδ' ὅπως λέγειν.

§ 21. Τί δὲ δή, ὃς ἂν βουλόμενος τἀληθῆ λέγειν μηδέποτε τὰ αὐτὰ περὶ τῶν αὐτῶν λέγῃ, ἀλλ' ὁδόν τε φράζων τὴν αὐτὴν τοτὲ μὲν πρὸς ἕω, τοτὲ δὲ πρὸς ἑσπέραν φράζῃ καὶ λογισμὸν ἀποφαινόμενος τὸν αὐτὸν τοτὲ μὲν πλείω, τοτὲ δ' ἐλάττω ἀποφαίνηται, τί σοι δοκεῖ ὁ τοιοῦτος; Δῆλος νὴ Δί' εἶναι, ὅτι ἃ ᾤετο εἰδέναι οὐκ οἶδεν.

§ 22. Οἶσθα δέ τινας ἀνδραποδώδεις καλουμένους; Ἔγωγε. Πότερον διὰ σοφίαν, ἢ δι' ἀμαθίαν; Δῆλον, ὅτι δι' ἀμαθίαν. Ἆρ' οὖν διὰ τὴν τοῦ χαλκεύειν ἀμαθίαν τοῦ ὀνόματος τούτου τυγχάνουσιν; Οὐ δῆτα. Ἀλλ' ἄρα διὰ τὴν τοῦ τεκταίνεσθαι; Οὐδὲ διὰ ταύτην. Ἀλλὰ διὰ τὴν τοῦ σκυτεύειν; Οὐδὲ δι' ἓν τούτων, ἔφη, ἀλλὰ καὶ

τοὐναντίον· οἱ γὰρ πλεῖστοι τῶν γε τὰ τοιαῦτα ἐπισταμένων ἀνδραποδώδεις εἰσίν. Ἆρ' οὖν τῶν τὰ καλὰ καὶ ἀγαθὰ καὶ δίκαια μὴ εἰδότων τὸ ὄνομα τοῦτ' ἐστίν; Ἔμοιγε δοκεῖ, ἔφη.

§ 23. Οὐκοῦν δεῖ παντὶ τρόπῳ διατειναμένους φεύγειν, ὅπως μὴ ἀνδράποδα ὦμεν. Ἀλλά, νὴ τοὺς θεούς, ἔφη, ὦ Σώκρατες, πάνυ ᾤμην φιλοσοφεῖν φιλοσοφίαν, δι' ἧς ἂν μάλιστα ἐνόμιζον παιδευθῆναι τὰ προσήκοντα ἀνδρὶ καλοκἀγαθίας ὀρεγομένῳ· νῦν δὲ πῶς οἴει με ἀθύμως ἔχειν ὁρῶντα ἐμαυτὸν διὰ μὲν τὰ προπεπονημένα οὐδὲ τὸ ἐρωτώμενον ἀποκρίνεσθαι δυνάμενον ὑπὲρ ὧν μάλιστα χρὴ εἰδέναι, ἄλλην δὲ ὁδὸν οὐδεμίαν ἔχοντα, ἣν ἂν πορευόμενος βελτίων γενοίμην;

§ 24. Καὶ ὁ Σωκράτης, Εἰπέ μοι, ἔφη, ὦ Εὐθύδημε, εἰς Δελφοὺς δὲ ἤδη πώποτε ἀφίκου; Καὶ δίς γε νὴ Δία, ἔφη. Κατέμαθες οὖν πρὸς τῷ ναῷ που γεγραμμένον τὸ Γνῶθι σαυτόν; Ἔγωγε. Πότερον οὖν οὐδέν σοι τοῦ γράμματος ἐμέλησεν, ἢ προσέσχες τε καὶ ἐπεχείρησας σαυτὸν ἐπισκοπεῖν, ὅστις εἴης; Μὰ Δί' οὐ δῆτα, ἔφη· καὶ γὰρ δὴ πάνυ τοῦτό γε ᾤμην εἰδέναι· σχολῇ γὰρ ἂν ἄλλο τι ᾔδειν, εἴγε μηδ' ἐμαυτὸν ἐγίγνωσκον.

§ 25. Πότερα δέ σοι δοκεῖ γιγνώσκειν ἑαυτὸν ὅστις τοὔνομα τὸ ἑαυτοῦ μόνον οἶδεν, ἢ ὅστις, ὥσπερ οἱ τοὺς ἵππους ὠνούμενοι οὐ πρότερον οἴονται γιγνώσκειν ὃν ἂν βούλωνται γνῶναι, πρὶν ἂν ἐπισκέψωνται, πότερον εὐπειθής ἐστιν ἢ δυσπειθής, καὶ πότερον ἰσχυρός ἐστιν ἢ ἀσθενής, καὶ πότερον ταχὺς ἢ βραδύς, καὶ τἆλλα τὰ πρὸς τὴν τοῦ ἵππου χρείαν ἐπιτήδειά τε καὶ ἀνεπιτήδεια ὅπως ἔχει, οὕτως ὁ ἑαυτὸν ἐπισκεψάμενος, ὁποῖός ἐστι πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην χρείαν, ἔγνωκε τὴν αὑτοῦ δύναμιν; Οὕτως ἔμοιγε δοκεῖ, ἔφη, ὁ μὴ εἰδὼς τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν ἀγνοεῖν ἑαυτόν.

§ 26. Ἐκεῖνο δὲ οὐ φανερόν, ἔφη, ὅτι διὰ μὲν τὸ εἰδέναι ἑαυτοὺς πλεῖστα ἀγαθὰ πάσχουσιν ἄνθρωποι, διὰ δὲ τὸ ἐψεῦσθαι ἑαυτῶν πλεῖστα κακά; οἱ μὲν γὰρ εἰδότες ἑαυτοὺς τά τε ἐπιτήδεια ἑαυτοῖς ἴσασι καὶ διαγιγνώσκουσιν ἅ τε δύνανται καὶ ἃ μή· καὶ ἃ μὲν ἐπίστανται πράττοντες πορίζονταί τε ὧν δέονται καὶ εὖ πράττουσιν,

ὧν δὲ μὴ ἐπίστανται ἀπεχόμενοι ἀναμάρτητοι γίγνονται καὶ διαφεύγουσι τὸ κακῶς πράττειν· διὰ τοῦτο δὲ καὶ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους δυνάμενοι δοκιμάζειν καὶ διὰ τῆς τῶν ἄλλων χρείας τά τε ἀγαθὰ πορίζονται καὶ τὰ κακὰ φυλάττονται.

§ 27. Οἱ δὲ μὴ εἰδότες, ἀλλὰ διεψευσμένοι τῆς ἑαυτῶν δυνάμεως πρός τε τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ τἄλλα ἀνθρώπινα πράγματα ὁμοίως διάκεινται· καὶ οὔτε ὧν δέονται ἴσασιν οὔτε ὅ τι πράττουσιν οὔτε οἷς χρῶνται, ἀλλὰ πάντων τούτων διαμαρτάνοντες τῶν τε ἀγαθῶν ἀποτυγχάνουσι καὶ τοῖς κακοῖς περιπίπτουσι.

§ 28. Καὶ οἱ μὲν εἰδότες ὅ τι ποιοῦσιν, ἐπιτυγχάνοντες ὧν πράττουσιν, εὔδοξοί τε καὶ τίμιοι γίγνονται· καὶ οἵ τε ὅμοιοι τούτοις ἡδέως χρῶνται, οἵ τε ἀποτυγχάνοντες τῶν πραγμάτων ἐπιθυμοῦσι τούτους ὑπὲρ αὑτῶν βουλεύεσθαι καὶ προΐστασθαί γε αὑτῶν τούτους καὶ τὰς ἐλπίδας τῶν ἀγαθῶν ἐν τούτοις ἔχουσι καὶ διὰ πάντα ταῦτα πάντων μάλιστα τούτους ἀγαπῶσιν.

§ 29. Οἱ δὲ μὴ εἰδότες ὅ τι ποιοῦσι, κακῶς δὲ αἱρούμενοι καὶ οἷς ἂν ἐπιχειρήσωσιν ἀποτυγχάνοντες οὐ μόνον ἐν αὐτοῖς τούτοις ζημιοῦνταί τε καὶ κολάζονται, ἀλλὰ καὶ ἀδοξοῦσι διὰ ταῦτα καὶ καταγέλαστοι γίγνονται καὶ καταφρονούμενοι καὶ ἀτιμαζόμενοι ζῶσιν. Ὁρᾷς δὲ καὶ τῶν πόλεων ὅτι ὅσαι ἂν ἀγνοήσασαι τὴν ἑαυτῶν δύναμιν κρείττοσι πολεμήσωσιν, αἱ μὲν ἀνάστατοι γίγνονται, αἱ δ' ἐξ ἐλευθέρων δοῦλαι.

§ 30. Καὶ ὁ Εὐθύδημος, Ὡς πάνυ μοι δοκοῦν, ἔφη, ὦ Σώκρατες, περὶ πολλοῦ ποιητέον εἶναι τὸ ἑαυτὸν γιγνώσκειν, οὕτως ἴσθι· ὁπόθεν δὲ χρὴ ἄρξασθαι ἐπισκοπεῖν ἑαυτόν, τοῦτο πρὸς σὲ ἀποβλέπω εἴ μοι ἐθελήσαις ἂν ἐξηγήσασθαι.

§ 31. Οὐκοῦν, ἔφη ὁ Σωκράτης, τὰ μὲν ἀγαθὰ καὶ τὰ κακὰ ὁποῖά ἐστι, πάντως που γιγνώσκεις. Νὴ Δί', ἔφη· εἰ γὰρ μηδὲ ταῦτα οἶδα, καὶ τῶν ἀνδραπόδων φαυλότερος ἂν εἴην. Ἴθι δή, ἔφη, καὶ ἐμοὶ ἐξήγησαι αὐτά. Ἀλλ' οὐ χαλεπόν, ἔφη· πρῶτον μὲν γὰρ αὐτὸ τὸ ὑγιαίνειν ἀγαθὸν εἶναι νομίζω, τὸ δὲ νοσεῖν κακόν, ἔπειτα καὶ τὰ

αἴτια ἑκατέρου αὐτῶν, καὶ ποτὰ καὶ βρωτὰ καὶ ἐπιτηδεύματα, τὰ μὲν πρὸς τὸ ὑγιαίνειν φέροντα ἀγαθά, τὰ δὲ πρὸς τὸ νοσεῖν κακά.

§ 32. Οὔκουν, ἔφη, καὶ τὸ ὑγιαίνειν καὶ τὸ νοσεῖν, ὅταν μὲν ἀγαθοῦ τινος αἴτια γίγνηται, ἀγαθὰ ἂν εἴη, ὅταν δὲ κακοῦ, κακά; Πότε δ' ἄν, ἔφη, τὸ μὲν ὑγιαίνειν κακοῦ αἴτιον γένοιτο, τὸ δὲ νοσεῖν ἀγαθοῦ; Ὅταν νὴ Δί', ἔφη. στρατείας τε αἰσχρᾶς καὶ ναυτιλίας βλαβερᾶς καὶ ἄλλων πολλῶν τοιούτων οἱ μὲν διὰ ῥώμην μετασχόντες ἀπόλωνται, οἱ δὲ δι' ἀσθένειαν ἀπολειφθέντες σωθῶσιν. Ἀληθῆ λέγεις· ἀλλ' ὁρᾷς, ἔφη, ὅτι καὶ τῶν ὠφελίμων οἱ μὲν διὰ ῥώμην μετέχουσιν, οἱ δὲ δι' ἀσθένειαν ἀπολείπονται. Ταῦτα οὖν, ἔφη, ποτὲ μὲν ὠφελοῦντα, ποτὲ δὲ βλάπτοντα μᾶλλον ἀγαθὰ ἢ κακά ἐστιν; Οὐδὲν μὰ Δία φαίνεται κατά γε τοῦτον τὸν λόγον.

§ 33. Ἀλλ' ἥ γέ τοι σοφία, ὦ Σώκρατες, ἀναμφισβητήτως ἀγαθόν ἐστιν. Ποῖον γὰρ ἄν τις πρᾶγμα οὐ βέλτιον πράττοι σοφὸς ὢν ἢ ἀμαθής; Τί δαί; τὸν Δαίδαλον, ἔφη, οὐκ ἀκήκοας, ὅτι ληφθεὶς ὑπὸ Μίνω διὰ τὴν σοφίαν ἠναγκάζετο ἐκείνῳ δουλεύειν καὶ τῆς τε πατρίδος ἅμα καὶ τῆς ἐλευθερίας ἐστερήθη καὶ ἐπιχειρῶν ἀποδιδράσκειν μετὰ τοῦ υἱοῦ τόν τε παῖδα ἀπώλεσε καὶ αὐτὸς οὐκ ἠδυνήθη σωθῆναι, ἀλλ' ἀπενεχθεὶς εἰς τοὺς βαρβάρους πάλιν ἐκεῖ ἐδούλευε; Λέγεται νὴ Δί', ἔφη, ταῦτα. Τὰ δὲ Παλαμήδους οὐκ ἀκήκοας πάθη; τοῦτον γὰρ δὴ πάντες ὑμνοῦσιν, ὡς διὰ σοφίαν φθονηθεὶς ὑπὸ τοῦ Ὀδυσσέως ἀπόλλυται. Λέγεται καὶ ταῦτα, ἔφη. Ἄλλους δὲ πόσους οἴει διὰ σοφίαν ἀνασπάστους πρὸς βασιλέα γεγονέναι καὶ ἐκεῖ δουλεύειν;

§ 34. Κινδυνεύει, ἔφη, ὦ Σώκρατες, ἀναμφιλογώτατον ἀγαθὸν εἶναι τὸ εὐδαιμονεῖν. Εἴγε μή τις αὐτό, ἔφη, ὦ Εὐθύδημε, ἐξ ἀμφιλόγων ἀγαθῶν συντιθείη. Τί δ' ἄν, ἔφη, τῶν εὐδαιμονικῶν ἀμφίλογον εἴη; Οὐδέν, ἔφη, εἴγε μὴ προσθήσομεν αὐτῷ κάλλος ἢ ἰσχὺν ἢ πλοῦτον ἢ δόξαν ἢ καί τι ἄλλο τῶν τοιούτων. Ἀλλὰ νὴ Δία προσθήσομεν, ἔφη· πῶς γὰρ ἄν τις ἄνευ τούτων εὐδαιμονοίη;

§ 35. Νὴ Δί', ἔφη, προσθήσομεν ἄρα ἐξ ὧν πολλὰ καὶ χαλεπὰ συμβαίνει τοῖς ἀνθρώποις· πολλοὶ μὲν γὰρ διὰ τὸ κάλλος ὑπὸ τῶν ἐπὶ τοῖς ὡραίοις παρακεκινηκότων διαφθείρονται, πολλοὶ δὲ διὰ τὴν

ἰσχὺν μείζοσιν ἔργοις ἐπιχειροῦντες οὐ μικροῖς κακοῖς περιπίπτουσι, πολλοὶ δὲ διὰ τὸν πλοῦτον διαθρυπτόμενοί τε καὶ ἐπιβουλευόμενοι ἀπόλλυνται, πολλοὶ δὲ διὰ δόξαν καὶ πολιτικὴν δύναμιν μεγάλα κακὰ πεπόνθασιν.

§ 36. Ἀλλὰ μήν, ἔφη, εἴγε μηδὲ τὸ εὐδαιμονεῖν ἐπαινῶν ὀρθῶς λέγω, ὁμολογῶ μηδὲ ὅ τι πρὸς τοὺς θεοὺς εὔχεσθαι χρὴ εἰδέναι. Ἀλλὰ ταῦτα μέν, ἔφη ὁ Σωκράτης, ἴσως διὰ τὸ σφόδρα πιστεύειν εἰδέναι οὐδ' ἔσκεψαι· ἐπεὶ δὲ πόλεως δημοκρατουμένης παρασκευάζῃ προεστάναι, δῆλον, ὅτι δημοκρατίαν γε οἶσθα, τί ἐστι. Πάντως δήπου, ἔφη.

§ 37. Δοκεῖ οὖν σοι δυνατὸν εἶναι δημοκρατίαν εἰδέναι μὴ εἰδότα δῆμον; Μὰ Δί' οὐκ ἔμοιγε. Καὶ δῆμον ἄρ' οἶσθα τί ἐστιν; Οἶμαι ἔγωγε. Καὶ τί νομίζεις δῆμον εἶναι; Τοὺς πένητας τῶν πολιτῶν ἔγωγε. Καὶ τοὺς πένητας ἄρα οἶσθα; Πῶς γὰρ οὔ; Ἆρ' οὖν καὶ τοὺς πλουσίους οἶσθα; Οὐδέν γε ἧττον ἢ καὶ τοὺς πένητας. Ποίους δὲ πένητας καὶ ποίους πλουσίους καλεῖς; Τοὺς μέν, οἶμαι, μὴ ἱκανὰ ἔχοντας εἰς ἃ δεῖ τελεῖν πένητας, τοὺς δὲ πλείω τῶν ἱκανῶν πλουσίους.

§ 38. Καταμεμάθηκας οὖν, ὅτι ἐνίοις μὲν πάνυ ὀλίγα ἔχουσιν οὐ μόνον ἀρκεῖ ταῦτα, ἀλλὰ καὶ περιποιοῦνται ἀπ' αὐτῶν, ἐνίοις δὲ πάνυ πολλὰ οὐχ ἱκανά ἐστι; Καὶ νὴ Δί', ἔφη ὁ Εὐθύδημος, ὀρθῶς γάρ με ἀναμιμνήσκεις, οἶδα γὰρ καὶ τυράννους τινάς, οἳ δι' ἔνδειαν, ὥσπερ οἱ ἀπορώτατοι, ἀναγκάζονται ἀδικεῖν.

§ 39. Οὐκοῦν, ἔφη ὁ Σωκράτης, εἴγε ταῦτα οὕτως ἔχει, τοὺς μὲν τυράννους εἰς τὸν δῆμον θήσομεν, τοὺς δὲ ὀλίγα κεκτημένους, ἐὰν οἰκονομικοὶ ὦσιν, εἰς τοὺς πλουσίους. Καὶ ὁ Εὐθύδημος ἔφη· Ἀναγκάζει με καὶ ταῦτα ὁμολογεῖν δῆλον ὅτι ἡ ἐμὴ φαυλότης· καὶ φροντίζω, μὴ κράτιστον ᾖ μοι σιγᾶν· κινδυνεύω γὰρ ἁπλῶς οὐδὲν εἰδέναι. Καὶ πάνυ ἀθύμως ἔχων ἀπῆλθε καὶ καταφρονήσας ἑαυτοῦ καὶ νομίσας τῷ ὄντι ἀνδράποδον εἶναι.

§ 40. Πολλοὶ μὲν οὖν τῶν οὕτω διατεθέντων ὑπὸ Σωκράτους οὐκέτι αὐτῷ προσῄεσαν, οὓς καὶ βλακοτέρους ἐνόμιζεν, ὁ δὲ Εὐθύδημος

ὑπέλαβεν οὐκ ἂν ἄλλως ἀνὴρ ἀξιόλογος γενέσθαι, εἰ μὴ ὅ τι μάλιστα Σωκράτει συνείη· καὶ οὐκ ἀπελείπετο ἔτι αὐτοῦ, εἰ μή τι ἀναγκαῖον εἴη· ἔνια δὲ καὶ ἐμιμεῖτο ὧν ἐκεῖνος ἐπετήδευεν· ὁ δὲ ὡς ἔγνω αὐτὸν οὕτως ἔχοντα, ἥκιστα μὲν διετάραττεν, ἁπλούστατα δὲ καὶ σαφέστατα ἐξηγεῖτο ἅ τε ἐνόμιζεν εἰδέναι δεῖν καὶ ἐπιτηδεύειν κράτιστα εἶναι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

§ 1. Τὸ μὲν οὖν λεκτικοὺς καὶ πρακτικοὺς καὶ μηχανικοὺς γίγνεσθαι τοὺς συνόντας οὐκ ἔσπευδεν, ἀλλὰ πρότερον τούτων ᾤετο χρῆναι σωφροσύνην αὐτοῖς ἐγγενέσθαι. Τοὺς γὰρ ἄνευ τοῦ σωφρονεῖν ταῦτα δυναμένους ἀδικωτέρους τε καὶ δυνατωτέρους κακουργεῖν ἐνόμιζεν εἶναι. Πρῶτον μὲν δὴ περὶ θεοὺς ἐπειρᾶτο σώφρονας ποιεῖν τοὺς συνόντας.

§ 2. Ἄλλοι μὲν οὖν αὐτῷ πρὸς ἄλλους οὕτως ὁμιλοῦντι παραγενόμενοι διηγοῦντο, ἐγὼ δέ, ὅτε πρὸς Εὐθύδημον τοιάδε διελέγετο, παρεγενόμην.

§ 3. Εἰπέ μοι, ἔφη, ὦ Εὐθύδημε, ἤδη ποτέ σοι ἐπῆλθεν ἐνθυμηθῆναι, ὡς ἐπιμελῶς οἱ θεοὶ ὧν οἱ ἄνθρωποι δέονται κατεσκευάκασι; καὶ ὅς, Μὰ τὸν Δί', ἔφη, οὐκ ἔμοιγε. Ἀλλ' οἶσθά γ', ἔφη, ὅτι πρῶτον μὲν φωτὸς δεόμεθα, ὃ ἡμῖν οἱ θεοὶ παρέχουσι; Νὴ Δί', ἔφη, ὅ γ' εἰ μὴ εἴχομεν, ὅμοιοι τοῖς τυφλοῖς ἂν ἦμεν ἕνεκά γε τῶν ἡμετέρων ὀφθαλμῶν. Ἀλλὰ μὴν καὶ ἀναπαύσεώς γε δεομένοις ἡμῖν νύκτα παρέχουσι κάλλιστον ἀναπαυτήριον. Πάνυ γ', ἔφη, καὶ τοῦτο χάριτος ἄξιον.

§ 4. Οὐκοῦν καί, ἐπειδὴ ὁ μὲν ἥλιος φωτεινὸς ὢν τάς τε ὥρας τῆς ἡμέρας ἡμῖν καὶ τἆλλα πάντα σαφηνίζει, ἡ δὲ νὺξ διὰ τὸ σκοτεινὴ εἶναι ἀσαφεστέρα ἐστίν, ἄστρα ἐν τῇ νυκτὶ ἀνέφηναν, ἃ ἡμῖν τὰς ὥρας τῆς νυκτὸς ἐμφανίζει, καὶ διὰ τοῦτο πολλὰ ὧν δεόμεθα πράττομεν; Ἔστι ταῦτα, ἔφη. Ἀλλὰ μὴν ἥ γε σελήνη οὐ μόνον τῆς

νυκτός, ἀλλὰ καὶ τοῦ μηνὸς τὰ μέρη φανερὰ ἡμῖν ποιεῖ. Πάνυ μὲν οὖν, ἔφη.

§ 5. Τὸ δ', ἐπεὶ τροφῆς δεόμεθα, ταύτην ἡμῖν ἐκ τῆς γῆς ἀναδιδόναι καὶ ὥρας ἁρμοττούσας πρὸς τοῦτο παρέχειν, αἳ ἡμῖν οὐ μόνον ὧν δεόμεθα πολλὰ καὶ παντοῖα παρασκευάζουσιν, ἀλλὰ καὶ οἷς εὐφραινόμεθα; Πάνυ, ἔφη, καὶ ταῦτα φιλάνθρωπα.

§ 6. Τὸ δὲ καὶ ὕδωρ ἡμῖν παρέχειν οὕτω πολλοῦ ἄξιον, ὥστε καὶ συμφύειν τε καὶ συναύξειν τῇ γῇ καὶ ταῖς ὥραις πάντα τὰ χρήσιμα ἡμῖν, συντρέφειν δὲ καὶ αὐτοὺς ἡμᾶς, καὶ μιγνύμενον πᾶσι τοῖς τρέφουσιν ἡμᾶς εὐκατεργαστότερά τε καὶ ὠφελιμώτερα καὶ ἡδίω ποιεῖν αὐτά, καί, ἐπειδὴ πλείστου δεόμεθα τούτου, ἀφθονέστατον αὐτὸ παρέχειν ἡμῖν; Καὶ τοῦτο, ἔφη, προνοητικόν.

§ 7. Τὸ δὲ καὶ τὸ πῦρ πορίσαι ἡμῖν, ἐπίκουρον μὲν ψύχους, ἐπίκουρον δὲ σκότους, συνεργὸν δὲ πρὸς πᾶσαν τέχνην καὶ πάντα, ὅσα ὠφελείας ἕνεκα ἄνθρωποι κατασκευάζονται; ὡς γὰρ συνελόντι εἰπεῖν, οὐδὲν ἀξιόλογον ἄνευ πυρὸς ἄνθρωποι τῶν πρὸς τὸν βίον χρησίμων κατασκευάζονται. Ὑπερβάλλει, ἔφη, καὶ τοῦτο φιλανθρωπίᾳ.

§ 8. Τὸ δὲ τὸν ἥλιον, ἐπειδὰν ἐν χειμῶνι τράπηται, προσιέναι τὰ μὲν ἁδρύνοντα, τὰ δὲ ξηραίνοντα, ὧν καιρὸς διελήλυθε, καὶ ταῦτα διαπραξάμενον μηκέτι ἐγγυτέρω προσιέναι, ἀλλ' ἀποτρέπεσθαι φυλαττόμενον, μή τι ἡμᾶς μᾶλλον τοῦ δέοντος θερμαίνων βλάψῃ, καὶ ὅταν αὖ πάλιν ἀπιὼν γένηται ἔνθα καὶ ἡμῖν δῆλόν ἐστιν ὅτι, εἰ προσωτέρω ἄπεισιν, ἀποπαγησόμεθα ὑπὸ τοῦ ψύχους, πάλιν αὖ τρέπεσθαι καὶ προσχωρεῖν καὶ ἐνταῦθα τοῦ οὐρανοῦ ἀναστρέφεσθαι, ἔνθα μάλιστ' ἂν ἡμᾶς ὠφελοίη; Νὴ τὸν Δί', ἔφη, καὶ ταῦτα παντάπασιν ἔοικεν ἀνθρώπων ἕνεκα γιγνόμενα.

§ 9. Τὸ δ', ἐπειδὴ καὶ τοῦτο φανερόν, ὅτι οὐκ ἂν ὑπενέγκαιμεν οὔτε τὸ καῦμα οὔτε τὸ ψῦχος, εἰ ἐξαπίνης γίγνοιτο, οὕτω μὲν κατὰ μικρὸν προσιέναι τὸν ἥλιον, οὕτω δὲ κατὰ μικρὸν ἀπιέναι, ὥστε λανθάνειν ἡμᾶς εἰς ἑκάτερα τὰ ἰσχυρότατα καθισταμένους; Ἐγὼ μέν, ἔφη ὁ Εὐθύδημος, ἤδη τοῦτο σκοπῶ, εἰ ἄρα τί ἐστι τοῖς θεοῖς ἔργον

ἢ ἀνθρώπους θεραπεύειν, ἐκεῖνο δὲ μόνον ἐμποδίζει με, ὅτι καὶ τἆλλα ζῷα τούτων μετέχει.

§ 10. Οὐ γὰρ καὶ τοῦτ', ἔφη ὁ Σωκράτης, φανερόν, ὅτι καὶ ταῦτα ἀνθρώπων ἕνεκα γίγνεταί τε καὶ ἀνατρέφεται; τί γὰρ ἄλλο ζῷον αἰγῶν τε καὶ οἴων καὶ βοῶν καὶ ἵππων καὶ ὄνων καὶ τῶν ἄλλων ζώων τοσαῦτα ἀγαθὰ ἀπολαύει, ὅσα ἄνθρωποι; ἐμοὶ μὲν γὰρ δοκεῖ πλείω ἢ τῶν φυτῶν· τρέφονται γοῦν καὶ χρηματίζονται οὐδὲν ἧττον ἀπὸ τούτων ἢ ἀπ' ἐκείνων· πολὺ δὲ γένος ἀνθρώπων τοῖς μὲν ἐκ τῆς γῆς φυομένοις εἰς τροφὴν οὐ χρῆται, ἀπὸ δὲ βοσκημάτων γάλακτι καὶ τυρῷ καὶ κρέασι τρεφόμενοι ζῶσι· πάντες δὲ τιθασεύοντες καὶ δαμάζοντες τὰ χρήσιμα τῶν ζώων εἴς τε πόλεμον καὶ εἰς ἄλλα πολλὰ συνεργοῖς χρῶνται. Ὁμογνωμονῶ σοι καὶ τοῦτ', ἔφη· ὁρῶ γὰρ αὐτῶν καὶ τὰ πολὺ ἰσχυρότερα ἡμῶν οὕτως ὑποχείρια γιγνόμενα τοῖς ἀνθρώποις, ὥστε χρῆσθαι αὐτοῖς ὅ τι ἂν βούλωνται.

§ 11. Τὸ δ', ἐπειδὴ πολλὰ μὲν καλὰ καὶ ὠφέλιμα, διαφέροντα δὲ ἀλλήλων ἐστί, προσθεῖναι τοῖς ἀνθρώποις αἰσθήσεις ἁρμοττούσας πρὸς ἕκαστα, δι' ὧν ἀπολαύομεν πάντων τῶν ἀγαθῶν· τὸ δὲ καὶ λογισμὸν ἡμῖν ἐμφῦσαι, ᾧ περὶ ὧν αἰσθανόμεθα λογιζόμενοί τε καὶ μνημονεύοντες καταμανθάνομεν, ὅπῃ ἕκαστα συμφέρει, καὶ πολλὰ μηχανώμεθα, δι' ὧν τῶν τε ἀγαθῶν ἀπολαύομεν καὶ τὰ κακὰ ἀλεξόμεθα·

§ 12. Τὸ δὲ καὶ ἑρμηνείαν δοῦναι, δι' ἧς πάντων τῶν ἀγαθῶν μεταδίδομέν τε ἀλλήλοις διδάσκοντες καὶ κοινωνοῦμεν καὶ νόμους τιθέμεθα καὶ πολιτευόμεθα; Παντάπασιν ἐοίκασιν, ὦ Σώκρατες, οἱ θεοὶ πολλὴν τῶν ἀνθρώπων ἐπιμέλειαν ποιεῖσθαι. Τὸ δὲ καί, εἰ ἀδυνατοῦμεν τὰ συμφέροντα προνοεῖσθαι ὑπὲρ τῶν μελλόντων, ἡμῖν αὐτοὺς συνεργεῖν διὰ μαντικῆς τοῖς πυνθανομένοις φράζοντας τὰ ἀποβησόμενα καὶ διδάσκοντας, ᾗ ἂν ἄριστα γίγνοιντο; Σοὶ δ', ἔφη, ὦ Σώκρατες, ἐοίκασιν ἔτι φιλικώτερον ἢ τοῖς ἄλλοις χρῆσθαι, εἴ γε μηδὲ ἐπερωτώμενοι ὑπὸ σοῦ προσημαίνουσί σοι ἅ τε χρὴ ποιεῖν καὶ ἃ μή.

§ 13. Ὅτι δέ γε ἀληθῆ λέγω, καὶ σὺ γνώσῃ, ἂν μὴ ἀναμένῃς ἕως ἂν τὰς μορφὰς τῶν θεῶν ἴδῃς, ἀλλ' ἐξαρκῇ σοι τὰ ἔργα αὐτῶν ὁρῶντι σέβεσθαι καὶ τιμᾶν τοὺς θεούς. Ἐννόει δέ, ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ θεοὶ οὕτως ὑποδεικνύουσιν· οἵ τε γὰρ ἄλλοι ἡμῖν τἀγαθὰ διδόντες οὐδὲν τούτων εἰς τοὐμφανὲς ἰόντες διδόασι, καὶ ὁ τὸν ὅλον κόσμον συντάττων τε καὶ συνέχων, ἐν ᾧ πάντα καλὰ καὶ ἀγαθά ἐστι, καὶ ἀεὶ μὲν χρωμένοις ἀτριβῆ τε καὶ ὑγιᾶ καὶ ἀγήρατα παρέχων, θᾶττον δὲ νοήματος ὑπηρετοῦντα ἀναμαρτήτως, οὗτος τὰ μέγιστα μὲν πράττων ὁρᾶται, τάδε δὲ οἰκονομῶν ἀόρατος ἡμῖν ἐστιν.

§ 14. Ἐννόει δ', ὅτι καὶ ὁ πᾶσι φανερὸς δοκῶν εἶναι ἥλιος οὐκ ἐπιτρέπει τοῖς ἀνθρώποις ἑαυτὸν ἀκριβῶς ὁρᾶν, ἀλλ', ἐάν τις αὐτὸν ἀναιδῶς ἐγχειρῇ θεάσασθαι, τὴν ὄψιν ἀφαιρεῖται. Καὶ τοὺς ὑπηρέτας δὲ τῶν θεῶν εὑρήσεις ἀφανεῖς ὄντας· κεραυνός τε γὰρ ὅτι μὲν ἄνωθεν ἀφίεται, δῆλον, καὶ ὅτι οἷς ἂν ἐντύχῃ πάντων κρατεῖ, ὁρᾶται δ' οὔτ' ἐπιὼν οὔτε κατασκήψας οὔτε ἀπιών· καὶ ἄνεμοι αὐτοὶ μὲν οὐχ ὁρῶνται, ἃ δὲ ποιοῦσι φανερὰ ἡμῖν ἐστι, καὶ προσιόντων αὐτῶν αἰσθανόμεθα. Ἀλλὰ μὴν καὶ ἀνθρώπου γε ψυχή, ἥ, εἴπερ τι καὶ ἄλλο τῶν ἀνθρωπίνων, τοῦ θείου μετέχει, ὅτι μὲν βασιλεύει ἐν ἡμῖν, φανερόν, ὁρᾶται δὲ οὐδ' αὐτή. Ἃ χρὴ κατανοοῦντα μὴ καταφρονεῖν τῶν ἀοράτων, ἀλλ' ἐκ τῶν γιγνομένων τὴν δύναμιν αὐτῶν καταμανθάνοντα τιμᾶν τὸ δαιμόνιον.

§ 15. Ἐγὼ μέν, ὦ Σώκρατες, ἔφη ὁ Εὐθύδημος, ὅτι μὲν οὐδὲ μικρὸν ἀμελήσω τοῦ δαιμονίου, σαφῶς οἶδα, ἐκεῖνο δὲ ἀθυμῶ, ὅτι μοι δοκεῖ τὰς τῶν θεῶν εὐεργεσίας οὐδ' ἂν εἷς ποτε ἀνθρώπων ἀξίαις χάρισιν ἀμείβεσθαι.

§ 16. Ἀλλὰ μὴ τοῦτο ἀθύμει, ἔφη, ὦ Εὐθύδημε· ὁρᾷς γάρ, ὅτι ὁ ἐν Δελφοῖς θεός, ὅταν τις αὐτὸν ἐπερωτᾷ, πῶς ἂν τοῖς θεοῖς χαρίζοιτο, ἀποκρίνεται· Νόμῳ πόλεως· νόμος δὲ δήπου πανταχοῦ ἐστι κατὰ δύναμιν ἱεροῖς θεοὺς ἀρέσκεσθαι· πῶς οὖν ἄν τις κάλλιον καὶ εὐσεβέστερον τιμῴη θεούς, ἢ ὡς αὐτοὶ κελεύουσιν, οὕτω ποιῶν;

§ 17. Ἀλλὰ χρὴ τῆς μὲν δυνάμεως μηδὲν ὑφίεσθαι· ὅταν γάρ τις τοῦτο ποιῇ, φανερὸς δήπου ἐστὶ τότε οὐ τιμῶν θεούς· χρὴ οὖν

μηδὲν ἐλλείποντα κατὰ δύναμιν τιμᾶν τοὺς θεοὺς θαρρεῖν τε καὶ ἐλπίζειν τὰ μέγιστα ἀγαθά· οὐ γὰρ παρ' ἄλλων γ' ἄν τις μείζω ἐλπίζων σωφρονοίη ἢ παρὰ τῶν τὰ μέγιστα ὠφελεῖν δυναμένων, οὐδ' ἂν ἄλλως μᾶλλον, ἢ εἰ τούτοις ἀρέσκοι· ἀρέσκοι δὲ πῶς ἂν μᾶλλον, ἢ εἰ ὡς μάλιστα πείθοιτο αὐτοῖς;

§ 18. Τοιαῦτα μὲν δὴ λέγων τε καὶ αὐτὸς ποιῶν εὐσεβεστέρους τε καὶ σωφρονεστέρους τοὺς συνόντας παρεσκεύαζεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

§ 1. Ἀλλὰ μὴν καὶ περὶ τοῦ δικαίου γε οὐκ ἀπεκρύπτετο ἣν εἶχε γνώμην, ἀλλὰ καὶ ἔργῳ ἀπεδείκνυτο, ἰδίᾳ τε πᾶσι νομίμως τε καὶ ὠφελίμως χρώμενος καὶ κοινῇ ἄρχουσί τε ἃ οἱ νόμοι προστάττοιεν πειθόμενον καὶ κατὰ πόλιν καὶ ἐν ταῖς στρατείαις οὕτως, ὥστε διάδηλος εἶναι παρὰ τοὺς ἄλλους εὐτακτῶν,

§ 2. Καὶ ὅτε [ἐν ταῖς ἐκκλησίαις] ἐπιστάτης γενόμενος οὐκ ἐπέτρεψε τῷ δήμῳ παρὰ τοὺς νόμους ψηφίσασθαι, ἀλλὰ σὺν τοῖς νόμοις ἠναντιώθη τοιαύτῃ ὁρμῇ τοῦ δήμου, ἣν οὐκ ἂν οἶμαι ἄλλον οὐδένα ἄνθρωπον ὑπομεῖναι·

§ 3. Καὶ ὅτε οἱ τριάκοντα προσέταττον αὐτῷ παρὰ τοὺς νόμους τι, οὐκ ἐπείθετο· τοῖς τε γὰρ νέοις ἀπαγορευόντων αὐτῶν μὴ διαλέγεσθαι καὶ προσταξάντων ἐκείνῳ τε καὶ ἄλλοις τισὶ τῶν πολιτῶν ἀγαγεῖν τινα ἐπὶ θανάτῳ, μόνος οὐκ ἐπείσθη διὰ τὸ παρὰ τοὺς νόμους αὐτῷ προστάττεσθαι.

§ 4. [Καὶ ὅτε τὴν ὑπὸ Μελήτου γραφὴν ἔφευγε, τῶν ἄλλων εἰωθότων ἐν τοῖς δικαστηρίοις πρὸς χάριν τε τοῖς δικασταῖς διαλέγεσθαι καὶ κολακεύειν καὶ δεῖσθαι παρὰ τοὺς νόμους, καὶ διὰ τὰ τοιαῦτα πολλῶν πολλάκις ὑπὸ τῶν δικαστῶν ἀφιεμένων, ἐκεῖνος οὐδὲν ἠθέλησε τῶν εἰωθότων ἐν τῷ δικαστηρίῳ παρὰ τοὺς νόμους ποιῆσαι, ἀλλὰ ῥᾳδίως ἂν ἀφεθεὶς ὑπὸ τῶν δικαστῶν, εἰ καὶ μετρίως τι τούτων ἐποίησε, προείλετο μᾶλλον τοῖς νόμοις ἐμμένων ἀποθανεῖν ἢ παρανομῶν ζῆν.]

§ 5. Καὶ ἔλεγε δὲ οὕτως καὶ πρὸς ἄλλους μὲν πολλάκις, οἶδα δέ ποτε αὐτὸν καὶ πρὸς Ἱππίαν τὸν Ἠλεῖον περὶ τοῦ δικαίου τοιάδε διαλεχθέντα. Διὰ χρόνου γὰρ ἀφικόμενος ὁ Ἱππίας Ἀθήναζε παρεγένετο τῷ Σωκράτει λέγοντι πρός τινας, ὡς θαυμαστὸν εἴη τό, εἰ μέν τις βούλοιτο σκυτέα διδάξασθαί τινα ἢ τέκτονα ἢ χαλκέα ἢ ἱππέα, μὴ ἀπορεῖν, ὅποι ἂν πέμψας τούτου τύχοι· [φασὶ δέ τινες καὶ ἵππον καὶ βοῦν τῷ βουλομένῳ δικαίους ποιήσασθαι πάντα μεστὰ εἶναι τῶν διδαξόντων·] ἐὰν δέ τις βούληται ἢ αὐτὸς μαθεῖν τὸ δίκαιον ἢ υἱὸν ἢ οἰκέτην διδάξασθαι, μὴ εἰδέναι, ὅποι ἂν ἐλθὼν τύχοι τούτου.

§ 6. Καὶ ὁ μὲν Ἱππίας ἀκούσας ταῦτα ὥσπερ ἐπισκώπτων αὐτόν, Ἔτι γὰρ σύ, ἔφη, ὦ Σώκρατες, ἐκεῖνα τὰ αὐτὰ λέγεις, ἃ ἐγὼ πάλαι ποτέ σου ἤκουσα; καὶ ὁ Σωκράτης, Ὃ δέ γε τούτου δεινότερον, ἔφη, ὦ Ἱππία, οὐ μόνον ἀεὶ τὰ αὐτὰ λέγω, ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν αὐτῶν· σὺ δ' ἴσως διὰ τὸ πολυμαθὴς εἶναι περὶ τῶν αὐτῶν οὐδέποτε τὰ αὐτὰ λέγεις. Ἀμέλει, ἔφη, πειρῶμαι καινόν τι λέγειν ἀεί.

§ 7. Πότερον, ἔφη, καὶ περὶ ὧν ἐπίστασαι, οἷον περὶ γραμμάτων ἐάν τις ἔρηταί σε, πόσα καὶ ποῖα Σωκράτους ἐστίν, ἄλλα μὲν πρότερον, ἄλλα δὲ νῦν πειρᾷ λέγειν; ἢ περὶ ἀριθμῶν τοῖς ἐρωτῶσιν, εἰ τὰ δὶς πέντε δέκα ἐστίν, οὐ τὰ αὐτὰ νῦν, ἃ καὶ πρότερον, ἀποκρίνῃ; Περὶ μὲν τούτων, ἔφη, ὦ Σώκρατες, ὥσπερ σύ, καὶ ἐγὼ ἀεὶ τὰ αὐτὰ λέγω, περὶ μέντοι τοῦ δικαίου πάνυ οἶμαι νῦν ἔχειν εἰπεῖν, πρὸς ἃ οὔτε σὺ οὔτ' ἂν ἄλλος οὐδεὶς δύναιτ' ἀντειπεῖν.

§ 8. Νὴ τὴν Ἥραν, ἔφη, μέγα λέγεις ἀγαθὸν εὑρηκέναι, εἰ παύσονται μὲν οἱ δικασταὶ δίχα ψηφιζόμενοι, παύσονται δὲ οἱ πολῖται περὶ τῶν δικαίων ἀντιλέγοντές τε καὶ ἀντιδικοῦντες καὶ στασιάζοντες, παύσονται δὲ αἱ πόλεις διαφερόμεναι περὶ τῶν δικαίων καὶ πολεμοῦσαι. Καὶ ἐγὼ μὲν οὐκ οἶδ', ὅπως ἂν ἀπολειφθείην σου πρὸ τοῦ ἀκοῦσαι τηλικοῦτον ἀγαθὸν εὑρηκότος.

§ 9. Ἀλλὰ μὰ Δί', ἔφη, οὐκ ἀκούσῃ, πρίν γ' ἂν αὐτὸς ἀποφήνῃ, ὅ τι νομίζεις τὸ δίκαιον εἶναι. Ἀρκεῖ γάρ, ὅτι τῶν ἄλλων

καταγελᾷς ἐρωτῶν μὲν καὶ ἐλέγχων πάντας, αὐτὸς δ' οὐδενὶ θέλων ὑπέχειν λόγον οὐδὲ γνώμην ἀποφαίνεσθαι περὶ οὐδενός.

§ 10. Τί δέ; ὦ Ἱππία, ἔφη, οὐκ ᾔσθησαι, ὅτι ἐγὼ ἃ δοκεῖ μοι δίκαια εἶναι οὐδὲν παύομαι ἀποδεικνύμενος; Καὶ ποῖος δή σοι, ἔφη, οὗτος ὁ λόγος ἐστίν; Εἰ δὲ μὴ λόγῳ, ἔφη, ἀλλ' ἔργῳ ἀποδείκνυμαι· ἢ οὐ δοκεῖ σοι ἀξιοτεκμαρτότερον τοῦ λόγου τὸ ἔργον εἶναι; Πολύ γε νὴ Δί', ἔφη· δίκαια μὲν γὰρ λέγοντες πολλοὶ ἄδικα ποιοῦσι, δίκαια δὲ πράττων οὐδ' ἂν εἷς ἄδικος εἴη.

§ 11. Ἤισθησαι οὖν πώποτέ μου ἢ ψευδομαρτυροῦντος ἢ συκοφαντοῦντος ἢ φίλους ἢ πόλιν εἰς στάσιν ἐμβάλλοντος ἢ ἄλλο τι ἄδικον πράττοντος; Οὐκ ἔγωγε, ἔφη. Τὸ δὲ τῶν ἀδίκων ἀπέχεσθαι οὐ δίκαιον ἡγῇ; Δῆλος εἶ, ἔφη, ὦ Σώκρατες, καὶ νῦν διαφεύγειν ἐγχειρῶν τὸ ἀποδείκνυσθαι γνώμην, ὅ τι νομίζεις τὸ δίκαιον· οὐ γὰρ ἃ πράττουσιν οἱ δίκαιοι, ἀλλ' ἃ μὴ πράττουσι, ταῦτα λέγεις.

§ 12. Ἀλλ' ᾤμην ἔγωγε, ἔφη ὁ Σωκράτης, τὸ μὴ θέλειν ἀδικεῖν ἱκανὸν δικαιοσύνης ἐπίδειγμα εἶναι. Εἰ δέ σοι μὴ δοκεῖ, σκέψαι, ἐὰν τόδε σοι μᾶλλον ἀρέσκῃ· φημὶ γὰρ ἐγὼ τὸ νόμιμον δίκαιον εἶναι. Ἆρα τὸ αὐτὸ λέγεις, ὦ Σώκρατες, νόμιμόν τε καὶ δίκαιον εἶναι; Ἔγωγε, ἔφη.

§ 13. Οὐ γὰρ αἰσθάνομαί σου, ὁποῖον νόμιμον ἢ ποῖον δίκαιον λέγεις. Νόμους δὲ πόλεως, ἔφη, γιγνώσκεις; Ἔγωγε, ἔφη. Καὶ τίνας τούτους νομίζεις; Ἃ οἱ πολῖται, ἔφη, συνθέμενοι ἅ τε δεῖ ποιεῖν καὶ ὧν ἀπέχεσθαι ἐγράψαντο. Οὐκοῦν, ἔφη, νόμιμος μὲν ἂν εἴη ὁ κατὰ ταῦτα πολιτευόμενος, ἄνομος δὲ ὁ ταῦτα παραβαίνων; Πάνυ μὲν οὖν, ἔφη. Οὐκοῦν καὶ δίκαια μὲν ἂν πράττοι ὁ τούτοις πειθόμενος, ἄδικα δ' ὁ τούτοις ἀπειθῶν; Πάνυ μὲν οὖν. Οὐκοῦν ὁ μὲν τὰ δίκαια πράττων δίκαιος, ὁ δὲ τὰ ἄδικα ἄδικος; Πῶς γὰρ οὔ; Ὁ μὲν ἄρα νόμιμος δίκαιός ἐστιν, ὁ δὲ ἄνομος ἄδικος.

§ 14. Καὶ ὁ Ἱππίας, Νόμους δ', ἔφη, ὦ Σώκρατες, πῶς ἄν τις ἡγήσαιτο σπουδαῖον πρᾶγμα εἶναι ἢ τὸ πείθεσθαι αὐτοῖς, οὕς γε πολλάκις αὐτοὶ οἱ θέμενοι ἀποδοκιμάσαντες μετατίθενται; Καὶ γὰρ πόλεμον,

ἔφη ὁ Σωκράτης, πολλάκις ἀράμεναι αἱ πόλεις πάλιν εἰρήνην ποιοῦνται. Καὶ μάλα, ἔφη. Διάφορον οὖν τι οἴει ποιεῖν, ἔφη, τοὺς τοῖς νόμοις πειθομένους φαυλίζων, ὅτι καταλυθεῖεν ἂν οἱ νόμοι, ἢ εἰ τοὺς ἐν τοῖς πολέμοις εὐτακτοῦντας ψέγοις, ὅτι γένοιτ' ἂν εἰρήνη; ἢ καὶ τοὺς ἐν τοῖς πολέμοις ταῖς πατρίσι προθύμως βοηθοῦντας μέμφῃ; Μὰ Δί' οὐκ ἔγωγ', ἔφη.

§ 15. Λυκοῦργον δὲ τὸν Λακεδαιμόνιον, ἔφη ὁ Σωκράτης, καταμεμάθηκας, ὅτι οὐδὲν ἂν διάφορον τῶν ἄλλων πόλεων τὴν Σπάρτην ἐποίησεν, εἰ μὴ τὸ πείθεσθαι τοῖς νόμοις μάλιστα ἐνειργάσατο αὐτῇ; τῶν δὲ ἀρχόντων ἐν ταῖς πόλεσιν οὐκ οἶσθα, ὅτι, οἵτινες ἂν τοῖς πολίταις αἰτιώτατοι ὦσι τοῦ τοῖς νόμοις πείθεσθαι, οὗτοι ἄριστοί εἰσι, καὶ πόλις, ἐν ᾗ μάλιστα οἱ πολῖται τοῖς νόμοις πείθονται, ἐν εἰρήνῃ τε ἄριστα διάγει καὶ ἐν πολέμῳ ἀνυπόστατός ἐστιν;

§ 16. Ἀλλὰ μὴν καὶ ὁμόνοιά γε μέγιστόν τε ἀγαθὸν δοκεῖ ταῖς πόλεσιν εἶναι, καὶ πλειστάκις ἐν αὐταῖς αἵ τε γερουσίαι καί οἱ ἄριστοι ἄνδρες παρακελεύονται τοῖς πολίταις ὁμονοεῖν, καὶ πανταχοῦ ἐν τῇ Ἑλλάδι νόμος κεῖται τοὺς πολίτας ὀμνύναι ὁμονοήσειν, καὶ πανταχοῦ ὀμνύουσι τὸν ὅρκον τοῦτον· οἶμαι δ' ἐγὼ ταῦτα γίγνεσθαι, οὐχ ὅπως τοὺς αὐτοὺς χοροὺς κρίνωσιν οἱ πολῖται, οὐδ' ὅπως τοὺς αὐτοὺς αὐλητὰς ἐπαινῶσιν, οὐδ' ὅπως τοὺς αὐτοὺς ποιητὰς αἱρῶνται, οὐδ' ἵνα τοῖς αὐτοῖς ἥδωνται, ἀλλ' ἵνα τοῖς νόμοις πείθωνται. Τούτοις γὰρ τῶν πολιτῶν ἐμμενόντων, αἱ πόλεις ἰσχυρόταταί τε καὶ εὐδαιμονέσταται γίγνονται· ἄνευ δὲ ὁμονοίας οὔτ' ἂν πόλις εὖ πολιτευθείη, οὔτ' οἶκος καλῶς οἰκηθείη.

§ 17. Ἰδίᾳ δὲ πῶς μὲν ἄν τις ἧττον ὑπὸ πόλεως ζημιοῖτο, πῶς δ' ἂν μᾶλλον τιμῷτο, ἢ εἰ τοῖς νόμοις πείθοιτο; πῶς δ' ἂν ἧττον ἐν τοῖς δικαστηρίοις ἡττῷτο, ἢ πῶς ἂν μᾶλλον νικῴη; τίνι δ' ἄν τις μᾶλλον πιστεύσειε παρακαταθέσθαι ἢ χρήματα ἢ υἱοὺς ἢ θυγατέρας; τίνα δ' ἂν ἡ πόλις ὅλη ἀξιοπιστότερον ἡγήσαιτο τοῦ νομίμου; παρὰ τίνος δ' ἂν μᾶλλον τῶν δικαίων τύχοιεν ἢ γονεῖς ἢ οἰκεῖοι ἢ οἰκέται ἢ φίλοι ἢ πολῖται ἢ ξένοι; τίνι δ' ἂν μᾶλλον πολέμιοι πιστεύσειαν

ἢ ἀνοχὰς ἢ σπονδὰς ἢ συνθήκας περὶ εἰρήνης; τίνι δ' ἂν μᾶλλον ἢ τῷ νομίμῳ σύμμαχοι ἐθέλοιεν γίγνεσθαι; τῷ δ' ἂν μᾶλλον οἱ σύμμαχοι πιστεύσειαν ἢ ἡγεμονίαν ἢ φρουραρχίαν ἢ πόλεις; τίνα δ' ἄν τις εὐεργετήσας ὑπολάβοι χάριν κομιεῖσθαι μᾶλλον ἢ τὸν νόμιμον; ἢ τίνα μᾶλλον ἄν τις εὐεργετήσειεν ἢ παρ' οὗ χάριν ἀπολήψεσθαι νομίζει; τῷ δ' ἄν τις βούλοιτο μᾶλλον φίλος εἶναι ἢ τῷ τοιούτῳ, ἢ τῷ ἧττον ἐχθρός; τῷ δ' ἄν τις ἧττον πολεμήσειεν ἢ ᾧ μάλιστα μὲν φίλος εἶναι βούλοιτο, ἥκιστα δ' ἐχθρός, καὶ ᾧ πλεῖστοι μὲν φίλοι καὶ σύμμαχοι βούλοιντο εἶναι, ἐλάχιστοι δ' ἐχθροὶ καὶ πολέμιοι;

§ 18. Ἐγὼ μὲν οὖν, ὦ Ἱππία, τὸ αὐτὸ ἀποδείκνυμαι νόμιμόν τε καὶ δίκαιον εἶναι, σὺ δ' εἰ τἀναντία γιγνώσκεις, δίδασκε. Καὶ ὁ Ἱππίας, Ἀλλὰ μὰ τὸν Δία, ἔφη, ὦ Σώκρατες, οὔ μοι δοκῶ τἀναντία γιγνώσκειν οἷς εἴρηκας περὶ τοῦ δικαίου.

§ 19. Ἀγράφους δέ τινας οἶσθα, ἔφη, ὦ Ἱππία, νόμους; Τούς γ' ἐν πάσῃ, ἔφη, χώρᾳ κατὰ ταὐτὰ νομιζομένους. Ἔχοις ἂν οὖν εἰπεῖν, ἔφη, ὅτι οἱ ἄνθρωποι αὐτοὺς ἔθεντο; Καὶ πῶς ἄν, ἔφη, οἵ γε οὔτε συνελθεῖν ἅπαντες ἂν δυνηθεῖεν οὔτε ὁμόφωνοί εἰσι; Τίνας οὖν, ἔφη, νομίζεις τεθεικέναι τοὺς νόμους τούτους; Ἐγὼ μέν, ἔφη, θεοὺς οἶμαι τοὺς νόμους τούτους τοῖς ἀνθρώποις θεῖναι· καὶ γὰρ παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις πρῶτον νομίζεται θεοὺς σέβειν.

§ 20. Οὐκοῦν καὶ γονέας τιμᾶν πανταχοῦ νομίζεται; Καὶ τοῦτο, ἔφη. Οὐκοῦν καὶ μήτε γονέας παισὶ μίγνυσθαι μήτε παῖδας γονεῦσιν; Οὐκέτι μοι δοκεῖ, ἔφη, ὦ Σώκρατες, οὗτος θεοῦ νόμος εἶναι. Τί δή; ἔφη. Ὅτι αἰσθάνομαί τινας, ἔφη, παραβαίνοντας αὐτόν.

§ 21. Καὶ γὰρ ἄλλα πολλά, ἔφη, παρανομοῦσιν· ἀλλὰ δίκην γέ τοι διδόασιν οἱ παραβαίνοντες τοὺς ὑπὸ τῶν θεῶν κειμένους νόμους, ἣν οὐδενὶ τρόπῳ δυνατὸν ἀνθρώπῳ διαφυγεῖν, ὥσπερ τοὺς ὑπ' ἀνθρώπων κειμένους νόμους ἔνιοι παραβαίνοντες διαφεύγουσι τὸ δίκην διδόναι, οἱ μὲν λανθάνοντες, οἱ δὲ βιαζόμενοι.

§ 22. Καὶ ποίαν, ἔφη, δίκην, ὦ Σώκρατες, οὐ δύνανται διαφεύγειν γονεῖς τε παισὶ καὶ παῖδες γονεῦσι μιγνύμενοι; Τὴν μεγίστην

νὴ Δί', ἔφη· τί γὰρ ἂν μεῖζον πάθοιεν ἄνθρωποι τεκνοποιούμενοι τοῦ κακῶς τεκνοποιεῖσθαι;

§ 23. Πῶς οὖν, ἔφη, κακῶς οὗτοι τεκνοποιοῦνται, οὕς γε οὐδὲν κωλύει ἀγαθοὺς αὐτοὺς ὄντας ἐξ ἀγαθῶν παιδοποιεῖσθαι; Ὅτι νὴ Δί', ἔφη, οὐ μόνον ἀγαθοὺς δεῖ τοὺς ἐξ ἀλλήλων παιδοποιουμένους εἶναι, ἀλλὰ καὶ ἀκμάζοντας τοῖς σώμασιν· ἢ δοκεῖ σοι ὅμοια τὰ σπέρματα εἶναι τὰ τῶν ἀκμαζόντων τοῖς τῶν μήπω ἀκμαζόντων ἢ τῶν παρηκμακότων; Ἀλλὰ μὰ Δί', ἔφη, οὐκ εἰκὸς ὅμοια εἶναι. Πότερα οὖν, ἔφη, βελτίω; Δῆλον ὅτι, ἔφη, τὰ τῶν ἀκμαζόντων. Τὰ τῶν μὴ ἀκμαζόντων ἄρα οὐ σπουδαῖα; Οὐκ εἰκὸς μὰ Δί', ἔφη. Οὐκοῦν οὕτω γε οὐ δεῖ παιδοποιεῖσθαι; Οὐ γὰρ οὖν, ἔφη. Οὐκοῦν οἵ γε οὕτω παιδοποιούμενοι ὡς οὐ δεῖ παιδοποιοῦνται; Ἔμοιγε δοκεῖ, ἔφη. Τίνες οὖν ἄλλοι, ἔφη, κακῶς ἂν παιδοποιοῖντο, εἴγε μὴ οὗτοι; Ὁμογνωμονῶ σοι, ἔφη, καὶ τοῦτο.

§ 24. Τί δέ; τοὺς εὖ ποιοῦντας ἀντευεργετεῖν οὐ πανταχοῦ νόμιμόν ἐστι; Νόμιμον, ἔφη· παραβαίνεται δὲ καὶ τοῦτο. Οὔκουν καὶ οἱ τοῦτο παραβαίνοντες δίκην διδόασι, φίλων μὲν ἀγαθῶν ἔρημοι γιγνόμενοι, τοὺς δὲ μισοῦντας ἑαυτοὺς ἀναγκαζόμενοι διώκειν· ἢ οὐχ οἱ μὲν εὖ ποιοῦντες τοὺς χρωμένους ἑαυτοῖς ἀγαθοὶ φίλοι εἰσίν, οἱ δὲ μὴ ἀντευεργετοῦντες τοὺς τοιούτους διὰ μὲν τὴν ἀχαριστίαν μισοῦνται ὑπ' αὐτῶν, διὰ δὲ τὸ μάλιστα λυσιτελεῖν τοῖς τοιούτοις χρῆσθαι τούτους μάλιστα διώκουσι; Νὴ τὸν Δί', ὦ Σώκρατες, ἔφη, θεοῖς ταῦτα πάντα ἔοικε· τὸ γὰρ τοὺς νόμους αὐτοὺς τοῖς παραβαίνουσι τὰς τιμωρίας ἔχειν βελτίονος ἢ κατ' ἄνθρωπον νομοθέτου δοκεῖ μοι εἶναι.

§ 25. Πότερον οὖν, ὦ Ἱππία, τοὺς θεοὺς ἡγῇ τὰ δίκαια νομοθετεῖν ἢ ἄλλα τῶν δικαίων; Οὐκ ἄλλα μὰ Δί', ἔφη· σχολῇ γὰρ ἂν ἄλλος γέ τις τὰ δίκαια νομοθετήσειεν, εἰ μὴ θεός. Καὶ τοῖς θεοῖς ἄρα, ὦ Ἱππία, τὸ αὐτὸ δίκαιόν τε καὶ νόμιμον εἶναι ἀρέσκει.

Τοιαῦτα λέγων τε καὶ πράττων δικαιοτέρους ἐποίει τοὺς πλησιάζοντας.

. . . .

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

§ 1. Ὅτι μὲν οὖν ἁπλῶς τὴν ἑαυτοῦ γνώμην ἀπεφαίνετο Σωκράτης πρὸς τοὺς ὁμιλοῦντας αὐτῷ, δοκεῖ μοι δῆλον ἐκ τῶν εἰρημένων εἶναι, ὅτι δὲ καὶ αὐτάρκεις ἐν ταῖς προσηκούσαις πράξεσιν αὐτοὺς εἶναι ἐπεμελεῖτο, νῦν τοῦτο λέξω. Πάντων μὲν γὰρ ὧν ἐγὼ οἶδα μάλιστα ἔμελεν αὐτῷ εἰδέναι, ὅτου τις ἐπιστήμων εἴη τῶν συνόντων αὐτῷ, ὧν δὲ προσήκει ἀνδρὶ καλῷ κἀγαθῷ εἰδέναι, ὅ τι μὲν αὐτὸς εἰδείη, πάντων προθυμότατα ἐδίδασκεν, ὅτου δὲ αὐτὸς ἀπειρότερος εἴη, πρὸς τοὺς ἐπισταμένους ἦγεν αὐτούς.

§ 2. Ἐδίδασκε δὲ καὶ μέχρι ὅτου δέοι ἔμπειρον εἶναι ἑκάστου πράγματος τὸν ὀρθῶς πεπαιδευμένον· αὐτίκα γεωμετρίαν μέχρι μὲν τούτου ἔφη δεῖν μανθάνειν, ἕως ἱκανός τις γένοιτο, εἴ ποτε δεήσειε, γῆν μέτρῳ ὀρθῶς ἢ παραλαβεῖν ἢ παραδοῦναι ἢ διανεῖμαι, ἢ ἔργον ἀποδείξασθαι· οὕτω δὲ τοῦτο ῥᾴδιον εἶναι μαθεῖν, ὥστε τὸν προσέχοντα τὸν νοῦν τῇ μετρήσει ἅμα τήν τε γῆν ὁπόση ἐστὶν εἰδέναι καὶ ὡς μετρεῖται ἐπιστάμενον ἀπιέναι.

§ 3. Τὸ δὲ μέχρι τῶν δυσξυνέτων διαγραμμάτων γεωμετρίαν μανθάνειν ἀπεδοκίμαζεν. Ὅ τι μὲν γὰρ ὠφελοίη ταῦτα, οὐκ ἔφη ὁρᾶν· καίτοι οὐκ ἄπειρός γε αὐτῶν ἦν· ἔφη δὲ ταῦτα ἱκανὰ εἶναι ἀνθρώπου βίον κατατρίβειν καὶ ἄλλων πολλῶν τε καὶ ὠφελίμων μαθημάτων ἀποκωλύειν.

§ 4. Ἐκέλευε δὲ καὶ ἀστρολογίας ἐμπείρους γίγνεσθαι, καὶ ταύτης μέντοι μέχρι τοῦ νυκτός τε ὥραν καὶ μηνὸς καὶ ἐνιαυτοῦ δύνασθαι γιγνώσκειν ἕνεκα πορείας τε καὶ πλοῦ καὶ φυλακῆς, καὶ ὅσα ἄλλα ἢ νυκτὸς ἢ μηνὸς ἢ ἐνιαυτοῦ πράττεται, πρὸς ταῦτ' ἔχειν τεκμηρίοις χρῆσθαι, τὰς ὥρας τῶν εἰρημένων διαγιγνώσκοντας. Καὶ ταῦτα δὲ ῥᾴδια εἶναι μαθεῖν παρά τε νυκτοθηρῶν καὶ κυβερνητῶν καὶ ἄλλων πολλῶν, οἷς ἐπιμελὲς ταῦτα εἰδέναι.

§ 5. Τὸ δὲ μέχρι τούτου ἀστρονομίαν μανθάνειν, μέχρι τοῦ καὶ τὰ μὴ ἐν τῇ αὐτῇ περιφορᾷ ὄντα καὶ τοὺς πλάνητάς τε καὶ ἀσταθ-

μήτους ἀστέρας γνῶναι, καὶ τὰς ἀποστάσεις αὐτῶν ἀπὸ τῆς γῆς καὶ τὰς περιόδους καὶ τὰς αἰτίας αὐτῶν ζητοῦντας κατατρίβεσθαι, ἰσχυρῶς ἀπέτρεπεν. Ὠφέλειαν μὲν γὰρ οὐδεμίαν οὐδ' ἐν τούτοις ἔφη ὁρᾶν· καίτοι οὐδὲ τούτων γε ἀνήκοος ἦν· ἔφη δὲ καὶ ταῦτα ἱκανὰ εἶναι κατατρίβειν ἀνθρώπου βίον καὶ πολλῶν καὶ ὠφελίμων ἀποκωλύειν.

§ 6. Ὅλως δὲ τῶν οὐρανίων, ᾗ ἕκαστα ὁ θεὸς μηχανᾶται, φροντιστὴν γίγνεσθαι ἀπέτρεπεν· οὔτε γὰρ εὑρετὰ ἀνθρώποις αὐτὰ ἐνόμιζεν εἶναι, οὔτε χαρίζεσθαι θεοῖς ἂν ἡγεῖτο τὸν ζητοῦντα ἃ ἐκεῖνοι σαφηνίσαι οὐκ ἐβουλήθησαν. Κινδυνεῦσαι δ' ἂν ἔφη καὶ παραφρονῆσαι τὸν ταῦτα μεριμνῶντα οὐδὲν ἧττον ἢ Ἀναξαγόρας παρεφρόνησεν, ὁ μέγιστον φρονήσας ἐπὶ τῷ τὰς τῶν θεῶν μηχανὰς ἐξηγεῖσθαι.

§ 7. Ἐκεῖνος γὰρ λέγων μὲν τὸ αὐτὸ εἶναι πῦρ τε καὶ ἥλιον ἠγνόει, ὡς τὸ μὲν πῦρ οἱ ἄνθρωποι ῥᾳδίως καθορῶσιν, εἰς δὲ τὸν ἥλιον οὐ δύνανται ἀντιβλέπειν, καὶ ὑπὸ μὲν τοῦ ἡλίου καταλαμπόμενοι τὰ χρώματα μελάντερα ἔχουσιν, ὑπὸ δὲ τοῦ πυρὸς οὔ· ἠγνόει δὲ καί, ὅτι τῶν ἐκ τῆς γῆς φυομένων ἄνευ μὲν ἡλίου αὐγῆς οὐδὲν δύναται καλῶς αὔξεσθαι, ὑπὸ δὲ τοῦ πυρὸς θερμαινόμενα πάντα ἀπόλλυται· φάσκων δὲ τὸν ἥλιον λίθον διάπυρον εἶναι καὶ τοῦτο ἠγνόει, ὅτι λίθος μὲν ἐν πυρὶ ὢν οὔτε λάμπει οὔτε πολὺν χρόνον ἀντέχει, ὁ δὲ ἥλιος τὸν πάντα χρόνον πάντων λαμπρότατος ὢν διαμένει.

§ 8. Ἐκέλευε δὲ καὶ λογισμοὺς μανθάνειν, καὶ τούτων δὲ ὁμοίως τοῖς ἄλλοις ἐκέλευε φυλάττεσθαι τὴν μάταιον πραγματείαν, μέχρι δὲ τοῦ ὠφελίμου πάντα καὶ αὐτὸς συνεπεσκόπει καὶ συνδιεξῄει τοῖς συνοῦσι.

§ 9. Προέτρεπε δὲ σφόδρα καὶ ὑγιείας ἐπιμελεῖσθαι τοὺς συνόντας, παρά τε τῶν εἰδότων μανθάνοντας ὁπόσα ἐνδέχοιτο, καὶ ἑαυτῷ ἕκαστον προσέχοντα διὰ παντὸς τοῦ βίου, τί βρῶμα ἢ τί πῶμα ἢ ποῖος πόνος συμφέροι αὐτῷ, καὶ πῶς τούτοις χρώμενος ὑγιεινότατ' ἂν διάγοι· τοῦ γὰρ οὕτω προσέχοντος ἑαυτῷ ἔργον ἔφη εἶναι εὑρεῖν ἰατρὸν τὰ πρὸς ὑγίειαν συμφέροντα αὐτῷ μᾶλλον διαγιγνώσκοντα [ἑαυτοῦ].

§ 10. Εἰ δέ τις μᾶλλον ἢ κατὰ τὴν ἀνθρωπίνην σοφίαν ὠφελεῖσθαι βούλοιτο, συνεβούλευε μαντικῆς ἐπιμελεῖσθαι· τὸν γὰρ εἰδότα, δι' ὧν οἱ θεοὶ τοῖς ἀνθρώποις περὶ τῶν πραγμάτων σημαίνουσιν, οὐδέποτ' ἔρημον ἔφη γίγνεσθαι συμβουλῆς θεῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

§ 1. Εἰ δέ τις, ὅτι φάσκοντος αὐτοῦ τὸ δαιμόνιον ἑαυτῷ προσημαίνειν ἅ τε δέοι καὶ ἃ μὴ δέοι ποιεῖν, ὑπὸ τῶν δικαστῶν κατεγνώσθη θάνατος, οἴεται αὐτὸν ἐλέγχεσθαι περὶ τοῦ δαιμονίου ψευδόμενον, ἐννοησάτω πρῶτον μέν, ὅτι οὕτως ἤδη τότε πόρρω τῆς ἡλικίας ἦν, ὥστ', εἰ καὶ μὴ τότε, οὐκ ἂν πολλῷ ὕστερον τελευτῆσαι τὸν βίον, εἶτα ὅτι τὸ μὲν ἀχθεινότατον τοῦ βίου καὶ ἐν ᾧ πάντες τὴν διάνοιαν μειοῦνται ἀπέλιπεν, ἀντὶ δὲ τούτου τῆς ψυχῆς τὴν ῥώμην ἐπιδειξάμενος εὔκλειαν προσεκτήσατο τήν τε δίκην πάντων ἀνθρώπων ἀληθέστατα καὶ ἐλευθεριώτατα καὶ δικαιότατα εἰπὼν καὶ τὴν κατάγνωσιν τοῦ θανάτου πρᾳότατα καὶ ἀνδρωδέστατα ἐνεγκών.

§ 2. Ὁμολογεῖται γὰρ οὐδένα πω τῶν μνημονευομένων ἀνθρώπων κάλλιον θάνατον ἐνεγκεῖν. Ἀνάγκη μὲν γὰρ ἐγένετο αὐτῷ μετὰ τὴν κρίσιν τριάκοντα ἡμέρας βιῶναι διὰ τὸ Δήλια μὲν ἐκείνου τοῦ μηνὸς εἶναι, τὸν δὲ νόμον μηδένα ἐᾶν δημοσίᾳ ἀποθνήσκειν, ἕως ἂν ἡ θεωρία ἐκ Δήλου ἐπανέλθῃ· καὶ τὸν χρόνον τοῦτον ἅπασι τοῖς συνήθεσι φανερὸς ἐγένετο οὐδὲν ἀλλοιότερον διαβιοὺς ἢ τὸν ἔμπροσθεν χρόνον· καίτοι τὸν ἔμπροσθέν γε πάντων ἀνθρώπων μάλιστα ἐθαυμάζετο ἐπὶ τῷ εὐθύμως τε καὶ εὐκόλως ζῆν.

§ 3. Καὶ πῶς ἄν τις κάλλιον ἢ οὕτως ἀποθάνοι; ἢ ποῖος ἂν εἴη θάνατος καλλίων ἢ ὃν κάλλιστά τις ἀποθάνοι; ποῖος δ' ἂν γένοιτο θάνατος εὐδαιμονέστερος τοῦ καλλίστου; ἢ ποῖος θεοφιλέστερος τοῦ εὐδαιμονεστάτου;

4. Λέξω δὲ καὶ ἃ Ἑρμογένους τοῦ Ἱππονίκου ἤκουσα περὶ αὐτοῦ. Ἔφη γάρ, ἤδη Μελήτου γεγραμμένου αὐτὸν τὴν γραφήν, αὐτὸς ἀκούων αὐτοῦ πάντα μᾶλλον ἢ περὶ τῆς δίκης διαλεγομένου λέγειν

αὐτῷ, ὡς χρὴ σκοπεῖν, ὅ τι ἀπολογήσεται, τὸν δὲ τὸ μὲν πρῶτον εἰπεῖν· Οὐ γάρ δοκῶ σοι τοῦτο μελετῶν διαβεβιωκέναι; ἐπεὶ δὲ αὐτὸν ἤρετο, ὅπως, εἰπεῖν αὐτόν, ὅτι οὐδὲν ἄλλο ποιῶν διαγεγένηται ἢ διασκοπῶν μὲν τά τε δίκαια καὶ τὰ ἄδικα, πράττων δὲ τὰ δίκαια καὶ τῶν ἀδίκων ἀπεχόμενος, ἥνπερ νομίζοι καλλίστην μελέτην ἀπολογίας εἶναι.

§ 5. Αὐτὸς δὲ πάλιν εἰπεῖν· Οὐχ ὁρᾷς, ὦ Σώκρατες, ὅτι οἱ Ἀθήνησι δικασταὶ πολλοὺς μὲν ἤδη μηδὲν ἀδικοῦντας λόγῳ παραχθέντες ἀπέκτειναν, πολλοὺς δὲ ἀδικοῦντας ἀπέλυσαν; Ἀλλὰ νὴ τὸν Δία, φάναι αὐτόν, ὦ Ἑρμόγενες, ἤδη μου ἐπιχειροῦντος φροντίσαι τῆς πρὸς τοὺς δικαστὰς ἀπολογίας ἠναντιώθη τὸ δαιμόνιον.

§ 6. Καὶ αὐτὸς εἰπεῖν· Θαυμαστὰ λέγεις· τὸν δέ, Θαυμάζεις, φάναι, εἰ τῷ θεῷ δοκεῖ βέλτιον εἶναι ἐμὲ τελευτᾶν τὸν βίον ἤδη; οὐκ οἶσθ', ὅτι μέχρι μὲν τοῦδε τοῦ χρόνου ἐγὼ οὐδενὶ ἀνθρώπων ὑφείμην ἂν οὔτε βέλτιον οὔθ' ἥδιον ἐμοῦ βεβιωκέναι; ἄριστα μὲν γὰρ οἶμαι ζῆν τοὺς ἄριστα ἐπιμελομένους τοῦ ὡς βελτίστους γίγνεσθαι, ἥδιστα δὲ τοὺς μάλιστα αἰσθανομένους, ὅτι βελτίους γίγνονται.

§ 7. Ἃ ἐγὼ μέχρι τοῦδε τοῦ χρόνου ᾐσθανόμην ἐμαυτῷ συμβαίνοντα, καὶ τοῖς ἄλλοις ἀνθρώποις ἐντυγχάνων καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους παραθεωρῶν ἐμαυτὸν οὕτω διατετέλεκα περὶ ἐμαυτοῦ γιγνώσκων· καὶ οὐ μόνον ἐγώ, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐμοὶ φίλοι οὕτως ἔχοντες περὶ ἐμοῦ διατελοῦσιν, οὐ διὰ τὸ φιλεῖν ἐμέ, καὶ γὰρ οἱ [τοὺς] ἄλλους φιλοῦντες οὕτως ἂν εἶχον πρὸς τοὺς ἑαυτῶν φίλους, ἀλλὰ διόπερ καὶ αὐτοὶ ἂν οἴονται ἐμοὶ συνόντες βέλτιστοι γίγνεσθαι.

§ 8. Εἰ δὲ βιώσομαι πλείω χρόνον, ἴσως ἀναγκαῖον ἔσται τὰ τοῦ γήρως ἐπιτελεῖσθαι, καὶ ὁρᾶν τε καὶ ἀκούειν ἧττον, καὶ διανοεῖσθαι χεῖρον, καὶ δυσμαθέστερον ἀποβαίνειν καὶ ἐπιλησμονέστερον, καὶ ὧν πρότερον βελτίων ἦν, τούτων χείρω γίγνεσθαι· ἀλλὰ μὴν ταῦτά γε μὴ αἰσθανομένῳ μὲν ἀβίωτος ἂν εἴη ὁ βίος, αἰσθανόμενον δὲ πῶς οὐκ ἀνάγκη χεῖρόν τε καὶ ἀηδέστερον ζῆν;

§ 9. Ἀλλὰ μὴν εἴ γε ἀδίκως ἀποθανοῦμαι, τοῖς μὲν ἀδίκως ἐμὲ ἀποκτείνασιν αἰσχρὸν ἂν εἴη τοῦτο· [εἰ γὰρ τὸ ἀδικεῖν αἰσχρόν ἐστι, πῶς οὐκ αἰσχρὸν καὶ τὸ ἀδίκως ὁτιοῦν ποιεῖν;] ἐμοὶ δὲ τί

αἰσχρὸν τὸ ἑτέρους μὴ δύνασθαι περὶ ἐμοῦ τὰ δίκαια μήτε γνῶναι μήτε ποιῆσαι;

§ 10. Ὁρῶ δ' ἔγωγε καὶ τὴν δόξαν τῶν προγεγονότων ἀνθρώπων ἐν τοῖς ἐπιγιγνομένοις οὐχ ὁμοίαν καταλειπομένην τῶν τε ἀδικησάντων καὶ τῶν ἀδικηθέντων· οἶδα δέ, ὅτι καὶ ἐγὼ ἐπιμελείας τεύξομαι ὑπ' ἀνθρώπων, καὶ ἐὰν νῦν ἀποθάνω, οὐχ ὁμοίως τοῖς ἐμὲ ἀποκτείνασιν· οἶδα γὰρ ἀεὶ μαρτυρήσεσθαί μοι, ὅτι ἐγὼ ἠδίκησα μὲν οὐδένα πώποτε ἀνθρώπων οὐδὲ χείρω ἐποίησα, βελτίους δὲ ποιεῖν ἐπειρώμην ἀεὶ τοὺς ἐμοὶ συνόντας. Τοιαῦτα μὲν πρὸς Ἑρμογένην τε διελέχθη καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους.

§ 11. Τῶν δὲ Σωκράτην γιγνωσκόντων, οἷος ἦν, οἱ ἀρετῆς ἐφιέμενοι πάντες ἔτι καὶ νῦν διατελοῦσι πάντων μάλιστα ποθοῦντες ἐκεῖνον, ὡς ὠφελιμώτατον ὄντα πρὸς ἀρετῆς ἐπιμέλειαν. Ἐμοὶ μὲν δὴ τοιοῦτος ὤν, οἷον ἐγὼ διήγημαι, εὐσεβὴς μὲν οὕτως, ὥστε μηδὲν ἄνευ τῆς τῶν θεῶν γνώμης ποιεῖν, δίκαιος δέ, ὥστε βλάπτειν μὲν μηδὲ μικρὸν μηδένα, ὠφελεῖν δὲ τὰ μέγιστα τοὺς χρωμένους αὐτῷ, ἐγκρατὴς δέ, ὥστε μηδέποτε προαιρεῖσθαι τὸ ἥδιον ἀντὶ τοῦ βελτίονος, φρόνιμος δέ, ὥστε μὴ διαμαρτάνειν κρίνων τὰ βελτίω καὶ τὰ χείρω, μηδὲ ἄλλου προσδέεσθαι, ἀλλ' αὐτάρκης εἶναι πρὸς τὴν τούτων γνῶσιν, ἱκανὸς δὲ καὶ λόγῳ εἰπεῖν τε καὶ διορίσασθαι τὰ τοιαῦτα, ἱκανὸς δὲ καὶ ἄλλους δοκιμάσαι τε καὶ ἁμαρτάνοντας ἐξελέγξαι καὶ προτρέψασθαι ἐπ' ἀρετὴν καὶ καλοκἀγαθίαν, ἐδόκει τοιοῦτος εἶναι, οἷος ἂν εἴη ἄριστός τε ἀνὴρ καὶ εὐδαιμονέστατος. Εἰ δέ τῳ μὴ ἀρέσκει ταῦτα, παραβάλλων τὸ ἄλλων ἦθος πρὸς ταῦτα οὕτω κρινέτω.

ΤΕΛΟΣ.

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ.

Σελ.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΣ . . . . ε'

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΟΥ . . . . ζ'

Ο ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΚΑΘ' ΗΜΑΣ.

Α'. — Εἰσαγωγή 1

Β'. — Ἡ Θεολογία τοῦ Σωκράτους 18

Γ'. — Ἀρχὴ τῆς ἀνθρωπομορφικῆς ἀναλογίας 26

Δ'. — Ἡ θεία Πρόνοια καὶ ἡ μαντική 35

Ε'. — Περὶ τῆς ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι χρήσεως τῆς λέξεως Πρόνοια πρὸς ἔκφρασιν θείας ἰδιότητος 52

ΣΤ'. — Σύνοψις τῆς ἱστορίας τῆς περὶ Προνοίας διδασκαλίας ἀπὸ Σωκράτους μέχρι νῦν 55

Ζ'. — Ἀληθὴς εὐσέβεια· Πολιτικὴ ἀρετή 77

Η'. — Τὸ Δαιμόνιον 99

Θ'. — Κρίσεις περὶ Πλάτωνος καὶ Ξενοφῶντος, ὡς ἱστορησάντων τὰ περὶ Σωκράτους 113

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.

ΕΚ ΤΩΝ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΩΝ.

ΒΙΒΛΙΟΝ Α'. — Κεφ. α', β', γ', δ', ε', στ', ζ' . . . . 127—146

ΒΙΒΛΙΟΝ Β'. — Κεφ. β', γ', ζ' . . . . 147—157

ΒΙΒΛΙΟΝ Γ'. — Κεφ. στ', ιβ' . . . . 158—163

ΒΙΒΛΙΟΝ Δ'. — Κεφ. α', β', γ', δ', ζ', η' . . . . 164—189

Τύποις· ΓΟΥΛ. ΔΡΟΥΓΟΥΛΙΝΟΥ ἐν Λειψίᾳ.

Τὰ μέχρι νῦν ἐκδεδομένα ἔργα τοῦ Κ. ΙΩ. Ν. ΒΑΛΕΤΤΑ.

1. ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ τῆς Ἑλλάδος, ἀρχαίας τε καὶ νεωτέρας — ἔκδοσις τρίτη — ἐν Ἑρμουπόλει Σύρου, 1851.
2. ΦΩΤΙΟΥ, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἐπιστολαί — ἐν Λονδίνῳ, 1864.
3. ΟΜΗΡΟΥ βίος καὶ ποιήματα — ἐν Λονδίνῳ, 1867.
4. ΙΣΤΟΡΙΑ τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας, ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ μεταφρασθεῖσα μετὰ πολλῶν προσθηκῶν καὶ διορθώσεων — ἐν Λονδίνῳ, 1871.
5. ΕΠΙΣΤΟΛΙΜΑΙΑ ΔΙΑΤΡΙΒΗ, κατὰ τῶν λεγόντων, ὅτι ἐννοητέον ἐστὶ πρὸ τοῦ Θ' ἄρθρου τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως τὸ ρῆμα "πιστεύω" — ἐν Λονδίνῳ, 1871.

Ἡ δὲ περὶ Σωκρατικῆς θεολογίας πραγματεία αὕτη εὑρίσκεται

Ἐν Λονδίνῳ μὲν παρὰ τοῖς Κοις HACHETTE & CO., — 18, King William Street, Charing Cross.
Ἐν Παρισίοις δὲ παρὰ τοῖς αὐτοῖς, 79, Boulevard Saint-Germain.
Ἐν Λειψίᾳ δὲ παρὰ τῷ Κῳ W. DRUGULIN, καὶ
Ἐν Ἀθήναις παρὰ τοῖς Κοις Ἀδελφοῖς Κορομηλᾶ.